

Magyar

2438

Történelmi Szemle

7971 APR 20

HUNGARIAN HISTORICAL REVIEW

TARTALOM:

FEHÉR MÁTYÁS
KMO SKÓ MIHÁLY
SURÁNYI ISTVÁN

Hazai történészek pátfordulása.
Muhammad Al Au fi könyve.
Az ó-örmény Satenik: magyar Emese.

FÓRUM

(Hozzászólások András sy Kurta J. "Vitairatá hoz". 2. rész.)

VASI JENŐ
BENKŐ GYULA
TOKAY JÁNOS

Két khorezmi ezüsttál jegyei.
Aragon Konstanza orosz lánjai.
Az orosz lán szivü szitty a szarvas.

MAGYAR ÉRTÉKEINK

INCE DAM O.F.M.
LESLIE S. DOMONKOS
SÁNDOR SZILASSY

Influsso di Pelbarto di Temesvár.
The Astronomer Martinus de Ilkusz in Hungary.
America and the Hungarian Revolution 1948-49

MISCELLANEA

Transzkaukázia pusztái. A ravennai székesegyház sabir mozaikja.
A "Magyar" név egy szír krónikában 779-ben.

ADATTÁR

FEHÉR MÁTYÁS
SOMODY PÁL

A Kassai Kódex: Exodus Fratrum (2 rész.)
Turkai Sámuel 1725-ben irt levele.

KÖNYVSZEMLE

LACKÓ S.J.
v.kisbarnaki FARKAS F.
PORPHYTOGENITOS

Saint Cyril and Methodius.
"Az altöttingi országgyűlés története."
"De Administrando Imperio" londoni kiadása.

LAPSZEMLE

K.K. KLEIN
FETTICH-PIGGOTT

Terra Syculorum... (Südosztdeutsches Archiv IX.)
Óskori kocsik (Ethnographia 1969-1.)

LEVÉLSZEKRÉNY

Viharok a Kassai Kódex körül. (2. válasz.)

I. évf.
3

Magyar Történelmi Szemle

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

KY-HALÁSZ IVÁN	egyetemi könyvtáros	TORONTO (Canada)
KATONA LAJOS	egyetemi könyvtár igazgató	TAIPEH (Taiwan)
ENDREY TAMÁS	Danubian Research Center	CLEVELAND (Ohio)
LASSY SÁNDOR	egyetemi ny. r. tanár, könyvtár igazgató	TAMPA (Florida)
KAY JÁNOS	Research Soc. f. Oriental Studies	YONKERS (New York)
MÓRDY GYULA	Instituto de Antropologia	JUJUTLA (Mexico)
RDY I. BÉLA	egyetemi ny. r. tanár	PITTSBURGH (Pa.)

SZERKESZTŐ

FEHÉR MÁTYÁS

SZERKESZTŐSÉG:	EGÉSZ ÉVRE	\$ 12.-
266 Pennington Ave	FÉL ÉVRE	\$ 7.50
PASSAIC, N. J. 07055. USA	EGYES SZÁM	\$ 3.-

MEGJELENIK KÉTHAVONTA

EZZEL A 3. számunkkal TÖBBEK FÉLÉVI ELŐFIZETÉSE
LEJÁR. KÉRJÜK RENDEZZE A KÖVETKEZŐ ÉVRE !

EREDETI TÖRTÉNELMI DOKUMENTUMOKAT SZIVESEN KOZLÜNK.

CSAK TÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK KÖZLÉSÉT VÁLLALJUK.

EMIGRÁCIÓS TÖRTÉNETSZEMLÉLET.

(Az új 10 kötetes "Magyarország története" elé.)

írta: Fehér Mátyás.

(Folytatás.)

A hivatalos magyar őstörténetkutatás, az otthoni marxista történészek saját bevallása szerint az elmúlt 25 év alatt nem hozott végző és megnyugtató eredményeket. Bár minden módjuk és eszközük meg volt hozzá, hogy a finn-ugor képzelt őshaza határait körülrajzolhassák, szovjet tudósok gárdaja állt rendelkezésükre, tervszerű, helyszíni kutatásokat végezhettek, a végeredmény bizonytalanságát Gyórfy György összegezi a Bartha Antal-féle ismert munkatervhez. Idézzük beismérését:

A finn-ugor őshaza helye és az ugorok termelőmódja valóban vitatott és megoldatlan probléma, s a két kérdés szorosan összefügg. Az őshaza végleges elhelyezése végre lehetővé tenné a régészeti anyag egyértelmű értékelését is.

További kutatást kíván a kaukázusi—iráni szellemi műveltség hatásának problémája. Sok a perzsa jövevényszó a magyarban, de a közvetlen átvétel lehetősége történetileg irreális. Meg kellene vizsgálni a khorezmiek hatását, akik szintén iráni népesség, s akikkel tényleg volt kapcsolat.

Fel kellene számolni végre a VI—IX. századi termelőmód megítélésében mutatkozó ellentéteket. A legtöbb régész és történész e kérdésben általában egyetért, de van néhány ellentétes álláspont is. Pl. Váczy Péter véleménye szerint a magyarság tisztán nomád volt. Ebben világosan állást kell foglalni, mert központi jelentőségű, s a régészeti anyag értékelésében is döntő. Ide kapcsolódik a kettős honfoglalás László Gyula által felvetett kérdése is; eszerint a honfoglalás csak egy újabb, állattenyésztő népesség betelepődése lett volna.

Gyórfy revideált állásfoglalása már határozottan arra mutat a hozzászólás nyomán, hogy az eddigi helytelenül alkalmazott hivatalos nyelvészetben megingott a bizalom. A történelmi segédtudományok sorrendjében helyes útra térve a régészeti adatokat fontosabbnak tekintik mint a feltétel-történelmet támogató nyelvészetet. Végre felfedezik az eddig elhanyagolt kaukázusi-iráni szellemi műveltség hatásait is az ősi magyar népre. Váczy Péter "ellenvéleménye" végre hivatalos történezszek részéről bírálat tárgyává lehet.

Ugyancsak komoly "átértékelésről" tesz bizonyosságot Heckenast Gusztáv hozzászólása is. Ő már annyira tárgyilagos, hogy nem "szláv-magyar", hanem "magyar-szláv" kapcsolatokról beszél a honfoglalás idejében, mellőzve a túlbuzgó szlavofilek "udvariasságát". Véleményét azonban még ő is idegen kutatók sikertelenségével támasztja alá, bár a negatívum is latba esik:

A cseh történészek megállapítása szerint a középkori cseh-morva állam nem nagymorva alapokon, hanem a nagyon ingatag nagymorva alapok lerombolása után, a fejedelmi szolgálónépek szervezétére épült fel. Ha a csehek nem találták meg saját nagymorva előzményeiket, mi sem fogjuk megtalálni, tehát ne is keressük. Nem Pribina vagy Szvatopluk államszervezetének valamiféle továbbéléséről, hanem általános kelet-európai fejlődésről van szó. E fejlődésen belül a bennünket ért szláv hatás nem korlátozható az új haza területére, alapvető jelentőségűek lehetnek a IX. századi keleti szláv ösztönzések.

Heckenast óvatos megfogalmazással a "nyugati" szlávok hatásköréből a "keleti" szlávok befolyása, vagy mint írja "ösztönzése" alá helyezi a IX. századi magyarságot. Tipikus példája a "helyezkedő" történetírásnak. Rövidre fogott kommentárjában több ilyen megnyilvánulással találkozunk, amelyek egyrészt az egyházi műveltséget igyekeznek leértékelni - ez ma kötelező -, másrészt, legalább is mellékmondatban, kihangsúlyozni a német bevándorlók kulturfőlnyét. Idézzük :

Az egyházi, világi és királyi birtokok fejlettségi színvonalának kérdésében a kutatókat megtévesztették a forrásadottságok. Az egyházi birtokok nem voltak fejlettebbek a másik kettőnél, csupán több oklevél maradt róluk, s ez optikai csalódást okozott. A XI. századi világi birtok fejlettségéről a százdi s a legújabban felfedezett zselicszentjakabi oklevél tanúskodik. Végül hogy a szerzetesektől már a XI. század elején sem lehetett fejlettebb gazdálkodást tanulni, már Erdélyi László kimutatta 1938-ban egy különben elég gyenge tanulmányban. A ciszterciák szerepét e tekintetben még meg kell vizsgálni, de tény, hogy míg Lengyelországban ők honosítják meg a vízierővel hajtott vashámort, nálunk a német kolonizáció.

Heckenast hivatkozása a forrásadottságok hiányából eredő "optikai csalódásra" az egyházi, világi és királyi birtokok fejlettségi fokának megállapításában nagyon vérszegény, amennyiben egyszerűen mēlőzi a magyar monasztikus szerzetesrendek hivatásszerűen űzött és szakszerűen irányított termelési menetet elhallgatja. Épp az általa idézett ciszterciták jártak a magyar mezőgazdaság, szőlőtermelés és gyümölcsnemesítés terén mindjárt betelepülésük óta az élen. Királyaink javarészt épp ezért hívták be őket az országba. Erdélyi László tanulmánya, amelyet Heckenast "elég gyengének" ítél, e tekintetben egyenesen utolérhetetlen és eredményeit az újabban felfedezett zselic-szentjakabi oklevél adatai sem változtatják meg.

Őstörténelmünk és a magyar koraközépkor problémáinak felülvizsgálata mellett az otthoni marxista történet szemlélet szemszögéből tekintve Bartha szerint a tatárjárást követő európai Ázsia felé irányuló külpolitikai törekvéseket is újra kell értékelni. Ez a szándék nem érinti közvetlenül a magyarság történetét, inkább a pravoszláv orosz egyház képzelt sérelmeire akar választ adni a római, pápai udvar részéről.

IV. Ince pápa és IX. Lajos kapcsolat-keresése a Mongol Birodalom uralkodójával (1245—47-ben Plano Carpini Johannes és 1252—53-ban Rubruki Willelmus) tény. Ellenben e kapcsolat-kereséshez fűzött következtetés, hogy a pápai udvar, akár a tatárok segítségével óhajtotta uralmát kiterjeszteni a pravoszláv oroszokra, s ehhez a francia király küldötte is segítséget nyújtott, revízióra szorul. A tatárok erejéről viszonylag jól tájékozott IV. Béla diplomáciai lépésének sikertelenségéért a felősség minden bizonnyal a pápai udvart is terheli. A két nyugati szerzetes utazó személye, megkapó műveltségük ellenére sem volt alkalmas nagytávlatú diplomáciai tervek megvalósítására. A Mongol Birodalom belső viszonyainak hiányos ismeretére vezethető vissza az ellentétes következtetés. A mongol kánok és hadvezérek nem a pápa és a francia király szándékától tették függővé további lépéseik, terveik célját és az annak eléréséhez szükséges eszközök megválasztását. A XIII. század közepének mongol politikai és diplomáciai mód-szeréről tudni kell, hogy az a kínai, a közép-ázsiai muzulmán és részben a kaukázusi keresztény területek diplomáciai szokásainak ismeretében csiszolódott. A tatár hadviselés ismert brutalitásából nem következtethető a kifinomult diplomáciai és politikai manőverezések, legkevésbé az okosság hiányára (Rassid ed-Din, Ata Malik Juvaini, orosz forrásanyag). A mongolok nem előkelő hatalmak politikai követéinek kijáró pompával fogadták a két gyámoltalan utazót, nem a követeknek kijáró ellátmányában részesültek a posta (urton) útvonalon haladtuk idején, egyik kántól sem kaptak tamgát.

Egyébként a Plano Carpini Johannes által átadott, de jelenlétében a tatárok által el sem olvasott levélből világosan kiderül, hogy az egyébként súlyos helyzetben levő pápa a keresztények kíméletére intette a tatár uralkodót.

A fentivel szemben mértéktartóbb az az álláspont, amelyik meg sem említi a Plano Carpini Johannes és Rubruki Willelmus mongol utazásához fűzött feltételezéseket. Kívánatos viszont, hogy a két utazó útijelentésének értékére az olvasó figyelmét felhívjuk, és közléseik lényegét egyéb források bevonásával hasznosítsuk.

Bartha felhívása nagyon megokolt abból a szempontból, hogy a 13. századi távol- és közelpolitikai kapcsolatok szempontjából eddig - főként magyar részről - csak Carpini János és Rubruki Vilmos ferences fráterek útleírásait tartották forrásnak. A magyar Julian domonkos fráterrel kapcsolatos adatokkal mindössze cáfolatok formájában foglalkoztak, sőt még az utazás történelmi tényét magát is kétségbe vonták. Pedig a lényeges kérdés, a pravoszláv orosz egyház vélt sérelme épp Julian jelentésében szerepel hangsúlyozottabb formában. Ajánljuk Barthának - ha már "kartársi féltékenységből" a világhírűvévált Bendefy-féle "Fontes authentici itinera fratris Juliani illustrantes" c. forráskiadványt nem szabad forgatniok - S. Anninsky: "Izvestiya vengerskikh missionerov XIII-XIV. vv o tatarakh i Vostochnoi Evrope. IA III, 1940. valamint a híres lengyel történész H. Paszkiewicz: "The Hungarian missionary Julianus in Eastern Europe during the great Tartar invasion" című tanulmányát New York 1954. Mindkettő kitér a pravoszláv egyház Róma-iszonyára.

MUHAMMAD AL'AUFİ PERZSA ÍRÓ KÖNYVE
A KELETI NÉPEKRŐL.

írta: Kmoskó Mihály.

Nûr ad-Dîn Muhammad al-'Aufi. — vagy ahogy a perzsák nevezik, Muhammad-i-'Aufi életéről annyit tudunk, hogy a XII. század vége felé született és Bokharában, Turkesztán akkori szellemi központjában végezte tanulmányait. Később világgá menve Xârizm-ba vetődött és egy ideig Naşir ad-Dîn Qubâcâh Xârizm-sáh udvarában tartózkodva megírta *Lubâb al-albâb* c., nyomtatásban is megjelent munkáját. Utóbb Şams ad-Dîn Abû Mużaffar Îtamiş delhii szultán udvarához került és, 1228 körül, ott írta második művét *Ĝâmi' al-ĥikâjât* «elbeszélések gyűjteménye»¹ c. anekdotagyűjteményét, tehát már a tatárok Turkesztánban véghezvitt pusztításai és öldöklései után.

E terjedelmes munka négy szakaszra (*qisṁ*) oszlik: az *első* Istenről, a *második* az erényekről, a *harmadik* a bűnökről értekezik; a mű *negyedik*, minket érdeklő szakasza kozmológiát, földrajzot és népismét tartalmaz. A tárgyunkat képező XVI. fejezet címe: *Az útvonalak s a királyságok magyarázata, az országok lakóinak, természetüknek és állapotaiknak ismertetése*. E fejezet azonban nem a föld népeinek általános ismertetése, amint azt a cím sejteti, hanem tartalma nagyjában megfelel Gardizî *Zén al-aĥbâr* c. műve a török népekről szóló ismertetésének.

¹ E műről s annak szerzőjéről Nizâm ad-Dîn írt egy nagyobb terjedelmű tanulmányt, amely legközelebb a Gibb Memorial újabb sorozatában fog megjelenni.

Magának a hét klímának, a hozzájuk tartozó országok, tengerek és városok futólagos ismertetése alapján Ibn Katír al-Ferzani, Ma'mun asztrológusának *Bevezetés a szférák alakjába s a csillagok mozgásába*¹ c. munkájából ered, amelyet a XVII. században a tudós Golius tett közzé. Ibn Katír munkájának a klímaövekről szóló fejezetét kiírta és földrajzi munkájába illesztette al-Ġaihāni, akinek szövegét viszont Ibn Rustāh² Muṭahhar b. Tāhir al-Maqdisi,³ al-Bakri,⁴ végül pedig al-;Aufi kivonatolták, amint az egyes elírások alapján minden kétséget kizárólag megállapítható. Így pl. a harmadik klímához sorozott *Arsūf* palesztinai város nevét Golius szövege a város igazi alakjának megfelelően *أرسوف* alakban írja; Ibn Rustāh⁵ és al-Maqdisi szövege ezzel szemben *أرسوف*-ot ír.⁶ A délarábiai *Zofār* (ظفار a bibliai ספר: Gen 10₃₀?) neve Ibn Rustāh,⁷ és al-;Aufi szövegeiben *طغان* alakban elírva található, jeléül annak, hogy e szerzők előadásának forrása közös: al-Ġaihāni földrajzi műve. al-;Aufi szövege egyben, újabb bizonyítéka multkori akadémiai előadásomban hangoztatott föltevésemnek, hogy Ibn Rustāh könyvének első fele, egészen Iszphán leírásáig al-Ġaihāni művének sovány kivonata- és hogy azok az érvek, melyek alapján Chwolson, de Goeje és más tudósok e mű keletkezési idejét akarták megállapítani, nem Ibn Rustāh, hanem közvetlen forrásának, al-Ġaihāni művének korát rögzítik meg.

Kína leírásának forráskritikája tárgyunk szempontjából annyiban fontos, amennyiben némi betekintést enged arab és perzsa földrajzíróink kivonatoló műhelyébe és excerpáló módszerébe. Dacára annak, hogy al-;Aufi leírása eleddig közzétett szövegeinktől erősen különbözik, egyik mondata

¹ al-Qifti, *Aḫbār al-;ulamā*, Misr, 1326. 56. l.

² *Bibl. Geogr. Arab.* VII, 9—16; 96—98.

³ Ed. Huart, IV, Paris, 1907, 49—57.

⁴ Paris, Bibliothèque Nationale, Arabe 5905 fol. 73—74.

⁵ *Bibl. Geogr. Arab.* VII, 97.

⁶ I. m. IV, 516.

⁷ I. m. VII, 96.

minden kétséget kizárólag elárulja, hogy előadását ugyanabból a munkából vette át, ahonnan al-Muqdisi és Gardizi is merítettek. E mondat így hangzik:

Kína egyik kereskedője azt beszélte, hogy a kínaiak fővárosának neve Tighū¹ (?). Ez nagy és hatalmas város, kerülete három napi járót; mellette annál még nagyobb város fekszik; ennek neve Fūmī, azonban királyuk Tighū városában székel. *A város közepét nagy folyóvíz szeli át; a város egyik fele az egyik, a másik fele a másik oldalon terül el; az egyik oldalon a király lakik seregével és udvarával, a másik oldalon az alattvalók s a köznép foglalnak helyet.*

E leírás ugyan sem Gardizínél sem al-Maquadisinál nem található, ellenben előfordul al-Bakrī spanyol-arab történet- és földrajzíró kiadatlan földrajzi munkájában, amely a párizsi Bibliothèque Nationale 5905. sz. arab kéziratának 111^v — 112^v folióján így hangzik:

ح (al-Bakrī kézírataiban al-Ġaihanī rövidítése) ezt mondá: «Kína legnagyobb városát, amelyben a király lakik, حمران (olv. خمدان Xumdān = Si-ngan-fu) néven nevezik; e város környékén 120 falu terül el; minden egyes faluban ezer ember van kirendelve annak őrizete végett. *A város maga két részre oszlik; egyik felében van a király házi népe hozzátartozóival s az ő háznépével, a másik felében van az ő köznépük és piacaik.* A királynak 360 városa van; minden nap egy-egy város adóját hozzák el neki, valamint egy öltözetet ruházata részére és rabnői közül minden rabnője részére. Xumdān király várában van 380 felfordított üstdob. Mielőtt a nap leáldoznék, naplenyugta előtt ezeket az üstdobokat egyszer megütik, mire az emberek lakásaik felé sietnek és senki sem marad házán kívül, amíg a király serege az utcákon s az utakon kivont kardokkal cirkál, mert ha valakit házán kívül találnak, akárki legyen az illető, levágják fejét s e célra rendelt helyre vetik, a kivégzett hátára pedig felírják: Aki ezt látja, ne hágja át a király parancsát.»

¹ Valószínűleg Xumdān, a mai Si-ngan-fu.

Mondá: «E város utcái tikfával (ság¹) borítvák és naponkint háromszor söpörtetnek; a királynak négyszázezer zsoldosa van; alig mutatkozik valaki előtt és senki sem látja, miniszterei, kamarásai s az olyan követ kivételével, aki valamely királytól küldve érkezik hozzá, vagy társainak főemberei jutnak be hozzá minden héten; ha azonban ez az időköz egy hétnél tovább tart, lármázva kéredzkednek be hozzá, hogy hátha már meghalt s ezt titkolják előlük. Ha a király ki akar lovagolni, félreverik a harangokat, mire az emberek lakásaikba vonulnak vissza s az utakat szabadon hagyják.»

al-Bakri előadását nagyjában födi al-Maqdisi párhuzamos helye,² amely magyar fordításban így hangzik:

«E tudomány (leiró földrajz) embereinek állítása szerint Kína az Indiai Tenger partja mentén terül el. Hossza ezeröttszáz farszakh. Városainak száma 360. A királyhoz minden nap más és más városból hozzák be az adót, testének ruháját és kedvére való rabnőt. A király seregének létszáma állítólag 400,000 zsoldos, részben lovas, részben gyalogos. A város neve, ahol a király lakik, Xumdán.³ Túlnyomó részük kerek arcú, lapos orrú és vörhenyes színű, sárgás hajjal. Ruhájuk rendszerint selyemből, brokátból és prémből készül. Öltözködés dolgában a széles újjak s a hosszú uszály divatosak önáluk. Házaik díszítésében, valamint szőnyegeik és édényeik sokaságában egymással vetekedve büszkélkednek. Szántóföldjeik legnagyobb része mesterségesen nem öntözhető, egészséges talaj, amelyet az eső s a harmat öntöz.»

Hogy az összehasonlítás tökéletes legyen, ideiktatjuk még Gardízi párhuzamos helyét is a cambridge-i King's College 213. sz. perzsa kéziratának fol. 187 szövege alapján, amely, az útvonalak elhagyásával, így hangzik:

«Azt mondják, hogy a Kínai Birodalom a legnagyobb birodalom a Föld hátán. Kína tartományának leggazdagabb vidéke tágas terület s az egész tájék népsége ferde orrú. Ruháza-

¹ Tectonia grandis.

² Ed. Huart, IV, 61.

³ A ritkított betűs szöveg al-Bakri előadásával egyezik.

tuk — a férfiaké s a nőké egyaránt — brokát és selyem; a szegények s a rabszolgák ruházata selyem, mindannyi tágas újjassal és hosszú uszályal ellátva, úgy hogy a földön vonszolják hosszúsága miatt. Utcáik mind fődöttek; ezeket mindennap háromszor felocsolják és kisöprik. Lakóházaik magasok és fapillérekkel ellátvák. Lakásaik szobrokkal díszítvék, épületeik anyaga agyag és téglá. Kína királyának népes serege van; azt mondják, négyszázezer zsoldos dárdása van e királynak; minden tíz ember élén egy-egy tiszt áll. Kína népe mind nagyon titokzatos, a mellett azonban férfias: ruháik szépek, edényeik számosak...¹

Kínának számos királya van; a legnagyobb a királyok között a *fařfūr*;² az aranybrokát ruhán kívül egyebet nem hűz fel és fehér ló kivételével másra nem ül; egész Kínában az ő kivételével ez a két dolog másnak nincsen. Egész éven át egyszer látják, amikor kivonul; ilyenkor lovon ül, míg a többiek mind gyalog mennek és előtte és utána haladnak. Ilyenkor ősei sírjához vonul; mikor a sír közelébe ér, gyalog folytatja útját, és környezetét elbocsátva a sírhoz megyen, miután délig ott időzött; mire visszatér és palotájában foglal helyet. Ülőhelye előtt egy fogantyún sárga brokát-mennyezet foglal helyet; a mennyezettől a másik oldalon mások ülnek; ahány zenész van birodalmában, mind ott jelennek meg s a király aznap mindenkit, kicsinyt és nagyot, ajándékkal elégit ki. A király közelébe senki be nem juthat, kivéve a minisztert avagy a kamarást s azt a követet, aki valamely uralkodó részéről érkezik. Évenként hét napon ad kihallgatást; a seregvezérek s a város elöljárói ilyenkor látják s amikor valamely követ lármát csap, hogy őket elébe vezessék hogy őt láthassák. Amikor valamely királytól követ érkezik

¹ Következik két idézet (Abū Zaid al-Balχī és Ibn ḫordādbek, műveiből).

² Arab íróknál (Ibn ḫordādbek, Bibl. Geogr. Arab. VI, 16; Mas ǰ ūdi, Murūğ, I, 306) baybūr; e név óperzsa eredetű: *bagā-putra* «az ég fia», a kínai *thian ceu* szószerinti fordítása. V. ö. Yule, Marco Polo, II, 110; Blochet, Introduction à l'histoire des Mongols (Gibb Memorial XII.) Paris, 1912, p. 76.

hozzá, abban az időben járul elébe, amikor azt a faʿfūr elrendeli: egy miniszter áll a faʿfūr jobbra felől s egy másik balja felől; a követ messziről tekint rá, főnöke rangjának megfelelően, és leborulást végez előtte, a nélkül, hogy fejét a földről felemelné, amíg neki erre parancsot nem ad. Azután a kamarás a miniszterrel együtt elébe megy s a követhez kérdéseket intéz, utána pedig a királlyal beszél. Ezután a király meghagyja, hogy brokáttal bevont széket és aranyozott ezüst serleget vigyenek a követ lakására s őt étkezés végett mindennap a király házába hozzák. Ha a király egy lánnyal közösülni óhajt, a csillagászok a ház fedelén figyelmeztetésben részesülnek és horoszkópot csinálva a közösülés idejét részére megválasztják; a közösülést abban az időben végzi. Kína földjének legnagyobb része nyúlós agyag. Ha az eső kevés, a gabona ára megrágul. Ha gabona szűken van, a király a bálványtemplomba megy, a sámánokat elfogja, bilincsekben elhurcolja, megkötözi és megfenyegeti: «Ha eső nem jó, megöllek». Így maradnak megkötözve, amíg az eső be nem áll. A király palotájában száznyolcvan üstdob van. Midőn a nap lenyugvóban van, ezt a száznyolcvan dobot egyszerre megütik. Amikor ezt az emberek hallják, valamenyien hazatérnek; mikor pedig a nap leáldozott, senki a piacon nem marad; utána a piacon s az utakon éjszaka örök járnak kivont kardal és mindenkit, akit ilyen időben a házon kívül találnak, lenyakaznak s a hátára felírják: «Ez a büntetése annak, aki a király parancsát átbágja.» A vétkest más büntetéssel nem sujtják, mint halállal, kivéve a becsmérlést. Ha valakit becsmérelnek, a becsmérlőre néhány botot vernek és szabadlára helyezik...»

Az itt közölt négy rendbeli szöveg összehasonlítása alapján mindenki meggyőződhetik róla, hogy közös forrásuk, al-Gaihâni szövegét szószerint egyik sem adja vissza, hanem mind a négy kivonatol, még pedig taláalomra, úgy amint az excerptor eszébe jutott. A kivonatok közül legbővebb Gardizî szövege, de az eredetit az sem adja hűen és teljesen vissza, amellet az eredeti arab szöveget nem tolmácsolja kifogástalanul. Így pl. az arab *aftas* szót («laposorrú») a

perzsa *kāč bīnī* («ferdeorrú») kifejezéssel, az arab *murtazaq* («élelmezett», «zsoldos») szót a perzsa *bīstāgānī-je xār* («zsoldot evő») kifejezéssel fordítja. Módszertani szempontból e jelenségek jelentőségét nem győzőm eléggé hangsúlyozni: az északi népekről szóló arab és perzsa párhuzamos szövegeink elfogulatlan összehasonlítása mindenkit meggyőzhet arról, hogy történeti értékelésük lehetősége sokkal korlátoltabb, mintsem gondolnók, mert abban oly tényező játszik szerepet, amelyet nem ismerünk: a kivonatolók önkénye — és tegyük még hozzá bátran: nagyfokú tudatlansága. Ebből azonban következik az is, hogy e szövegek alapján ez idő szerint kifogástalan történeti *synthesist* alkotni vagy egyáltalában nem, vagy csak a legóvatosabb fenntartás mellett lehetséges.

E módszertani szempontból nagy horderejű megállapításnál jóval fontosabb a Kína leírásában említett *تغر* (*ṭṭar*, *ṭṭar*? *ṭṭar*? *ṭṭar*) nép- vagy országnév helyes értelmezése, amely viszont több eleddig megoldatlan problémára derít váratlan fényt.

al-; Aufi szerint ugyanis Kína földje három részből áll; ezek: Čin, Qyta és Tuṭur; Čin népének legnagyobb része manicheus, ellentétben Qyta és Tuṭur népével, akik közül egyesek a Napot imádják, mások pedig keresztények; egyébként az országban az összes felekezetek képviselvék a zsidók kivételével; Tuṭur népe keresztény.

Hogy a szerző Kína ezt a hármas felosztását hogyan értette, bajos megállapítani. A kínaiak régente *Cin* alatt egy nyugati fejedelemséget értettek, amelynek uralkodójába Kína nagy részét jogara alatt egyesítette s az egész birodalomnak nevet adott.¹ A *xytai*-mongolok² elhatalmasodása után Észak-Kínát *Xytai*, Délkínát *Mansi* néven nevezték³;

¹ Yule, Cathay, I, XXXIV. l.

² V. ö. Ligeti, A kitaj nép és nyelv (Magyar nyelv, XXIII, 1927, 293—310.)

³ Yule, i. m. I. CXVIII.

man-cö = «barbárok fiai»; így nevezték az északi kínaiak a délieket.¹ A mongolban azonban *mahácina* = Nagykína, az egész Kínai Birodalom neve; innen van, hogy az arabok, akik e kifejezések valódi értelmével rendszerint nem voltak tisztában, *Máčin* alatt majd Kína egy részét, majd az egész kínai Birodalmat értették.

Maḥmūd al-Kāšyarī 1066-ban írt török-arab nyelv-könyvének elején (I, 28) a török népeket nyugat-keleti irányban sorolja elő és e jegyzéket az ujugurokkal végzi, de megemlékszik még tankut, χitáj, as-Sin; végül tavγāğ² vagyis Māsīn-ról. Egy másik helyen (I, 378) szószerint ezeket mondja: «Tavγāğ Māsīn neve, mely Kína mögött terül el négyhavi útra. Kína alapjában három részből áll: Felső Kína, keleten: *Tavγāğ*; középső: *Χyτáj*, alsó *Barγán*; ez utóbbi Kāšyar-ban van. Tavγāğ jelenleg Māsīn néven ismeretes, Χyτáj Šīn néven.»

Maḥmūd al-Kāšyarī idézete alapján azt kell hinnünk, hogy al-;Aufi találomra osztotta fel Kínát három részre, a nélkül, hogy Šīn és Χyτáj igazi jelentésével tisztában lett volna. Tárgyunk szempontjából ez azonban mellékes; minket e helyen főleg a már említett *Tuγur* nép- vagy országnév érdekel, amelynek értelme mai napig nincs tisztázva.

Raverty volt az első, aki e földrajzi fogalom értelmével foglalkozott. Minháğ ad-Dīn krónikájában, az általa angolra fordított *Tabaḳāt-i-Nāširi* egyik helyén előfordul az a mondat (960. l.): *The Chingiz khān acquired domination over the countries of Šaghar and Tingit (Tangut) and Tamghāj.* A hozzávaló jegyzetben arra a feltevésre fanyalodott, hogy *Tγr* alatt az Aral-tó mentén lakó úzokat kell értenünk. E név előfordul azonban Gardīzi-nél is (King's College, 213 fol. 186—7), aki *Tγr* alatt azt a területet érti, amely az Isik-Kul tótól keletre, a Tien-šan északi és déli oldalán terül el, Kuča, Čināngkat (Kara-χoğo = Turfan) és Penğikat (Pei-thing = Bisbalyq) városokkal. Kuun Géza gróf nem tudott

¹ Rašīd ad-Dīn ed Blochet, Gibb Memorial XVIII, 2 p. 371.

² Szerinte *tavγāğ* = 1. Māsīn, 2. Ujgur avagy-Tat, 3. minden régiség (I, 378).

mit kezdeni e névvel s azt az úzokkal azonosította. Barthold úgy segíteti magán, hogy $\tau\gamma r$ helyett minden esetben $\tau\sigma\upsilon z$ - $\sigma\upsilon z$ -t olvasott, ezzel azonban magával a szöveggel jutott elentétbe, mert Gardīzi a $\tau\gamma r$ népnevet a $\tau\sigma\upsilon z$ - $\sigma\upsilon z$ -tól élesen megkülönbözteti, amikor a $\tau\gamma r$ felé vezető utakat előszámálva azt állítja, hogy Barsyān-ból az út Penčaul, onnan Kūčā, onnan Azal (Aul?), onnan Sīkat, onnan Makašmiḡnātūr (?), onnan Pengikat (Bišbalyq, Barthold szerint a mai Ku-čöng, nem Urumci), onnan Jārtakra, onnan a $\tau\sigma\upsilon z$ - $\sigma\upsilon z$ felé vezet. Mivel továbbá Gardīzi szerint a $\tau\gamma r$ fővárosa a Kūčā-tól keletre fekvő Azal (Aul?), nyilvánvaló, hogy szerinte $\tau\gamma r$ és $\tau\sigma\upsilon z$ - $\sigma\upsilon z$ két különböző fogalom s egymással semmi szín alatt nem azonosítható. A $\tau\gamma r$ név előfordul azonban al-Ǧaufi régibb kézírataiban is; Barthold egyes újabb pétervári kéziratok alapján ثغر helyett ايفر *Uiγur*-t olvas; azonban e szövegjavítás megdől a régibb kéziratok tanubizonyosságán és nyilván nem más, mint a leírók találgatása, akik az előttük ismeretlen név helyébe ismertet írtak. A $\tau\gamma r$ név egyébként első ízben Qudāmah b. Ğaʿfar földrajzi munkájában fordul elő (Bibl. Geogr. Arab. VI, 209), ahol azt olvassuk $\text{ومن برستان الاعلى الى موضع المغر ختان ملك}$ *Felső Barsyān¹-től egészeu a $\tau\gamma r$ -zágán, a $\tau\gamma r$ királyának tartózkodási helyéig hat nap van.* de Goeje a kéziratban pontok nélkül írt مغر nevet Ibn Xordābeh párhuzamosnak látszó helye (Bibl. Geogr. Arab. VI, 31) alapján $\tau\sigma\upsilon z$ - $\sigma\upsilon z$ -ra javította; azonban e szövegjavításnak csak abban az esetben volna jogosultsága, ha a $\tau\gamma r$ név valószínűtlen $\alpha\pi\alpha\acute{\varsigma}$ $\lambda\epsilon\gamma\acute{o}\mu\epsilon\nu\omicron\nu$ volna; minthogy azonban, tőle függetlenül, három más szerzőnél is előfordul, egyszerű szövegjavítással nem megyünk semmire, hanem a kérdés mélyére kell tekintenünk, ami már csak azért is megéri a fáradságot, mert lehetővé teszi al-Ğaihānī forrása

¹ de Goeje szövegében نوشجان Jāqūt földrajzi szótára nyomán; azonban ez az olvasás téves; *Nūšāġān* nevű név egyszerűen nem létezik, ellenben az Isik Kul tó partján fekvő Barskaun-t Venjukov is említi: Die russisch-asiatischen Grenzlande. deutsch v. Kramer, Leipzig, 1874, 306. l.

(Ibn Xordābeh könyve) «terminus ad quem»-jének pontos megállapítását. E végből azonban rövid visszapillantást kell vetnünk az ujugrok, vagy ahogy őket a kínai források nevezik, a *hoei-he*¹ történetére,² amely az Orkhon s a Sze-lenga folyók mentén több feliraton örökítette meg emlékét.

¹ Az ujugrokat s a kínai forrásokban említett *hoei-he* törököket Klaproth óta rendszerint azonosítják. V. ö. Kudatku Bilik, ed. Radloff I. VIII. 1. Vajjon ez az azonosítás minden kétséget kizárólag, teljesen helytálló-e, más kérdés. Az újgur név első ízben a költörök feliratok egyikében fordul elő (X, 37: *Ein Elteber der Uiguren gründete (?) eine Stammgemeinschaft von etwa hundert Mann...* I. Radloff, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, N. F. St. Petersburg, 1897, 144. l.). Ettől kezdve arab és perzsa forrásaink e népről több századon át hallgatnak. Az arabul írók közül az ujugrokat első ízben 1066-ban Maḥmūd-al Kāšyari említi (I, 102), azt állítva, hogy Ujgur 5 városból álló, N. Sándor által alapított kormányzóság. A XIII. század nyolcvanas éveiben a malátiai Abū-l-Farağ (Barhebraeus) tesz róluk említést (Chronicon, ed. Bedjan, p. 408; Muḫtaṣar, ed. Salhani, p. 396, 398; Chronicon ecclesiasticum, ed. Abbeloos et Lamy, III, 451). Ettől kezdve, főleg perzsa írónál, gyakran esik róluk szó. Egyébként a *hoei-he*, az *ujgur* s a *tokuz-oguz* néven említett 9 törzs szövetségének viszonyát sem látom eléggé tisztázottnak.

² A *hoei-he* történetére vonatkozólag a thang dinasztiáról szóló krónikákban főleg a *kieu-t'ang-cu*-ban, a Thang uralkodóház történetében találunk kimerítő adatokat. E krónikának CXCv., a *hoei-he*-ujgurokra vonatkozó fejezetét első ízben d'Herbelot, Bibliothèque orientale², Paris, 1783, VI, 154—222 közölte francia fordításban. Az idevágó munkák közül különös említést érdemelnek: Deguignes, Histoire générale des Huns, Paris, 1756, II, VII—XLIII; III, 1—34; Bretschneider, Notices of the Mediaeval Geography and History of Central and Western Asia, Journal of the North-China Branch of the Royal Asiatic Society, New Series, No X, Shanghai, 1876, nn. 96—107 p. 189—207 = Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources, London, 1910, 236—263 ll. Radloff, Das Kudatku Bilik, St. Petersburg, 1891, I, XXXVIII—LXXXIII. Schlegel, Die Chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balgassun, Helsingfors, 1896, 1—7 ll. Chavannes, Le nestorianisme et l'inscription de Kara—Balgassoun, Journ. As. IXe série, IX (1897) 43—85. Déveria, Musulmans et manichéens chinois, Journ. As. IXe série, X, 455—473. Chavannes et Pelliot, Un traité manichéen retrouvé en Chine, Journ. As. XIe série, I (1913) 98—199; 261—315. Pelliot, Moni et Manichéen, Journ. As. XIe série, III. (1914), 461. köv. ll.

Kínai évkönyvekből tudjuk, hogy a *hoi-he-törökök*, a VI. század vége felé a *tu-kiue* törökök adófizetői voltak; a VII. század elején függetlenítették magukat, azonban 630-ban a kínaiak főhatóságát ismerték el és, mint hűbéreseik, Han-hai kormányzójának voltak alárendelve. Ez az állapot ötven esztendeig tartott. 681-ben Qutlug Mečue Áltárás *xaqan* a kínaiak igáját lerázta és népe ellenségeit leverve nemzetét hatalmassá tette. Mečue 716-ban bekövetkezett halála után unokaöccse, Bilgä *xaqan* folytatta előde művét és uralmát egész Középázsia terjesztette ki. Amint ismeretes, neki köszönhetjük az orkhoni ótörök feliratokat, melyek a kök-törökök történetének egy részét az utókor részére megörökítették.

Az orkhoni feliratokból tudjuk, hogy a kök-törökök vallása a VIII század elején még pogány volt; néhány évtizeddel később azonban Māni tanait elfogadva manicheusok lettek, mégpedig e vallás kínai híveinek közvetítésével, akik között, Honan tartományban, e tan, Čayanian királyának követei révén, 719 után terjedt el. Bár a kínai császárok e tan terjedését nem nézték jó szemmel, 732-ben császári rendelet jelent meg, amely megállapítja ugyan, hogy *Mo-mo-ni* (vagyis szíriül már Māni) tanai hamisak és követői hiába bújnak Buddha híveinek köntösébe, mindazonáltal a manicheusok háborgatását megtiltja, mivel vallásuk a nyugati jövevények vallása.

Ez időtájt érte el a kök-törökök törzseinek szövetsége hatalma tetőpontját, amiben nagy része volt a thang uralkodóház kebelében dülő belviszályoknak, amelyek Huan Cong császárt 755-ben lemondásra készítették. Utóda, Sou Cong idejében, a birodalomban lázadások törtek ki. A török *xaqan* azon ürügy alatt, hogy a szorongatott császár segítségére siet, hadaival Ho-nan tartományba rontott, Lo-jang városát 762 nov. 20-án kifosztotta és martalóc seregeivel a következő év tavaszáig maradt az országban, gyilkolva, pusztítva és fosztogatva. A *xaqan*, Lo-jang városában időzve, megismerkedett az ottani manicheusokkal, vallásukat megkedvelte s amikor seregével hazatért, az új hitet népe között terjeszteni kezdte.

Mani tanainak elterjedését az ujugurok között autentikus írott emlék beszéli el: a 821-ben felállított, kínai nyelvű, karabalgaszuni felirat, amelynek idevágó részét Schlegel 1896-ban még úgy értelmezte, hogy abban a keresztény vallás behozataláról volna szó. Chavannes és Pelliot azonban a Journ. As. 1913. évf.-ban kimutatták, hogy az ujugurok legnagyobb része Māni tanait követte s a karabalgaszuni felirat vallási műszavai manicheus eredetűek.

A VIII század második felében s a IX. század elején az ujugurok Kínában egyre jobban elhatalmasodtak s ezzel karöltve a manicheusok templomai és szerzetesei is egyre erősebben elszaporodtak. Mivel pedig az ujugurok a kényyszerhelyzetben levő kínaiak önkénytelen vendégszeretetével csúful visszaélve egyre csak raboltak és gyilkoltak, erőszakos viselkedésükkel nemcsak magukat gyűlöltették meg, hanem az általuk képviselt vallást is. Így azután cseppet sem lepődünk meg, hogy e gyűlölet adandó alkalommal elemi erővel tört ki s úgy az ujugurok, mint a manicheusok ellen fordult.

Ez az alkalom 841-ben adódott. Ebben az esztendőben ugyanis a ħirħiz-ħaqan, akinek népe a Baikal-tó északi partvidékén tanyázott, a tó déli partvidékén lakó ujugurokra vetette magát, Orkhon-menti fővárosukat elpusztította és szállásait elfoglalta. A hazátlanná vált ujugurok, a nomád és félnomád ázsiai népek rendes szokása szerint, sátorfájukat felszedve elvándoroltak új hazát keresni. A dolog, persze, nem ment oly simán, hogy azt néhány szóval el lehetne mondani: A thang uralkodóház évkönyvei hosszasan és szinte kéjelegve részletezik azokat az eseményeket amelyek az ujugurok hatalmának összeroppanását kísérték; de mivel annak semmi értelme sem volna, hogy ezen események egymásutánját pontosan kövessük, elég, ha megjegyezzük, hogy a kínai kormány 843-ban Māni vallását proscribálta, híveit száműzette, vagyonukat pedig elkoboztatta. A helytartók a császár parancsát kegyetlenül hajtották végre; a manicheusokra keserves üldözések kora szakadt, amelyeknek sok nesztoriánus keresztény is esett áldozatul. Az ujugurok időközben, kisebb-nagyobb csoportokban elszéledve, több apró fejedelem-

séget alkottak. Ezek közül kelet felé legmesszebbre esett Kan-csou, amelynek vidékén *Pang te-le*, vagyis Pang töre (Pang herceg) alapított egy kis fejedelemséget, amelynek további sorsát azonban alig ismerjük. Az ujugurok zöme 847 táján nyugat felé vándorolt s a Tien-san hegyláncától északra és délre szintén több apró fejedelemségben csoportosult. Ezek közül a leghatalmasabbik az volt, amelynek a Turfan közelében, tőle keletre eső fővárosa a *Kaočang*, vagy ahogy Rašid ad-Din és kortársai nevezték, a *Qara-χoğo* nevet viselte, Gardizi-nal *Cinānč-ka*t. A Tien Šān északi, az előbbivel rézsut' szembenfekvő oldalán, kisebb tó partján feküdt¹ *Biš-baliq*, Gardizi-nál *Penği-ka*t, «öt város». Ezeken kívül említést érdemel *Kuča*, a budhizmus s a kínai zene-művészet egyik főhelye², továbbá *Xotan*, ahol a manicheus ujugurok szintén megfészkeltek magukat.

Ez a vidék az, amelyet, mint már említettük, Qudamah b. Ğaʒfar, Gardizi, al-; Aufi és Minhāğ-ad-Din *γγr* néven emlegetnek. Lakossága valaha szogd nyelven beszélt és áriai eredetű volt, az ujugur hódítás következtében azonban lassan eltörökösödött. A *γγr* név, úgy látszik, az ujuguroknál régibb; igazi kiejtését és jelentését megállapítani nem tudom s így csak arra szorítkozom, hogy az itt vázolt politikai változások jelentőségét a magyar őstörténeti kutatás szempontjából ismertessem.

Mint már említettük, al-Ğaihāni (Ibn Rustāh és Gardizi előadásának közvetlen forrása) Ibn Xordābeh földrajzi munkáját «nyúzta meg s annak alapján épített», hogy al-Muqaddasi szavaival éljek. Ibn Xordābeh földrajzi műve leginkább itinerariumokat tartalmaz, amelyek Bagdadból indulnak ki, s az arabok legtávolibb földrajzi horizontjáig vezetnek. Ezen

¹ E tavon csónakázott Wang Jen-te császári követ, amidőn 981-ben az ujugurok királyát felkereste. L. St. Julien, *Notices sur les pays et les peuples étrangers tirées des géographes et des historiens chinois*, Journ. As. IX. (1847) p. 63. A tőről említést tesz Qudamah b. Ğaʒfar is: *Bibl. Geogr. Arab.* VI, 262.

² V. ö. S. Lévi, *Le tokharien B langue de Koutsche*, Journ. As. XIe série, t. II, p. 311 sqq. A. Stein, *Serindia*, Oxford, 1921, II. 1238.

itinerariumok egyike (Bibl. Geogr. Arab. VI, 31) a távoli Kelet felé vezető utakat ecsetelve azt állítja, hogy *Felső Barsxán s a τοϋζ-οϋζ-χάqán fővárosa között háromhavi járót van nagy faluk és termékeny tájakon át. Lakossága török; ezek egy része mágus s a tüzet imádja, más része zendiq (manicheus). A király nagy városban lakik, amelynek tizenkét vaskapuja van; népe zendiq. Tőle balra lakik a kímák, előtte Kína területén háromszáz farszakh távolságra. A τοϋζ-οϋζ királyának vára tetején aransátra van, amelyben száz ember fér el s amelyet 5 farszakh távolságra látni.*

Ebből az idézethől első tekintetre nyilvánvaló, hogy a szerző azokról a nagy változásokról, amelyek a IX. század közepe táján Kelet-Turkesztánban végbementek, nem tudott semmit s a τοϋζ-οϋζ, illetve az ujugurok földjét régibb hazájukban, a Baikal-tótól délre kereste. Szerinte ugyanis Felső Barsxán-tól, vagyis az Isik Kul-tó keleti partjától, a τοϋζ-οϋζ χάqán fővárosáig háromhónapi járót vezet. Arab íróknál egynapi járóútnak 25—30 km felel meg, háromhónapi járót tehát legalább 2250 kilométer. E távolság csak az ujugurok Karakorum vidékén fekvő fővárosára vonatkozhatik, semmi körülmények között a τϋϋ-vidéki ujugurokra, akiknek legközelebbi városát, a Tien-San déli oldalán elterülő *Ak-szu-t* Barsxán-ból egy hét alatt kényelmesen el lehet érni. Hogy okoskodásunk mennyire helytálló, mutatja Qudámah b. Ğařfar párhuzamos helye (Bibl. Geogr. Arab. VI, 262), mely szerint a Taráz közelében fekvő *Alsó Barsxán-tól Tϋϋ fővárosáig az út 45 napi járót*, vagy, amint egy másik helyen mondja (Bibl. Geogr. Arab. VI, 209), *Felső Barsxán-tól a τϋϋ-χάqán, a τϋϋ királyának tartózkodási helyéig hatnapi járót van.* de Goeje, Ibn Xord. előbb idézett helyére hivatkozva, a hatnapi járótat kevesli s azt téves elírásnak tartja; a szöveg azonban teljesen rendben van, csak nem szabad elfelejtenünk, hogy Qudámah b. Ğařfar földrajzi munkája 928 körül íródott, amikor az ujugurok Kelet-turkesztánban már több mint félszázad óta megfészkeltek magukat.

Ha következtetésünk helyes, Gardízi előbb említett itinerariumát, amely a $\tau\gamma\rho$ felől a $\tau\sigma\gamma\upsilon\zeta$ - $\sigma\gamma\upsilon\zeta$ felé vezető útvonalak egyes állomásait sorolja elő, szintén Ibn Xordábeh-nek kellene tulajdonítanunk. A karabalgaszúni felirat elején ugyanis *Ai tängriđä kut bulmiš Alp bilgä Kagan* magát az ujugurok kilenc törzse khánjának nevezi;¹ tudjuk azonban, hogy az arab íróknál említett $\tau\sigma\gamma\upsilon\zeta\sigma\gamma\upsilon\zeta$ = «kilenc nyíl», teljesen födi a kínai szövegben olvasható *tokuz aimak* = «kilenc törzs» kifejezést; a IX. század elején tehát $\tau\sigma\gamma\upsilon\zeta\sigma\gamma\upsilon\zeta$ az orchonvidéki ujugurok neve volt; nyilvánvaló tehát, hogy Gardízi előadásának ősforrása a $\tau\gamma\rho$ alatt nem az ujugurokat érthette, mert különben nem beszélhetne a $\tau\gamma\rho$ felől a $\tau\sigma\gamma\upsilon\zeta$ - $\sigma\gamma\upsilon\zeta$ felé vezető utakról. Magától értetődik azonban, hogy a szöveg későbbi átdolgozói a $\tau\gamma\rho$ - $\chi\acute{a}q\acute{a}n$ manicheus vallásának hangoztatásával a IX. század második felében, Kelet-turkesztánba telepedett ujugurok vallási és politikai viszonyait ecsetelik.

A mondottakból nyilvánvaló, hogy al-Ġaihanī forrása, minden valószínűség szerint Ibn Xordábeh műve, amely de Goeje szerint 232/846 körül íródott és alkalmasint a régi magyarság leírását is tartalmazta, a legelső s a legrégebb keleti munka, amely az északi népek összefüggő leírását adja.

E feltevés mellett szól az oroszokról szóló leírás, amely Gardízi, Ibn Rustāh, al-Maqdisī és al-ʿAufī szószerint egyező előadása értelmében, lakóhelyeiket nedves és erdős szigeten keresi; innen intézik támadásaikat a védtelen szlávok ellen. E sziget leírása azt az állapotot tételezi fel, amelyben az oroszok 862 előtt leledztek, mielőtt Gosztomil meghívására az Ilmen-tó melletti Nowgorodot elfoglalták volna.² Kalandozásaik említése nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy

¹ Schlegel, i. m. 8. l.

² Thomsen, Die Gründung d. russischen Staates, u pers. v. Borneman, Lp. 1879, 28 köv. l. Westberg. Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa, Bulletin de l'Acad. imp. de science de St. Petersburg, 1899, 216—220.; Marquart, Streifzüge 203. köv. II. Hóman, Zeitalter d. Orient. Quellen zur Urgesch. der Ungarn, Keleti Szemle, XI, 1910, 35. l.

a róluk szóló híradás 845 körül íródhatott, mert hiszen az Annales Bertiniani szerint a Rhos követei 839-ben Jámbor Lajos előtt Ingelheimban megjelentek¹ s a Vita S. Georgii előadása értelmében az oroszok egyik főnöke 842-ben a Pro-pontisban pusztított.²

Sokkal nehezebb dolog az itt vázolt feltevessel összhangba hozni *Swiet-Malik* (Szvatopluk?) említését a szlávok leírásában. Ismeretes, hogy Szvatopluk 870 körül önállósította magát és uralma 895-ben dőlt meg. Föltevésünk mellett Szvatopluk említése mindenképpen érthetetlen; mert ha al-Ğaihanî forrása 846 táján íródott, Szvatoplukról még nem tehetett említést, viszont al-Ğaihanî idejében Szvatopluk már halott volt, tehát említésének, mint élő személynek, értelme már nem volt. Westberg szerint *Swiet-malik* nem tulajdonnév, hanem királyi cím; e feltevés mellett szól a névtelen *Muğmil at-Tawâriğ* királylistája (Paris, Bibl. Nat. Anciens Fonds Persan, 62 fol. 273³) is. Marquart az állítólagos Szvatoplukra vonatkozó helyet későbbi betoldásnak minősíti. Őszintén megvallom, e nehéz kérdéshez egyelőre hozzászólni nem tudok s annak megoldását függőben hagyom.

al-Ğaufî előadásának folytatása a törökökről szól.⁵ Ezekről a szerző részletesen nem számol be, hanem az egész népcsaládot általában tárgyalja. Előadása kapcsán említi a *τῦρ-τ*, a *qai* törzset, a kunokat, továbbá a *χίρξιζ*, *χалаğ* s a *kímák* törzseit. E kivonatok szövege, a *qáj* s a *qún* törzsekre vonatkozó részek kivételével Gardizî előadásával nagyjában egyezik és csak a sorrendben van némi eltérés.

Ezután a szerző a besenyőkre, khazarokra, a burdászokra, a magyarokra, a szlávokra s az oroszokra tér át, akiket ilyenformán ugyanolyan sorrendben tárgyal, mint Ibn Rustâh, Gar-

¹ Monumenta Germaniae, I, 434.

² Acta Sanctorum, 21. Febr.; Jagić, Arch. f. slav. Philologie, XVI, 1894, 215—224; Marquart, Streifzüge, 389. l.

³ Kmoskó, Keleti királyok címeinek jegyzéke, Magyar nyelv, XXIII, 1927, 290. l.

⁴ E fejezet egy részét eredetiben és fordítás kíséretében Marquart tette közzé: Über das Volkstum der Komanen, 16—18. ll.

dízi és al-Bakri. A khazarokról szóló leírás abból a szempontból fontos, hogy megemlékszik a velük határos nagy hegységről s az ott honos *Túlás* és *Aluḡnah* (Ibn Rustāh: *Lūḡar* al-Bakri: *Ūḡūnah*) népéről, továbbá azokról a karókról, amelyeket a khazar katonaság magával cipel, hogy táborát északai támadások ellen biztosítsa. Amint ismeretes, arról a bizonyos két népről Gardízi nem tesz említést, al-Bakri-nál pedig Ás és Ūḡūnah törzseiből a magyarsággal kapcsolatban esik szó. Kéziratban maradt, Gog és Magog c. munkámban már több esztendővel ezelőtt megállapítottam, hogy al-Bakri kivonatában az Ás és Ūḡūnah népre vonatkozó mondat eredetileg szintén a khazarokról szóló leírásban foglalt helyet, ahol annak nyomai egy összefüggéstelen csonka mondat alakjában most is megellelhetők; Gayangos szövegének egyik másolója e mondat egy részét kihagyta vagy áthúzta s a magyarság leírásába illesztette. al-ʿAufi szövege alapján immar minden kétséget kizárólag megállapítható, hogy Ibn Rustāh szövege al-Ġaiḡānī előadását hűen adja vissza és hogy al-Bakri töredékének semmiféle jelentőséget tulajdonítanunk nem szabad.¹ A karók említéséből viszont az következik, hogy Gardízi előadásának többletei al-Ġaiḡānī könyvéből erednek és hogy e mű szövege Ibn Rustāh kivonatainál jóval többet tartalmazott.

A magyarok rövid leírása említést tesz országuk két folyójáról, a Dūfā s az Itil folyókról, amelyek a Rūm tengerébe ömlenek. Amint ismeretes, Gardízi cambridge-i kézírata ugyanezt a két folyót Dūbā és Itil néven nevezi. Az itt említett Itil a Volgával semmi szín alatt nem azonosítható, mert Ibn Rustāh és Gardízi a bolgárokról szóló leírásban azt állítják, hogy az a folyó, amelynek mentén a bolgárok laknak, az Itil, a khazarok tengerébe, vagyis a Kaspi-tóba ömlik. al-Ġaiḡānī, a leírás szerzője, Transoxania egykori regense, a Bokharával állandó kereskedelmi összeköttetésben álló volgai bolgárok országának földrajzi viszonyairól bizo-

¹ Ezzel megdől az a feltevés, miszerint a magyarság egyik szállása a Kuban partján feküdt volna. L. Westberg, i. m. 214. l.

nyára jól volt értesülve és azt is tudta, hogy a Kaspi-tó beltenger s a Földközi-tengerrel összefüggésben nem áll.

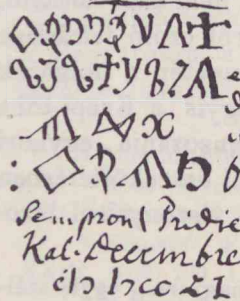
Az adott esetben kézzelfogható ellentmondással van dolgunk, amelyet a rendelkezésünkre álló adatok alapján maradék nélkül megfejteni nem lehet. Gardízi hosszabb leírásában nyilvánvaló, hogy a magyarokról szóló leírás voltaképpen nem két, hanem három folyóról tett említést. Itil, úgy látszik, e folyók harmadika volt és alighanem sajnálatos tévedés következtében került a Dúba, Dúfa (Duna?) társaságába. Akárhogy áll a dolog, annyi bizonyos, hogy a való tényállás egyelőre *non liquet* s ezen a tényen semmi féle feltevés nem változtat.

al-?Aufi a bolgárokról nem tesz említést, viszont az oroszokról azt állítja, hogy a *wladimir* címét viselő királyaik egyike népével együtt az iszlámra tért át. Nyilvánvaló, hogy szerzőnk előadásának végefelé forrása fonalát elhagyta és rosszul megemésztett olvasmányai alapján az oroszokat a khazarokkal téveszti össze.¹

¹ al-?Aufi előadását a maga egészében azért közöljük, mert a találmokra közölt kivonatok a szerző előadásmódjáról és értékéről világos és határozott képet nem nyújtanak.

*

Laffan Pief, Bölfen járj! mert az ki var
Symbolum várát var.

 Heu pauca literis veteris hieolorum
 WBTYB?A in arena Petri. Duo Samueli Hekelly
 M AX Doba Factori suo et Amico hieo raro
 : □ P M B in eternam sui memoriam cum voto
 felicifimorum prozo progessum appofuit
 Sempronl Pradie Johanes Ludofred. Orelidit
 Kal. Decembris Eula Dvje Sempre Pastor mg. 1.
 1700 21

Oertel János Gottfried album-lapja 1751-ből.

Részlet Sebestyén Gyula: Rovás és rovási rás c. könyvéből.

AZ Ó-ÖRMÉNY SAT-ENIK ÉS A MAGYAR EMESE-MONDA.

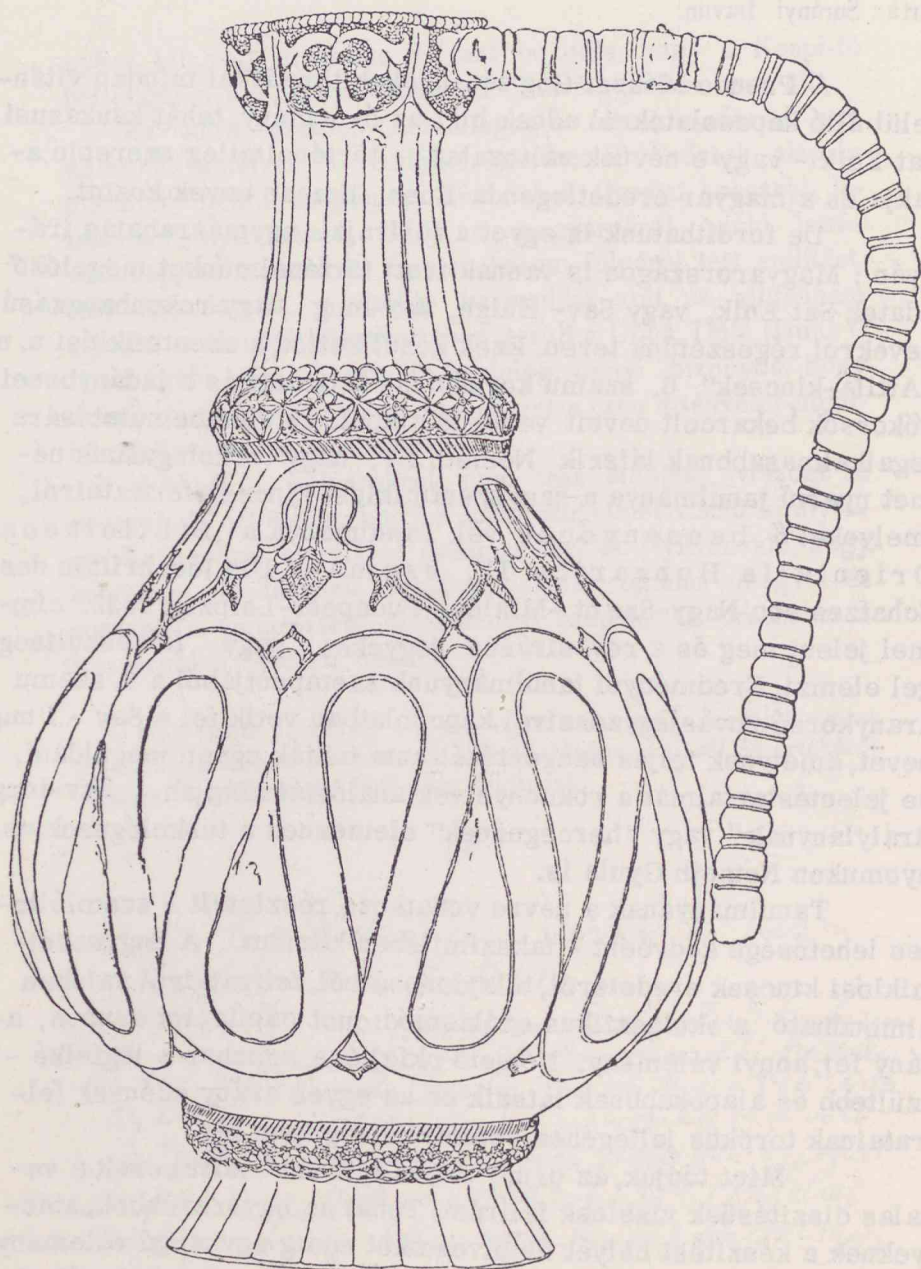
Irta : Surányi István.

A Pseudo Mózesi Gog ten-énekek töredékei minden vitánfelül álló kapcsolatokról adnak hírt az ó-örmény, tehát kaukázusi Sat Enik - vagy e névnek változatai - történelmileg szereplő alakja és a magyar eredetlegenda Eneh, Emese nevek között.

De fordíthatunk is egyet a földrajzi egymásrahatás irányán : Magyarországon is vannak írott történelmünket megelőző adatok Sat Enik, vagy Sav- Enigh, Sav-Inug vagy rokonhangzású nevekről régészetünk terén. Ezek közül kettőt, a szentmiklósi u. n. "Attila-kincsek" 6. számú korszójának feliratát és a ladánybenei kőkorszók bekarcolt neveit vesszük alapul. Az első bemutatására legalkalmasabbnak látszik Németh Gy. nagy turkologusunk német nyelvű tanulmánya a nagyszentmiklósi kincsek feliratairól, amelyeket ő bessenyőnek vél. Tanulmánya a Bibliotheca Orientalis Hungarica II. száma : "Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. Budapest-Leipzig, 1932. címmel jelent meg és a rovásírásos jegyeket nagy felkészültséggel elemzi. Eredményei tanulmányunk szempontjából a 6. számú aranykorszó rovásjegyzéseivel kapcsolatban vetik fel a Sav - i nug nevet, amelynek teljes hangértékét nem tudták ugyan megoldani, de jelentéstartalmát a rokonyelvek analógiái alapján Sav-inug királynak" vagy "hercegnőnek" elemeznek a turkológusok és nyomukon Németh Gyula is.

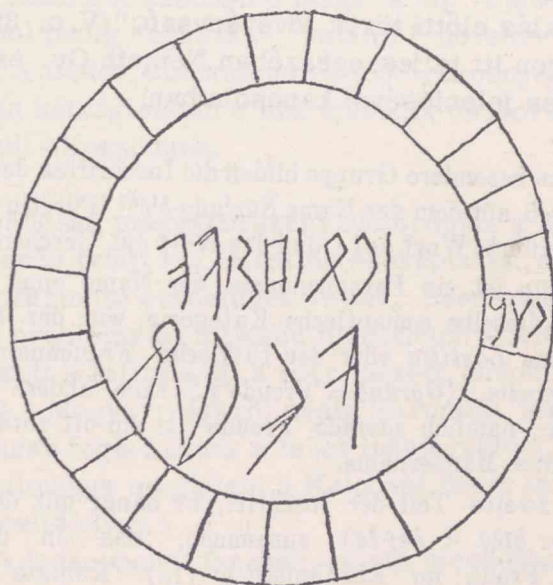
Tanulmányának a névre vonatkozó részleteit - szemléltetés lehetősége kedvéért - fakszimilében közlöm. A nagyszentmiklósi kincsek eredetéről, tulajdonosairól, feliratairól valóban elmondható a skolasztikus szólásmód: quot capita, tot sensus, ahány fej, annyi vélemény. Németh okfejtése azonban a legfelkészültebb és alaposabbnak látszik és az egyes arany edények feliratainak törökös jellegéhez semmi kétség nem fér.

Mint tudjuk, az u. n. "Attila kincsek" közül csak a vonalas diszitésűek viselnek felírást. Tehát az egyszerűbbek, amelyeknek a készítési helyét és ötvöseiket eddig egyhangú vélemény szerint "törökös" népek feltételezhető sorából származtatták. Az alább közölt 6. számú aranykorszó is ezek közé a felíratos edények közé tartozik.

Krug, Nr. 6. Inschriften: *Säv'nüg b'čā?* 'Fürstin Sevinüg', Ⲁ D > 1
 (ungelöst) und *ayī* 'Schatz, Geschenk'.

A korsó fenekén lévő felirat a Savenig királynő nevének magyarországi előfordulásáról tanuskodik. Mindenestre Németh a német nyelvben szokásos "Umlaut ä"-vel jelöli az "e" hangot, azonban Rdloff és Thomsen óta még máig sem tudtak megnyugtató véglegességgel ennek a hangnak a teljes értékét rögzíteni. Jelentését azonban következetesen Sän-inug királynőnek, vagy ahogy a német legenda, monda és mesevilág színező erejéhez jobban illik: Fürstinnek nevezi:

Die Inschriften des Kruges Nr. 6.
Zeichnung von Ferdinand Fettich und Tibor Horváth.

(Auf dem Krüge Nr. 6.)

Hogy az "inug" és a magyar "inech" vagy "enech" hangzásilag azonosak, ahhoz kétség nem fér már csak Németh Gy. jelentéstartalmi egyeztetése alapján a Győrffytól idézett adatok alapján, aki szerint "Enech(Eneth) a magyar "ünő" (rég i nő, ine, Okl. Sz. alakváltozása ene, öno) junge Kuh jelentésű szavunk, régebbi Enech, Inech alakjából keletkezett személynév. Honfoglalás előtti török jövevényszó." (V. o. 35. jegyzet.)

De álljon itt teljes egészében Németh Gy. eszmefuttatása a névvel és jelentésével kapcsolatban:

4. Eine besondere Gruppe bilden die Inschriften des schönen Kruges Nr. 6, auf dem der Name *Sävⁱnüg-bⁱč^ä?* 'Fürstin Sävinüg', das unentzifferte Wort *baš •* und das Wort *ayī* 'Geschenk' stehen.

Sävinüg ist ein Personennamenname, der Name einer Frau; er gehört in dieselbe semantische Kategorie wie der lateinische Frauennamenname *Laetitia* oder der türkische Frauennamenname *Ögrünč Tigin Tängrim*. (*Ögrünč* = 'Freude').² Eine andere Ableitung von *sävin-*, nämlich *sävindž* 'Freude' ist ein oft vorkommender Frauen- und Männername.

Der zweite Teil der Inschrift, 𐰇𐰏 hängt mit dem Worte *bičä* (< *bičä* < *bej-čä*) zusammen, das in der Tarsprache 'Frau', im Karaimischen (L.) 'Königin' bedeutet. Andere Ableitungen von *bäg* kommen im Türkischen oft in der Bedeutung 'Fürstin' vor. Auffallend ist aber, dass das auslautende *ä* unbezeichnet bleibt.¹

𐰇𐰏𐰕𐰏𐰇𐰏𐰇𐰏 𐰇𐰏𐰕𐰏𐰇𐰏𐰇𐰏𐰇𐰏 übersetze ich also als 'die Fürstin Sävinüg'.

Die Inschrift 8: 𐰇𐰏𐰕𐰏𐰇𐰏 (Krug 6, zwischen *Sävⁱnüg bⁱč^ä?* und *ayī*) und die damit gewiss zusammenhängende Inschrift 6b (Kelch 23, mit *ič-aj^aq* zusammen): 𐰏𐰕𐰏𐰇𐰏𐰇𐰏𐰇𐰏, die aus den Buchstabengruppen *ba(ä)š •*, *ba(ä)š • byl(?)n* bestehen, konnte ich nicht entziffern.

A névèlemzés mellett a Choreni Mózes-féle szöveg annyira vitatott szava a "zartakur"-ra is akad másodlagos vonalon utalás anélkül, hogy azt Németh Gyula egyáltalán szándékolta volna, hiszen önmagában még csak nem is érinti a mondák közti kapcsolatok és Satenik, vagy mint ő használja, Sävinug, történelmi létezése még csak mint lehetőség sem vetődik fel amúgy mélyreható tanulmányában, amelynek így fokozottabb a meggyőző ereje.

A 6. számú korszó feliratának részeiből tehát Németh Gyula szerint minden megoldható, kivéve a rövid es bizonytalan értelmű " a g i " szócskát. Ezt azonban ő maga is hol "ajándék" értelemben alkalmazza, hol pedig "ágacska", valami " növényi termék"-nek interpretálja. A Codex Cumanicus és több rokonyelv analógiája alapján azonban kétségtelenül a szó második csoportozhoz tartozó értelmezését kell elfogadnunk.

Ugyancsak magyarországi előfordulás a Kecskemét vidéki Ladánybenén talált két feliratos cserépfazék, amelynek betűit kezdetben szarmata eredetűnek vélték. Részletesen eddig - a Sat Enik-féle problémától teljesen függetlenül - Altheim professzor foglalkozott a feliratával a már idézett, húnokról írt munkájában. (II. 287.) Magyar részről pedig Harmatta, Mészáros és később Nagyfalussy foglalkoztak a lelet írásjegyeivel. (Ez utóbbinak részletes tanulmánya megjelent a Kalocsai Szent István Gimnázium 1940. évi értesítőjében.)

A ladánybenei fazekak, szinte megdöbbenően, ugyancsak kapcsolatba hozhatók a kaukázusi eredetű Sat-Enik vagy hasonló hangzású névvel, de főként annak tartalmi jelentésével. Harmatta az u. n. keleti osszet (ost-essetisch) v a n i g óiráni kapcsolatú szóból igyekszik magyarázni eredetét. Szerinte az átvett és használt forma u n i k lehetett, amelynek a jelentése " fiatal tehén " fiatal bika" volt. A fazakakon szereplő formája pedig birtokos esetét (genitivust) jelöli a szónak. Ilyen értelemben tehát az edények "Unik"-é, "Iunik"-é voltak.

Hangzásilag és a szó jelentéstartalmánál fogva tehát szinte fatálisnak kell tartanunk a magyarországi és kaukázusi írásos elemek kapcsolatait. Nehéz ugyanis magyarázatot találni a megdöbbenő hasonlatosságra az írások absztrakt formáján keresztül, ha nem fogadjuk el a jelzett vidékek mondái, legendái sőt történet-hagyományi összefüggését.

Altheim a ladánybenei fazekak feliratával csak annyiban foglalkozott, hogy tételét a hunok kaukázusi írásának lehetőségét ezen keresztül is alátámassza. Szerinte ugyanis a hún írás, amelyen egész komoly szentírási részleteket jegyeztek fél már a kora 5. század folyamán, volt az alapja - bizonyos módosítások mellett - az ó örmény írásnak. Ez az írás-átvétel azonban nem maradt elszigetelt jelenség - Altheim szerint - mert az u. n. "armazani" írás is összefüggésben van a ladánybeneivel. A leglényegesebb azonban Altheim észrevételeiben (i. m. 296, 15. jegyzet) az, hogy ő a kaukázusi eredetű írásnak a magyar Nagyalföld kellős közepén felbukkanó két példányának a vándorlását igyekszik megmagyarázni. Szerinte alánokon keresztül jutott Magyarországra. A gurúziai "dialektikus írást" emlegetve "Es ist daran zu erinnern, dass in Gruzinen, der Heimat des armasischen Alphabets, dieses nach dem Zeugnis der Tellerinschrift von Bori bis zur Mitte des 3. Jahrhunderts gebraucht wurde." (V. o. : előbbi jegyzet.)

Az alánok első európai hullámáról Altheim mint a vandálok társult népéről emlékszik meg. Eléggé elfogadhatónak tűnik ama állítása, hogy a két nép a markomanok elleni csatában közösen harcolt.

Az alánok honfoglaláskor előtti időkben való szereplése magyar földön még nem bizonyítható, bár éppen Altheim és Nagyfalussy írásai egyre több lehetőséget tárnak fel erre vonatkozólag. (V. o. : "Ógörögbetűs feliratok az alföldi sirleletekben." Kalocsai Szent István Gimnázium évkönyve 1940-41.)

Ezek az utóbbi adatok kettős sikon erősítik tézisünket az ó-örmény (kaukázusi) Sat Enik és a magyar Eneh-Emese monda között. Az egyik a régészeti leleteken szereplő, hasonló hangzású és jelentésű személynév felbukkanása, valamint a magyar eredetlegendában és a kaukázusvidéki mondákban, énekekben - és régészeti adatokban - egyformán szereplő népvnek a sűrűn említett jelenléte, amely nép mindenütt: az alán...

HOZZÁSZÓLÁSOK

ANDRÁSSY KURTA JÁNOS

VITAIRATÁHOZ,

(SZOMBATHELYEN megjelenő
É L E T Ű N K c. irodalmi szemle I. évf. 1. sz.)-

A KHOREZMI EZÜSTTÁLAK KULTIKUS JELEI.

VASI JENŐ

Khorezm hatása őstörténetünkre, bár 13. századi krónikáinkban nemzeti kapcsolatoknál is szó esik róla, csak legújabbban, mondhatnák, hogy napjainkban vált tétellé történelemszeink előtt. Elég e téren Győrffy György véleményét idézni: "...Meg kellene a khorezmiek hatását vizsgálni...akkikkel tényleg volt kapcsolat." (V. ö. a budapesti Történelmi Szemle 1969. 1-21sz.)

Ezt az őstörténelmi kutatási irányváltoztatást kétségkívül a szovjet régészek Perm-vidéki és Kama-völgyi régészeti eredményei, főként a chorezmi eredetű ötvösremekek siettetették: rajtuk rendszerint szereplő felírásokból táplálkozó új nyelvészet fellendülésével. Egész különleges jelentőségük van e téren az ezüsttálaknak - számszerint kilenc- amelyek a felírásokon kívül pontos műhelyjeggyel és készítési évvel is rendelkeznek. Az első híres khorezmi ezüsttálat már 1845-ben találták, a legutóbbit csak 1961-ben. Készítési évük K. u. 653-705 között váltakozik.

A legelső khorezmi nyelvészeti tanulmányt a régészeti leleteken előforduló felírások alapján S. P. Tolstov a Budapesti megjelenő "Acta Antiqua" hasábjain közölte "Deciphermen and Interpretation of the Khwarezmian Inscription from Tok-Tala" címen. (A tok-talai khorezmi felirata feloldása és magyarázata.) Hogy miért épp magyar szaklapban jelent meg a tanulmány? Erre a kérdésre nem kell választ adnunk mert hiszen eddig minden ilyenirányú véleményt a fantázia termékei közé sorolták a magyar szakemberek. Így egy szovjet tudós megtörte a varázst és azóta Harmatta János, jeles magyar tudósunk is fokozatos érdeklődést mutat a Győrffy által jelzett út irányába. Ő "Cusanica" címen közölte kommentárjait a szintén budapesti "Acta Orientalia" hasábjain. Tárgyunkhoz fontos és a nemzetközileg elismert keleti mitológusok részéről jövő hozzá-

járolás azonban W. B. Henningnek köszönhető a khorezmi mitológia terén. "The Choresmian documents"-ból és az ennek nyomán írt "A Sogdian God" c. munkájából kaptam az ösztönzést, hogy az Andrásy K. János által felvetett "Ó-kori eredetű magyar emlékek" vitairattal kapcsolatba hozzam az adatait. Figurális hasonlataival különösen két ezüstpénz kivánczozik az oroszlanos motívumadottságaival az eddigi sorozatba, az egyik a 667-ből dátumozott és 1951-ben Bartymban talált ezüstpénz, a másik pedig a British Múzeum világhírű "négykarú" sogdi istennő kultusz khorezmi Anahit istennője.

KHOREZMI EZÜSTPÉNZ
(K. U. 667. Moszkva-Tört. Múz.)

Rappaport szerint egy khorrezmi urnát, hamvedret ábrázol, amelynek a talpazatát két egymással ellentétes irányban álló oroszlan alkotja. A leírás nem tér ki azokra a részletekre, melyekkel mi majdnem kizárólagosan foglalkozunk: az oroszlanokat díszítő elemekre és a keretben jelölt szimbólikus kapcsolatokra.

Pedig a chorezmi ezüsttál még így töredékes mivoltában is szépen mutatja a két oroszlán mindegyikén a négy-négy sávot és lapockájukon a nap-szimbolumot. Az oroszlánok ábrázolása kultikus szerepről tanuskodik, mert féltékenyen védik a nyolcágu rozettával diszített, mennyezetes urnát. Az urna maga is tipikusan khorezmi eredetű, mint azt több analógiából Rappaport bemutatta. Az urna fedele csúcsban végződik és a csúcs hármashalom formájú "nyak"-ban végződik, amelyből keleti fenségjelvényeket vagy nemzetség szimbolumokat viselő rudacska nő ki.

Az eddig felsorolt adottságok minden kétséget kizárnak arra vonatkozólag, hogy véletlenek játékaról szó lehetne. Kétségtelen, hogy igen magas, talán dinasztikus eredetű valakinek jelenlétét jelzik az acsargó, nap-szimbolummal és négy sávval diszített oroszlánok. S ami főképp fontos: khorezmi adat, történelmileg nem is nagyon ködbevesző időből, 667-ből. A lelőhely jelentős szintén, mert a veszelovoi oroszlános tarsolylemez is ezen a vidéken bukkant elő.

TURFANI URNA.

Az 1. számú khorezmi ezüsttál régészeti leírását Rappaport végezte az "Artibus Asiae" hasábjain. Igazi kiértékelését azonban a jelzett szaklapban G. Azarpay végezte, akitől mi is javarészből értesüléseinket merítjük A. C. Soper komoly értéket jelentő tanulmánya mellett az "American Journal of Archaeology" hasábjairól. (Vol. 55, No. 4. (1951))

A 2. számú khorezmi ezüstpénz körül egész mitológiai és vallástörténelmi irodalom támadt. A rajta talált szimbólumokat u. i. a szakemberek egész sora egészen a sumér Inana, bőség és bölcsesség istennőjéig vezetik vissza az iráni-sogdi Anahita és a

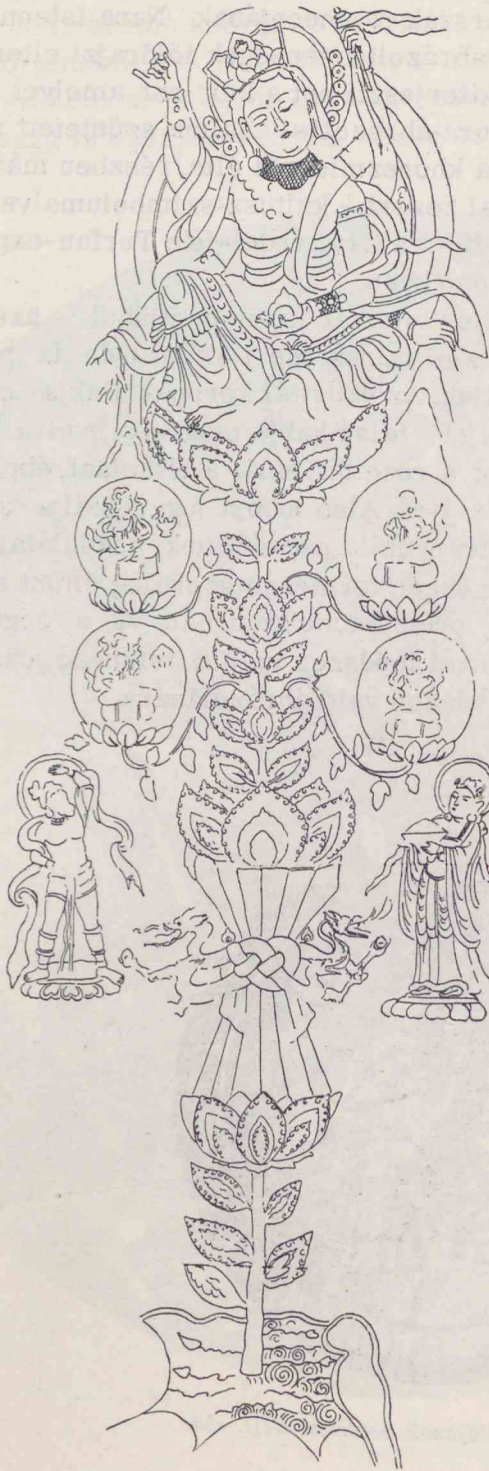
KHOREZMI EZÜSTPÉNZ
(K U 658-ból British Múzeum)

khorezmi pre-manicheista korszak pantheonjának Nana istennőjén keresztül. A négy karral ábrázolt istenségek földrajzi elterjedése viszont Turkesztánig kiterjeszti ezt a kult. szót, amelyet az orthodox zarathustrizmus figura-ábrázolási-fülszáma szüntetett rövid időre meg. Új virágkorát a khorezmiéknél élte, részben már a sivaita - budhista mitológiával kevert - kultusz-szimbolumaival. Mint ilyen az ujgoroknál is feltűnt a Grúnwedel-féle Turfan-expedíció felfedezte barlangtemplomokban.

Az Andrásy Kurta-féle "vitairat" szempontjából azért van jelentősége ennek a khorezmi tálnak, mert az aranybulla pecsétjének eredetijét ebben látjuk. Az ezüsttál koronás alakja egy oroszlánon ül, négy karja van: jobb felső karja magasba nyulva távolba tartja a napszimbolumot, a rozettát, balja a félholdat, épp a II. András-féle pecsét mozdulatával. Alsó jobbjá jogart, balja ismeretlen tárgyat tart. Ez is az Aranybulla pecsétjének mozdulataival. A kereszténység légkörében egészen természetszerűleg eltűnt a négyes kar, amely a budhizmus, premanicheizmusban és a sogdial vallásban oly jelentős ábrázolási módszer volt az istenség jóságának, bölcsességének stb. egy alakon való ábrázolására.

II. Endre aranybullájának pecsétje. XIII. szd.

NEGYKARÚ SIVAITA ISTENSÉG
(Grünwedel Exp. 1899)

ARAGON KONSTANZA OROSZLÁNJAI.

Andrássy Kurta János "vitaindító" tanulmányában említés esik Gerevich Tibor véleményéről, miszerint a magyar címerben az Árpádok-korában szereplő oroszlán Spanyolországból kerülhetett volna motivumként. A hivatkozott kapcsolat II. Ferdinánd leánya, Konstanza Aragon és a magyar Imre király házassága lett volna 1198-ban. Részemről erre a lehetőségre óhajtok rámutatni és pedig nemleges formában.

Imre király címerében - mint tudjuk - valóban szerepel az oroszlán, sőt egyszerre 9 jobbramenő oroszlán. (V. o: Barczay Oszkár: Magyarország cimere. Turul, 1897. IV.) A motivumátvétel útja azonban nem az aragon dinasztiaán keresztül történt, mert maga Konstanza, aki Imre halála után özvegyen maradván csakhamar újabb házasságot kötött II. Hohenstaufen Friggyessel és csak 1222-ben halt meg, de sem életében, sem sírhelyén nem akadunk az oroszlános nyomokra. Azaz: a palermói székesegyházban felállított szarkofág valóban ábrázol két oroszlánt, mint a küldött fénymásolat mutatja, de ezek semmi körülmények között sem tartathatók címer motivumnak és a fehér márvány állatfigurákon feltüntetett négy sáv valóban csak a bordák anatómiai jelölésének tekinthetők.

Benkő Gyula K. (Buffalo N. Y.)

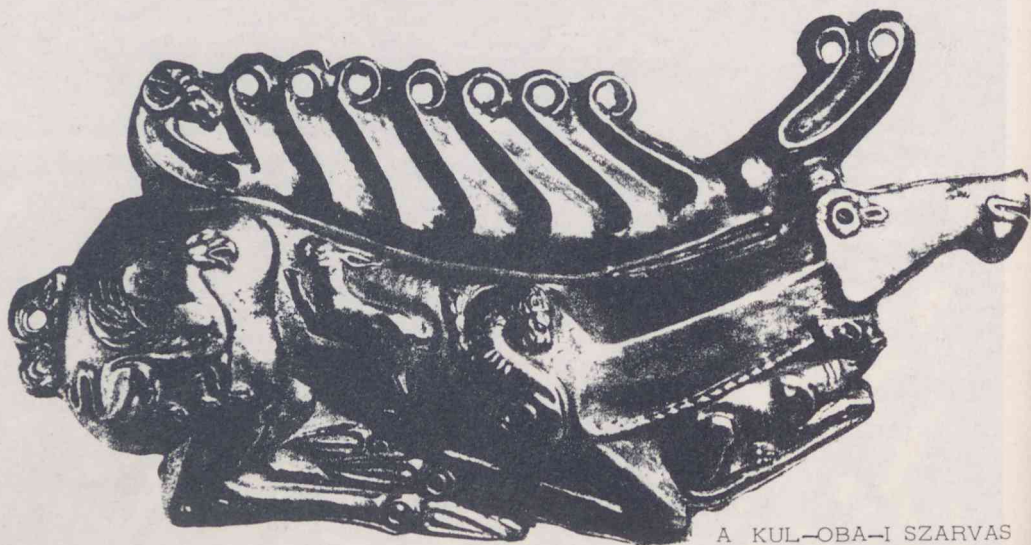

AZ OROSZLÁNSZIVŰ SZITTYA SZARVAS.

Mindenek előtt örömmel köszöntöm Andrassy K.János igazán sok problémát feltáró "vitairatát". Főként azért, mert Magyarországról ez az első ilyeszerű írás, de azért is, mert figyelme nem kerülte el a kétségtelenül fontos adatot a szombathelyi pástortor faragás nagyszerű emléket, a négysávost.

Részemről is gyarapítani óhajtom a hozzászólások során egyre növekvő adatokat. A Kul-Oba-i (Krim félsziget) K. e. 5. századi cizellált szittyá aranyszarvas sokak előtt ismerős ugyan, nekem az az érzésem, hogy ennek a remek száguldó szarvas figurának a "telítő motívumai" között nem mindenkinek tűnt fel a sziv helyén ábrázolt oroszlán fekvő alakja. Magam is sok ábrázolását ismerve tudom, hogy csak az igazán tökéletes és színes felvételeken látható a négyes sáv. Egyben éles cáfolata is az u. n. "totemista" eredetű magyar ősszimbolikának, hiszen a száguldó szarvas "oroszlánszivű" bátorsága, az első lábak finom agár díszítése gyors tájékozódása, a gyomor táján ágaskodó nyúl renyhe rágsálás, az izmos combon feszengő szárnyas griff száguldó gyorsasága és a sokágú agancsdíszként rejtőző kosfej a szilárd és magabiztossága a királyi szarvasnak. Mindegyik állat erényeivel van felővezve. Azért írtam róla, mint "oroszlánszivű szittyá szarvasról"....

Tokay János (Yonkers, New York.)

A KUL-Oba-i SZARVAS
(Ermitage.)

INFLUSSO DI PELBARTO DI TEMESVÁR NELLE OPERE DI ANGELO ELLI DA MILANO

DAM INCE O. F. M. 1909-1967.

Corvina

(Anno XXV)

A cavallo fra il XV e XVI sec. le opere di Pelbarto di Temesvár sono fra le letture più ricercate. Nel breve lasso di tempo di neanche quattro decenni (1483-1521) le edizioni a stampa delle sue opere raggiungono un numero considerevole. Così dell'*Expositio in psalmos* conosciamo tre edizioni, dello *Stellarium B.M.V.* ventidue, fra i libri del *Pomerium* il *De tempore* raggiunge ventitre edizioni, il *De sanctis* venti e il *Quadragesimale* ventuno, mentre nello stesso periodo viene pubblicata (1500-1508) la prima edizione dell'*Aureum Rosarium*¹. Segue poi un periodo di più di sessant'anni in cui le stamperie tacciono. Sono tempi movimentati: il grande scisma occidentale e le interminabili sedute del concilio di Trento (1545-63) creano un nuovo stile nella teologia ed esigono altre opere che meglio corrispondano ai tempi mutati.

Tanto più sorprendente è che nella seconda metà del sec. XVI le opere di Pelbarto riappaiano nuovamente nell'Italia Settentrionale: così nel 1586 a Venezia vengono pubblicati lo *Stellarium* e l'*Aureum Rosarium*, poi quest'ultimo nuovamente nel 1589, pure a Venezia, ed infine nel 1590 a Brescia. Le circostanze di tali edizioni vengono riferite dallo stesso editore, Francesco Ziletto, il quale nella dedica a Sisto V dell'*Aureum Rosarium* ritiene questa opera molto utile, ne loda il metodo e constata con una certa indignazione che un'opera così insigne sia allora quasi caduta in dimenticanza². L'edizione è curata dal domenicano Guido da Lucca il quale, nella dedica al cardinale Antonio Caraffa dell'edizione del 1589, constata, dal canto suo, che la teologia di Pelbarto di Temesvár segue le orme di S. Tommaso d'Aquino come se ne fosse ispirata e tutto quello che non è stato scritto da S. Tommaso a causa della sua precoce morte, è espresso perfettamente

¹ SBARALEA H. J., O.F.M. Conv.: *Supplementum et castigatio ad scriptores trium ordinum S. Francisci*, II, Romae 1921, 316-317; — TEETAERT A., O.F.M. Cap. *Pelbartus Ladislai de Temesvar*, in « Dictionnaire de théologie catholique », XII¹, Paris 1933, 715-717; — WEGERICH E., O.F.M.: *Bio-bibliographische Notizien über Franziskanerlehrer des 15. Jahrhunderts*, in « Franziskanische Studien » 29 (1942) 191-193; — KARÁCSONYI J.: *Szent Ferenc Rendjének története Magyarországon 1711-ig*, II, Budapest 1924, 569-570.

² PELBARTUS DE TEMESVÁR, O.F.M.: *Aureum sacrae theologiae rosarium*, Venetiis 1589, f.p. 4-5.

da Pelbarto³. Un encomio simile si trova nella dedica dell'edizione del 1586 dello *Stellarium*, scritta dall'agostiniano Angelo Rocca da Camerino⁴.

Anche altre circostanze spiegano la rinascita di Pelbarto. La bolla « *Ineffabilis divinae providentiae* » di Sisto V, emanata il 1° gennaio 1587, eleva lo Studio teologico dei PP. Francescani Conventuali, già istituito presso la basilica dei SS. Apostoli di Roma, al grado di università sotto il nome di Collegio di S. Bonaventura, iniziando così nell'Ordine francescano quella riforma che, accanto al vigore dialettico di Duns Scoto, attribuisce una parte importante anche alla teologia di tendenza mistica ed affettiva di S. Bonaventura, un tentativo dunque che mira a concordare la « *theologia mentis et cordis* »⁵. Naturalmente tale nuovo indirizzo richiama l'attenzione sulle opere di uguale tendenza pubblicate nel passato e così non è un caso fortuito se l'interesse si rivolge verso Pelbarto di Temesvár. Infatti, l'*Aureum Rosarium* rappresenta appunto questa tendenza conciliatrice. Non si attiene unicamente agli insegnamenti di Duns Scoto, capo della scuola francescana, ma si prefigge anche di seguire S. Tommaso e S. Bonaventura, come risulta anche dal titolo dell'opera: *Aureum sacrae theologiae rosarium, iuxta IV Sententiarum libros quadripartitum, ex doctrina Doctoris Subtilis, Divi Thomae, Divi Bonaventurae aliorumque sacrorum doctorum*. Nelle opere di Pelbarto assistiamo dunque alla nascita di una mirabile sintesi come se l'ardore delle discussioni scolastiche si fosse acquietato e le opere classiche dei secoli precedenti si fossero maturate per essere conciliabili l'una con l'altra. Era evidentemente con questo intento che il Nostro aveva afferrato la penna là, presso il castello rinascimentale di Mattia Corvino, e aveva tentato di vagliare dalle opere dei Dottori tutto quello che è imperituro e può dire qualcosa anche per l'uomo del Rinascimento.

Un'analisi accurata dell'influsso esercitato da Pelbarto di Temesvár all'estero è ancora da fare ed esigerà certamente molto lavoro e pazienza. Sin d'ora possiamo però affermare che il suo influsso si manifestò non tanto nel campo teoretico quanto piuttosto nei lavori ascetici e retorici. Cioè non era l'*Aureum Rosarium*, ma lo *Stellarium* e il *Pomerium* a cui gli scrittori ecclesiastici si rivolgevano di preferenza per consultazione ed imitazione. Se l'*Aureum Rosarium* deve essere preso ciononostante in considerazione, è il suo quarto libro che veniva più spesso consultato, cioè quello che tratta dei sacramenti ed il quale — come attesta il suo colofone — non è più opera di Pelbarto, bensì del suo maestro ed amico congeniale, Osvaldo di Laska. Così la fama di Pelbarto è condivisa anche da Osvaldo, il quale rimase fondamentalmente fedele al metodo di Pelbarto e con ogni probabilità non fece altro che elaborare i manoscritti delle lezioni teologiche di Pelbarto e darli alla stampa nel quarto libro, come deve forse aver fatto

---

³ *Ibid.*, f.p. 7-8: «...sententias ita explicavit, ad mentem omnium theologorum, potissimum vero Divi Thomae Aquinatis, ut divino illius spiritu illi fuisse dictata videantur, ut scilicet quae vel ipse, morte praeditus, vel alii alia causa omiserant, huius ore, vel calamo quasi supplerentur, ac enucleate explicantur ».

⁴ *IDEM*, *Stellarium coronae gloriosissimae Virginis*, Venetiis 1586, f.p. 4-5.

⁵ Cf. DI FONZO L., O.F.M. Conv.: *Lo studio del Dottore Serafico nel « Collegio di S. Bonaventura » in Roma (1587-1873)*, in « *Miscellanea franciscana* » 40 (1940) 153-186. — Con ulteriore letteratura.

La pubblicazione di questo volume viene collocata nel 1594 dal Picinelli²⁴ e come già il suo sottotitolo dimostra era destinato ai sacerdoti che si preparavano agli esami prescritti per ottenere il diritto di confessione, cioè abbraccia tutta quella materia che fra le materie teologiche forma l'oggetto della teologia morale. A tale compito il Nostro non poteva accingersi senza aver avuto precedentemente un buon esercizio di professore e di curato, e così dobbiamo supporre che prima della pubblicazione del *Rosarium* egli abbia già passato alcuni anni presso lo Studio della Provincia di Milano.

Per le fasi ulteriori della sua vita troviamo punti di orientamento nell'epilogo del suo *Magnum rosarium sacerdotum et clericorum*, pubblicato nel 1614 quale edizione ampliata del *Rosarium* del 1594, e più specialmente quando egli scrive: « Et sic finitur hic libellus..., quem recollegi Ego Fr. Angelus Hellensis a Mediolano, et propria manu scripsi ... Anno ab Incarnatione Domini Millesimo sexcentesimo decimoquarto, et meae aetatis quinquagesimo septimo, ante Vigiliam Ascensionis, in Conventu Sacro Misericordiae Briantiae apud Missagliam »²⁵. Questa comunicazione ci rivela prima di tutto l'anno di nascita del Nostro che così dev'essere collocata al 1557. Secondo le regole dell'entrata in religione egli dovè vestire il saio francescano intorno al 1574 nella provincia osservante milanese, e più precisamente, secondo la notizia non datata del Burrocco, a Missaglia. Dovette essere consacrato intorno al 1580 e così il *Rosarium* e lo *Specchio* sono i frutti della sua attività di quindici anni di professore e curato. Il fatto che il Nostro preparava il suo ultimo lavoro già in età avanzata e con somma diligenza²⁶, d'altra parte anche la circostanza che anche altri sollecitavano questa edizione rielaborata, come dice la prefazione dell'editore²⁷, ci inducono a supporre che Angelo abbia lavorato nel suo campo durante tutta la vita indefessamente e che dovesse godere il rispetto di tutti. Che abbia insegnato fino all'ultimo, non siamo in grado di dire. Certo è che passò i suoi ultimi giorni quale semplice frate²⁸ nello stesso convento di Missaglia dove aveva vestito l'ordine di S. Francesco. Se accettiamo l'affermazione unanime dei bibliografi che collocano la data della sua morte a dopo tre anni dalla pubblicazione del *Magnum Rosarium*, allora anche il luogo del decesso dell'autore, già stanco nel 1614, dev'essere ricercato a Missaglia.

II. Le opere di Angelo Elli da Milano

Nel trattare dell'attività letteraria del Nostro i bibliografi non sono concordi. Gli uni passano sotto silenzio il questionario scritto alle prediche di Pelbarto, gli altri invece non hanno conoscenza della *Tavola della ve-*

²⁴ PICINELLI, l.c.

²⁵ ELLI, *Magnum rosarium*, 224.

²⁶ *Ibid.*, f.p. 5; p. 224.

²⁷ *Ibid.*, f.p. 4.

²⁸ Il suo nome non figura infatti fra i superiori della provincia milanese dei frati osservanti. Cf. SEVESI, P. M.: *I vicari ed i ministri provinciali dei Frati Minori della Regolare Osservanza di Milano*, in « La Verna », 10 (1912), p. 333.

rità della religione cattolica, poiché già nel sec. XVII non si è più riusciti a trovarne l'originale italiano. Tutti i suoi bibliografi concordano invece nell'affermare che il Nostro aveva fama di eccellente oratore²⁹. Spetta tuttora agli studiosi, dunque, di scoprire le sue prediche, le quali documenterebbero senza dubbio in modo più efficace l'influsso di Pelbarto.

Le opere di Angelo finora conosciute sono in parte di carattere ascetico ed in parte scritti morali e giuridici. Nella nostra trattazione seguiremo questa divisione, premettendo il questionario che non rientra in nessuna delle due categorie.

Le opere di Pelbarto pubblicate verso la fine del sec. XVI non mancarono di influenzare il pensiero di Angelo. Con il primo decennio della sua attività di professore e di sacerdote coincidono le edizioni bresciane e veneziane dello *Stellarium* e dell'*Aureum Rosarium* che venivano comprensibilmente sfruttate dal giovane professore-monaco. L'uso dell'*Aureum Rosarium* è molto facilitato dal fatto che nei singoli libri i problemi teologici sono raggruppati in ordine alfabetico sotto voci principali. L'uso dello *Stellarium* e del *Pomerium*, il quale non è apparso in nuova edizione, presenta già maggiori difficoltà, non essendo il materiale disposto in ordine alfabetico. Per sopperire a tale manchevolezza il Nostro volle aiutarsi, preparando un questionario alle due opere sopramenzionate di Pelbarto. Questo questionario era, con ogni probabilità, l'oggetto del lavoro che viene citato dai bibliografi col titolo *Indices quatuor copiosissimi super quatuor volumina Pelbarti Temesvárii*³⁰. I quattro volumi di cui parla il titolo sarebbero i tre libri del *Pomerium* (De tempore, De sanctis, Quadragesimale) e lo *Stellarium*³¹.

Questo lavoro di Angelo è soltanto rammentato nelle bibliografie, ma esse non riportano dati sulla sua pubblicazione. Può essere benissimo che non sia mai stato stampato poiché cosiffatte « tabulae » o indici simili servivano piuttosto ad uso personale. Purtroppo nelle mie ricerche non sono stato tanto fortunato da ritrovare questo interessante documento dell'influsso di Pelbarto in Italia.

A). Opere ascetiche. 1). L'opera di Angelo che riscosse il maggior successo è senza dubbio lo *Specchio spirituale del principio e della fine della vita umana*. Dal punto di vista cronologico segue al già menzionato *Rosarium confessorum*. Venne pubblicato nel 1595 in luogo finora sconosciuto e mentre il Nostro era guardiano a Romanengo³². Il libro vuole mettere davanti a noi uno specchio perché ci si guardi dentro e, meditando sul principio e sulla fine della vita, ci si induca alla penitenza ed a migliorare la nostra vita. È diviso in quindici ragionamenti ed in ognuno sono posti dieci quesiti ai quali risponde il maestro. Per comprendere meglio l'intenzione dell'opera e conoscere la sua sorte nonché la concezione ascetica dell'A., non sarà forse inutile trattare più dettagliatamente del suo contenuto.

²⁹ Cf. WADDING, *l.c.*, e sulla sua traccia anche altri.

³⁰ Cf. WADDING, *l.c.*; IOANNES A. S. ANTONIO, *l.c.*; TEETAERT, *l.c.*

³¹ TEETAERT, *l.c.*

³² Che alcune edizioni (quella di Roma del 1625, p. 176 e quella di Viterbo del 1698, p. 181), scrivessero 1594, fu avvertito già dallo stesso Sbaralea (*l.c.*).

tata la teologia morale, ma nell'adoperare le grandi autorità, si contentava dell'opera ben riuscita di alcuni compilatori e ricopiava senza alcun esame critico le citazioni che vi trovava. Si è servito di questo metodo soprattutto nelle sue opere divulgative poiché già il genere stesso concede maggior libertà nell'uso delle fonti indirette.

A). Opere ascetiche - I). Già lo *Specchio spirituale*, la prima delle sue opere che finora possediamo, ci rivela i segreti di lavoro di Angelo e così anche la parte che Pelbarto vi ha avuto.

Il nome di Pelbarto di Temesvár ricorre soltanto otto volte in tutto il lavoro⁵⁷. Gli tributa un rispetto dovuto soltanto ai maggiori teologi, ed il suo nome è accompagnato talvolta anche da un aggettivo encomiastico. Insieme a Bellarmino, lo chiama «dottori profundissimi»⁵⁸, altrove lo chiama «devoto Pelbarto»⁵⁹ cioè adopera aggettivi che altrimenti sono riservati per i veramente grandi⁶⁰. In altre occasioni loda le opinioni di Pelbarto «*Opinione benissimo del Pelbarto nel suo Domenicale*»⁶¹. Ma ogni volta che lo nomina, lo fa per convalidare una sua affermazione. Nell'indice delle fonti di alcune edizioni incontriamo anche «Osvaldo Ongaro»⁶² evidentemente in rapporto al quarto libro dell'*Aureum Rosarium*, ma proprio nel testo Angelo non lo rammenta.

Dal numero delle citazioni non si potrebbe dedurre nulla poiché Pelbarto di Temesvár venne citato spesso durante i secoli XVI-XVIII. Ma dall'analisi più accurata delle fonti dello *Specchio* risulta che le sue fonti del sec. XV ed anteriori mostrano una sorprendente analogia con quelle di Pelbarto e così questa scelta di Angelo è dovuta senza fallo a Pelbarto⁶³.

Ché la gran parte dei «dubbi» concordi nei due scrittori, per se stessa non dice nulla, poiché nel metodo dei piccoli questionari di moda dal sec. XIV in poi⁶⁴ anche gli altri scrittori ecclesiastici pongono le stesse domande. Non è sorprendente neanche il fatto che i filosofi e i Padri della Chiesa — fra cui abbiamo controllato più da vicino le citazioni prese da Aristotile, S. Ambrogio, S. Agostino e S. Anselmo⁶⁵ — figurano da Pelbarto

⁵⁶ Cf. WADDING, *op. cit.* sotto il titolo di Angelus Hallensis, 20; IDEM, *Annales*, XXV, 261; SBARALEA, *l. c.*; CHIETTINI, *l. c.*

⁵⁷ ELLI, *Specchio*, II 9 (40); IV 3 (67); IX 10 (79); V 8 (102); XII 1 (224); XIII 2 (258 e 259); XV 8 (295).

⁵⁸ *Ibid.*, IV 3 (67).

⁵⁹ *Ibid.*, XIII 8 (258).

⁶⁰ *Ibid.*, II 9 (40); «Roberto gran dottore»; XIII 8 (258): «San Vincenzo da Valenza, gran predicatore»; VII 5 (142): «grandissimo S. Gregorio»; XV 6 (292); «S. Bernardo divotissimo dottore».

⁶¹ *Ibid.*, V 8 (102).

⁶² *Ibid.*, ed. Brescia 1596, f. p. 37; Brescia 1599, f. p. 40; Piacenza 1603, f. p. 43; Venezia 1604, f. p. 5; Piacenza 1605, f. p. 42; Trevigi 1606, f. p. 30; Brescia 1608, f. p. 16; Brescia 1610, f. p. 41; Pavia 1615, f. p. 40; Trevigi 1619, f. p. 30; Roma 1677, f. p. 16; Viterbo 1689, p. f. 1.

⁶³ Sulle fonti di Pelbarto da Temesvár pubblicherò prossimamente uno studio dove il lettore troverà la giustificazione dettagliata delle mie affermazioni in rapporto al Pelbarto.

⁶⁴ Cf. MEIER L, OFM: *Ioannis Bremer, OFM, quaestio de extrema unctione*, in «Studi Francescani» 3, 1931, p. 10.

⁶⁵ Forse possiamo fare a meno di citare la serie interminabile delle citazioni di S. Agostino. Per convincerci basta il confronto degli altri. Le citazioni da ARISTOTILE: *Specchio* (abbrev. in poi con *Sp.*) III 2 (48) - *Ros.* II, Vita § 15 (II 348d);

Queste concordanze sono interessanti soprattutto in questioni in cui il punto di vista di Angelo diverge da quello di Duns Scoto per abbracciare un'opinione più comune. Fra queste questioni ce ne è una famosa: è nello stato di grazia che Dio creò gli angeli ed il primo uomo oppure dobbiamo ammettere una successione cronologica fra la creazione e l'atto della concessione della grazia? Pelbarto, sulle tracce di Guglielmo, non condivide l'opinione di Scoto che professa una successione cronologica, e accetta l'opinione di S. Tommaso. Il nostro Angelo, parola per parola, trascrive il testo relativo di Pelbarto⁶⁹.

L'atteggiamento di Angelo è più caratteristico ancora nella questione del motivo dell'incarnazione la quale, sin dal Medioevo, è redatta in questa formula teologica: sarebbe venuto Cristo anche se Adamo non avesse peccato? Alla domanda gli scotisti rispondono affermativamente. L'*Aureum Rosarium* lascia aperta la questione e ritiene che tanto le difficoltà dell'opinione tomista quanto quelle dell'opinione scotista possono essere risolte, cioè in ultima analisi accetta il punto di vista di S. Bonaventura⁷⁰. Il *Pomerium* pone l'accento sul fatto che la rivelazione ricorda anche l'amore di Dio verso gli uomini fra i motivi dell'incarnazione e così dà ragione agli scotisti⁷¹. Nello *Stellarium* invece, il suo primo grande lavoro, Pelbarto è propenso ad accettare l'idea che Cristo è venuto soprattutto per la redenzione del genere umano⁷². In questa questione tanto caratteristica per la scuola francescana il nostro Angelo accetta l'opinione espressa nello *Stellarium*, quella che fa una precisa distinzione fra il concetto di primato di Cristo ed il problema del motivo dell'incarnazione⁷³, seguendo, in rapporto, a questo ultimo, l'opinione di S. Tommaso.

Lo *Specchio* si occupa di questa questione soltanto indirettamente in rapporto alla prova degli angeli, esponendo così il problema: « (Gli angeli) rivoltandosi in un istante al voler di Dio, e adorando il Verbo eterno humanato, per il quale dovevano beatificarsi, subito sarebbero restati beati di beatitudine soprannaturale. Il che avvenne all'Angeli buoni: perciò subito egli, essendoli dimostrato da Dio intellettualmente Christo humanato e *Passionato*: quelli che il riverirono, ed adorarono come Dio, subito furono fatti beati in virtù della Passione di Giesu Christo... »

(148-9); VIII 6 (163); XII 8 (238). È da notare che pure lui, come del resto molti altri, scrive il nome di Domenico Soto OP nella forma di « Scoto »; p. es.: *Sp.* VI 7 (123-4).

⁶⁹ *Sp.* I 5 (15) — — *Ros.* II, Angeli § 81 (II 26d-27a).

⁷⁰ PELBARTUS DE TEMESVÁR: *Aureum Rosarium*, III, Incarnatio III § 1 (III, 165b). « Argumenta autem ex utraque parte sunt solubilia ex praemissis probationibus ».

⁷¹ IDEM, *De temp.*, PH. 16NO.

⁷² IDEM, *Stellarium*, I. 11 p. 2 c. 2 (ed. Venetiis 1586, 202a): « audeo dicere, quod non creasset Deus mundum, nisi praevidisset ipsum reparandum per Christum ac eius Matrem, et salvandum; quoniam dicente Aristotele 2. physicorum: Deus et natura nihil faciunt frustra ».

⁷³ Della questione si occupa minutamente lo studio ancora da pubblicarsi di MESZÁROS G., OFM: *Doctrina mariana Pelbarti de Temesvár* (cf. *Acta O.F.M.* 67, 1948, p. 26; *Antonianum* 22, 1948, p. 172).

Beda Venerabile (m. 735), S. Bernardo (m. 1153), Cirillo (m. 444), Epifanio (m. 403), Giovanni Climaco (VI sec.), Gio. Crisostomo (m. 407), Gio Damasceno (m. 749), Giovanni Diacono (biografo di S. Gregorio Magno, sec. IX), S. Girolamo (m. 419-420 cca), S. Gregorio Magno (m. 604), Ireneo (m. 203 cca), Isidoro (pseudo, m. 630), Origene (m. 254), Severino (m. 640), Teofilo (m. 181 cca). Benchè nei *IV libri Sententiarum* di Pietro Lombardo o nel *Decretum* di Graziano incontriamo gli stessi nomi, in Angelo sono sempre citati nello stesso ordine che in Pelbarto.

b/ giungiamo alla stessa conclusione anche in rapporto alla maggior parte degli autori scolastici che sono citati da Angelo attraverso Pelbarto. Fra essi incontriamo i nomi di: Alberto Magno (m. 1280), Alessandro di Hales (m. 1245), S. Bonaventura (m. 1247), Dionigi Cartusiano (m. 1471), Discepolo (Giovanni Herolt, m. 1468), Egidio Romano (m. 1316), Enrico Hainbuch (de Hassia, m. 1427), Francesco di Meyronnes (m. 1327), Gabriele Biel (m. 1495), Giacomo Cartusiano (m. 1475), il già citato Giovanni Duns Scoto, poi Giovanni Gerson (m. 1429), Gio. Graziano, autore del famoso *Decretum*, (m. prima del 1160), Guglielmo d'Auvergne (da Parigi, m. 1249), G. Durando (lo Speculatore, m. 1296), il già citato Vaurouillon, Innocenzo III (m. 1216), Nicola di Lira (m. dopo 1349), N. di Nisse (m. 1509), Pietro Lombardo, il Maestro delle Sentenze (m. 1160), Riccardo di Middleton (di Mediavilla, m. 1307), S. Tommaso d'Aquino (m. 1274), Vincenzo di Beauvais (m. 1264), V. Ferrer (m. 1419). Vi troviamo poi riportate alcune opere come il *Compendium veritatis theologicae*⁷⁷, la *Glossa ordinaria*, la *Vita sanctorum patrum*, la *Legenda aurea* (Giacomo di Varezze, m. 1298). Il Nostro sfogliò poi ognitanto la *Summa* di S. Antonino da Firenze (m. 1459)⁷⁸. I *Commentari alla Genesi* di Enrico Hainbuch vengono citati più volte in base allo *Speculum* di Bartolomeo Sybilla, al quale ricorse pure nella citazione della esegesi del decreto del concilio di Firenze per opera di Giovanni di Torrecremata (m. 1468)⁷⁹.

c/ le opere degli scrittori ecclesiastici del sec. XVI non vengono citate spesso come gli scolastici o i Dottori, neanche il numero di queste opere è grande ma tanto più fedelmente rispecchiano la spiritualità del secolo in cui venne scritto lo *Specchio*. Così, oltre alle opere di Pelbarto — e qui dobbiamo notare che la sua opera minore *Expositio in psalmos* non è stata adoperata da Angelo — tra le sue fonti sicuramente dirette troviamo le seguenti opere: i *Flores theologiarum questionum* di Valentiniano Giuseppe Angles OFM (m. 1578 cca), lo *Scrutinium sacerdotale* di Fabio Incarnato (m. alla fine del sec. XVI), il *Compendio dell'arte esorcista* di Girolamo Menghi da Viadana (m. al principio del sec. XVI), *Expositio epistolarum quadragesimalium* di Guglielmo Pepin OP (m. 1533), l'*Aurea Rosa* di Silvestro Prierias Mozolino OP (m. 1523), il *Teatro del cielo e della terra* di Giuseppe Rosaccio (m. 1620 cca).

⁷⁷ Attribuito da Pelbarto a Pietro Aureoli, mentre è opera di Hugo Ripelin d'Argentina OP (Cf. STEGMÜLLER F.: *Repertorium commentariorum in Sententias Petri Lombardi I*, Herbipoli, 1947, p. 172).

⁷⁸ Cf. *Sp.* I 8 (23-24); IV 10 (80); VI 3 (111-3); XV 7 (293).

⁷⁹ Cf. *Sp.* V 5 (92). — SYBILLA, *op. cit.* 60-61; *Sp.* V 6 (96-7) — *ibid.* 58-60; *Sp.* VI 4 (114-9) — *Ibid.*, 245-8.

stionum di Bartolomeo Sybilla Menopolitano OP (m. 1487), il *Candelabrum aureum ecclesiae sanctae Dei* di Alfonso Vivaldo Martin (m. 1601 cca), e le opere *De harmonia mundi*, *In scripturam sacram problemata* di Francesco Giorgio Veneto OFM (m. dopo il 1540), nonché i *Commentari alle sentenze* di Domenico Soto OP (m. 1560), le *Controversia* di S. Roberto Bellarmino (m. 1621) e il *Catechismus Tridentinus*.

Gli scrittori più moderni non sono riportati da Angelo così frequentemente come da Pelbarto. Bellarmino è citato sei volte, il Catechismo del Concilio di Trento tre volte, gli altri scrittori una sola volta, ad eccezione di Soto che vien citato due volte, ma sempre attraverso Bellarmino.

2). Le fonti dei primi tre libri del *Tableau des vérités chrétiennes* concordano in tutto con quelle dello *Specchio*. Visto che il quarto libro non è opera di Angelo, è inutile soffermarci più a lungo sull'analisi delle sue fonti. Quello che c'è da saperne, l'abbiamo già detto precedentemente. Possiamo soltanto notare che non ha nessun rapporto diretto con Pelbarto da Temesvár.

3). Ci siamo già occupati dei rapporti fra l'*Expositio sequentiae* di Angelo e Pelbarto in occasione dell'analisi dello *Specchio*. Tutto il lavoretto non è altro che il riassunto dei pensieri espressi già nello *Specchio* ed adottati ai versi del « Dies irae ». Così le sue fonti sono quelle dello *Specchio* e queste le abbiamo già viste.

B). Opere giuridiche e morali. - 1). Finché non troviamo almeno un'edizione del *Rosarium confessorum*, non siamo in grado di determinare le sue fonti. Qui dobbiamo accontentarci di supposizioni e soltanto dal *Magnum Rosarium* possiamo farci un'idea di quali potevano essere le fonti della sua prima opera. Doveva essere considerevolmente più breve se alla sua rielaborazione ha dato il titolo di « Magnum ». Anche le sue fonti dovevano essere limitate ai riferimenti più necessari.

2). Il *Magnum Rosarium* è del tutto penetrato della saggezza del teologo e curato esperto. Neanche nell'elaborazione tecnica non si contenta più dei metodi usati nello *Specchio*. Vi troviamo insigni teologi quali rappresentanti della cosiddetta letteratura confessoria. Fra essi troviamo, dal sec. XVI i seguenti: Martino Aspilcueta (m. 1586), Alessandro Ariosto OFM (m. al principio del sec.), Ludovico de Beja Perestrello OESA (m. 1587 cca), Mauro Antonio Chapeauville (m. fine del sec.). S. Carlo Borromeo (m. 1584), Giovanni Chapeauville (m. 1617), G. B. Corrado OP (m. 1606), Diego di Covvario y Leyva (m. 1577), Giacomo Graffio OSM (m. 1620), Fabio Incarnato (m. verso la metà del sec.), Bartolomeo Medina OP (m. 1581), il già citato Silvestro Prierias Mozolini OP, Emanuele Sà, S.J. (m. 1596), Francesco di Toledo S.J. (m. 1596), Francesco de Vittoria OP (m. 1546) ed infine il pure citato Vivaldo Martin Alfonso.

THE POLISH ASTRONOMER MARTINUS BYLICA DE ILKUSZ IN HUNGARY

Martinus Bylica de Ilkusz, or Marcin Bylica z Ilkusza, as he is known in his native land, holds a prominent place in the long history of Polish-Hungarian cultural relations. This distinguished Polish astronomer and professor who spent most of his adult life in Hungary, was one of the favorite astronomers of the great Renaissance king Mathias Corvinus (1458-1490). The king founded two Hungarian universities, namely Pozsony (Pressburg, Bratislava) and Buda, with which Bylica became associated.

Martinus was born around 1433 in the little town of Ilkusz (or Ilkusch, Olkusz),¹ which sent a substantial number of students to the Jagellonian University of Cracow. He entered the University during the winter semester of 1452² and became the pupil of Andrzej Grzymała and probably of Martinus Król (d.1460), the most renowned Polish astronomer of his time and a friend of the great Viennese astronomer Georgius Peurbach (1425-1461).³

After four years of study, Bylica was awarded the degree of Bachelor of Arts.⁴ He continued his studies due probably to the inspiration of Król, and received his Master's degree in 1459.⁵ The same year he occupied a professorial chair at Cracow and gave lectures on the "Computus chirometralis," a pseudo-scientific treatise on palmistry. After this we lose sight of him temporarily.⁶ It is possible that Bylica stayed at the University immediately after 1459, but we have no records of his activities. It is more probable that he left Cracow, never to return to his native Poland.

In 1463, we find him in Italy at Padua, where he met the outstanding German astronomer, Johannes Müller of Königsberg, better known as Regiomontanus, a student of Peurbach.⁷ Just as a close bond of

---

This article is the outgrowth of research done for the degree of Doctor of Mediaeval Studies at the Mediaeval Institute of the University of Notre Dame under the direction of Professor Astrik L. Gabriel. My dissertation dealt with the history of Hungarian universities in the fourteenth and fifteenth centuries.

¹ For the variants of the name Ilkusz see the article in: *Słownik Geograficzny* (Geographical Dictionary), VII, Warsaw, 1886, p. 486.

² Adam Chmiel, *Album studiosorum Universitatis Cracoviensis ab anno 1400 ad annum 1489*, I, Cracow, 1887, p. 134.

³ Casimir Morawski, *Histoire de l'Université de Cracovie: moyen âge et renaissance*, I, Paris 1905, p. 184; cf. Aleksander Birkenmajer, "Bylica Marcin", *Polski Słownik Biograficzny* (Polish Biographical Dictionary), III, Cracow, 1937, p. 166-167.

⁴ Josephus Muczkowski, ed., *Statuta necnon liber promotionum philosophorum ordinis in Universitate studiosorum Jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849*, Cracow, 1849, p. 48.

⁵ *Ibid.*, p. 52.

⁶ Morawski, *op. cit.*, p. 184.

⁷ For the career of Regiomontanus see: Pierre Duhem, *Le système du monde; histoire de doctrines cosmologiques de Platon à Copernic*, X, Paris, 1958, p. 357; E. Zenner, *Leben und Wirken des Johannes Müller... Regiomontanus*, Munich, 1938.

friendship existed between Bylica's and Regiomontanus' former professors, Król and Peuerbach, a similar bond developed between their two former students. Hereafter the two scholars were often together. In August of 1463 Bylica was invited to Bologna by the reformers of that University and along with the regular professor, Magister Johannes de Fundis, who lectured at Bologna from 1428 until 1473,⁸ he was given the task of teaching astronomy.⁹ Ilkusz taught at Bologna for only one year, for by the late summer of 1464 he was in Rome when the conclave met to choose the successor of Pius II, who had died on August 14. The cardinals went into conclave on the 28th of August and elected as Pope Pietro Barbo, who assumed the name of Paul II. Barbo, a former Archdeacon of Bologna and patriarch of Venice, was a firm believer in and practitioner of astrology. For his friendship with the Pope, Bylica was eventually rewarded with an impressive list of benefices.¹⁰

It was at Rome that Bylica, then astrologer at the Papal Court,¹¹ met the Hungarian humanist bishop Janus Pannonius who had come to Paul II and, among other things, petitioned the Pope to grant the request of Mathias Corvinus for the founding of a university in Hungary.

Bylica and Johannes Regiomontanus probably traveled to Hungary together. The exact date of their arrival is unknown, but at Esztergom (Gran, Strigonia) in 1467, they were already enjoying the hospitality of Archbishop Johannes Vitéz, Primate of Hungary.¹² Vitéz was one of the most learned archbishops of the realm and an important moving spirit behind the Hungarian Renaissance. The Foundation Bull of the University of Pozsony was addressed to him and his nephew Bishop Janus Pannonius of Pécs (Quinqueecclesiae, Fünfkirchen). Vitéz became the first Chancellor of the new University, authorized by Paul II. It was during this period of association with Bylica that Regiomontanus composed the *Tabulae ac problemata primi mobilis*. The first copy of the work was dedicated to archbishop Vitéz;¹³ a second copy was presented

⁸ Albano Sorbelli, *Storia della università di Bologna*, I, Bologna, 1944, p. 252.

⁹ Umberto Dallari, *I rotuli dei lettori legisti e artisti dello studio bolognese dal 1384 al 1799*, I, Bologna, 1888, p. 64.

¹⁰ Morawski, *op. cit.*, p. 186; Birkenmajer, *op. cit.*, p. 167.

¹¹ Endre Kovács, *A krakkói egyetem és a magyar művelődés: adalékok a magyar-lengyel kapcsolatok XV-XVI századi történetéhez* (The University of Cracow and Hungarian Culture: Studies on Hungarian-Polish Relations during the XV-XVI Centuries), Budapest, 1964, p. 55.

¹² Morawski, *op. cit.*, p. 187.

¹³ Manuscripts of the *Tabulae* which were dedicated to the Archbishop can be found at Cracow, Wolfenbüttel, and Munich. The Cracow University Library has the following dedicated copies of the *Tabulae*: 597 DD. III. 59; 596 DD. III. 63; 598 DD. III. 16; 603 DD. III. 38; 1926 BB. XXV. 13: See János Csontos, "A krakkói könyvtár hazai vonatkozású kéziratjai" (Manuscripts pertaining to Hungary at the Library of Cracow), *Magyar Könyvszemle* (Hungarian Book Review), 1882, 173-398. A number of other Regiomontanus manuscripts can be found at the library of Cracow University without the dedication to Vitéz: 696 DD. IV. 7; 67 DD. 51; 699 DD. IV. 8. See also Otto von Heineman, *Die Handschriften der herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel*, Zweite Abt., III, 245, no. 2660. The Munich manuscript of the *Tabulae* is clm. 24,104 described in János Csontos, "A müncheni könyvtár hazai

to Mathias Corvinus, who rewarded the scholar most liberally.¹⁴ Although the work seems to be the result of Regiomontanus' scholarship, a copy preserved at the University of Cracow library indicates that Bylica, who sent the manuscript to Cracow, amended it.¹⁵ Regiomontanus also composed another work at this time in which he refutes the theories of Gerhard of Cremona (c. 1114-1187). This work is a disputation on the theory of the planets. The two views expressed here are called the Viennese view, obviously referring to Regiomontanus, and the Cracow view, no doubt referring to Martinus de Ilkusz.¹⁶ While they were at Esztergom, the two scholars also collaborated on the horoscope designed to ensure an auspicious beginning for the University of Pozsony. The horoscope was dated June 20, 1467.¹⁷

The first mention of Bylica as professor of the newly founded university is in the letter of Archbishop Vitéz dated, Esztergom, July 18, 1467, informing the mayor of Pozsony of the arrival of a group of professors. Vitéz asked the city to welcome the scholars and to provide for their comfort and protection. The letter also states that the Archbishop had taken steps to bring more professors to Pozsony from Italy and France. One of the professors mentioned in the letter is a "Magister Martinus, doctor artium," who no doubt is identifiable with Bylica.¹⁸

---

vonátkozásu kéziratái" (Manuscripts pertaining to Hungary at the Library of Munich), *Magyar Könyvszemle* (Hungarian Book Review), 1882, 203-240. The *Tabulae* were published at Nuremberg in 1475 (Hain: 13801); see Frederick R. Goff, *Incunabula in American Libraries*, New York, 1964, no. R-112.

¹⁴ Copies of the *Tabulae* dedicated to Mathias are preserved at Budapest, Cracow, and Vienna. For a description of Regiomontanus' work at the National Library of Budapest see Emma Bartoniek, *Codices manuscripti Latini: Codices Latini Medii Aevi*, I, Budapest, 1940, no. 412. The following manuscripts are at Cracow: 594 DD. III. 52; 568 DD. III. 24; 600 DD. III. 32. Csontos, "Krakkói könyvtár" (Library of Cracow), 385-386. The National Library in Vienna has a dedicated copy of the *Tabulae*: No. 5291. Besides this work several other manuscripts of Regiomontanus are in the Nationalbibliothek: No. 44, 2363, 5228, 5242; see János Csontos, "A bécsi könyvtár hazai vonatkozású kéziratái" (Manuscripts pertaining to Hungary at the Vienna Library), *Magyar Könyvszemle* (Hungarian Book Review), 1884, 157-308.

¹⁵ Cracow University Library; 597 DD. III. 59, p. 2: "Quem quidem librum Tabularum composuit dominus mgr. Joannes de Kunigsberg (in the margin added: "de Regiomonte"), in arce Strigoniensi A.D. 1467 cui compositioni predictus mgr. Martinus aderat et in pluribus auditorio fuit etc." Csontos, *op. cit.*, 385; cited with faulty date in: Kovács, *op. cit.*, 186, n. 54.

¹⁶ Duhem, *op. cit.*, p. 383; Morawski, *op. cit.*, p. 188. First published in Nuremberg c. 1475 (Hain 13805). See also Goff, *Incunabula in American Libraries*, no. R-104.

¹⁷ The original horoscope is preserved in Vienna: Nationalbibliothek, Cod. 24, folio 212.

"Figura celi hora Institutionis
Universitatis Histropolitane.
Anno domini 1467. In junio tempore
equato die 9 hora 20 meridiem precise.
In Ecclesia Cathedralis Strigoniensis
et erat dies Saturni et finis hore martis."

¹⁸ Jenő Ábel, *Egyetemeink a középkorban* (The Universities of Hungary in the Middle Ages), Budapest, 1881, pp. 68-69, n. 37; Mihály Császár, *Academia Istropolitana, Mátyás király pozsonyi egyeteme* (Academia Istropolitana, the University of King Mathias), Pozsony, 1914, pp. 105-106. The original letter is in Budapest: National Archives, DL 45160.

Two days later, on the 20th of July, the professors sent by Archbishop Vitéz did arrive. The Archbishop's request that the professors would be welcomed hospitably was apparently taken very seriously by the city fathers of Pozsony, for their account-book shows expenditures for an elaborate and varied banquet.¹⁹ On several other occasions throughout that year expenses connected with the professors of the new University were incurred by the city.

Since it was July by the time the professors assembled at Pozsony, it is most unlikely that instruction at the University began before early fall.²⁰ Once the new University opened its doors to students, Martinus Bylica lectured either on astronomy, as he had done at Bologna, or in another field of the liberal arts.²¹

It was during his stay at Pozsony that a letter from Mathias Corvinus, dated July 25, 1468, reached the city. In it the king asked the municipal authorities to provide "Martinus the astronomer" and his Italian favorite, Galeotto Marzio, with horses and a carriage. The city fathers were to see to it that the two scholars were brought to him at the siege of the Bohemian town of Hradište,²² where the king wanted to employ the skill of the Polish astronomer in predicting the outcome of his military campaign. Presumably by July 25, the first year of instruction at the University of Pozsony had come to a successful conclusion and so Magister Martinus was free to join the king on a military campaign.

The professor was back at Pozsony by September for the resumption of lectures. On the 22nd of the month a comet appeared over the city of Pozsony, prompting Bylica to write a treatise explaining the celestial phenomena. The work was completed by October 6, and dedicated to King Mathias. It is interesting to note that Martinus signed himself as Archdeacon of the Church of Zagreb.²³

¹⁹ "So haben meine Herrn geert die toktores die her sein chomen am Mantag or Maria Magdalena Jul. 20 Im 67 Jar, umb die Hochschuell anzuheben, mit uener und mit semeln, und mit wein, macht 10 Sch. 8 D. und mit Vischen 6 Sch. 3 D. und mit pieren und Marillen und citbar und mit plutzern um 77 D. acit torum 2 Pf. 3 Sch. 22 D." (So my lords (councilmen) honored the doctors who had come to us on Monday before the feast of Mary Magdalen, July 20, of the year [14]67 in order to found the University. They honored them with hicken, rolls, and wine which cost 10 Sch. 8 D. and with fish for 6 sch. and 13 D, with pears, apricots, sweet berries and plums at 77 D. The total cost came to Pf. 3 Sch. 22 D.) Ábel, *op. cit.*, p. 69, n. 38; Császár, *op. cit.*, p. 106.

²⁰ For the start of academic instruction at mediaeval universities see: Hastings Ashdall, *The Universities of Europe in the Middle Ages*, Revised edition, F. M. Powicke, A. B. Emden, I, Oxford, 1936, p. 220, 489; Joseph Aschbach, *Geschichte der Wiener Universität im ersten Jahrhundert ihres Bestehens*, I, Vienna, 1865, p. 63.

²¹ Császár, *op. cit.*, p. 55.

²² "... Committimus Fidelitati Vestre harum serie firmiter quatenus statim et continententi visis presentibus unum currum simul cum equis valentibus disponatis ro Magistris Martino Astronomo et Galeoto, et eosdem absque omni mora huc ad ostram Maiestatem, vel ubi Deo duce constituemur, conduci facere debeatis et ecus nullo modo facere audeatis": József Teleki (ed.), *Hunyadiak kora magyaror-zágon* (The Age of the Hunyadis in Hungary), XI, Pest, 1855, pp. 350-351.

²³ Lynn Thorndike, *A History of Magic and Experimental Science*, IV, New York, 1934, pp. 419-420 and notes; Csontos, "A müncheni könyvtár hazai vonatkozású éziratai," *op. cit.*, p. 217. There are two manuscripts of this treatise at Munich, clm.

The first chapter defined a comet as a terrestrial exhalation and explained which constellations caused it. His second chapter indicated the planet that governed the comet; in the two remaining chapters Bylica enumerated the evils that the comet would bring. Among other things he assured Mathias Corvinus that his enemy, the "heresiarch" claimant of the Bohemian throne, Podiebrad, would soon die.²⁴

For the following two years there is no information on the career of Bylica. Since the University of Pozsony was in full operation during this period, one may assume that Magister Martinus was teaching there and accompanied the king during the summer campaigns.

By July 27, 1470, however, he was back in Rome. The Pope allowed Martinus to keep his ecclesiastical revenues while working on a project at the Curia, and permitted him to enjoy three other benefices besides the archdeaconship.²⁵

When Ilkusz returned to Hungary, no doubt after the "Vitéz Plot" of 1471,²⁶ he probably did not go back to Pozsony. Vitéz, as chancellor of the University of Pozsony, was the moving spirit behind the institution and also had personal ties of friendship with most of the faculty. Therefore, his death caused a rapid decline of the University and no outstanding faculty member remained at Pozsony. Bylica took up residence again in Hungary at the capital, Buda, and the illustrious Polish astronomer eventually died in his adopted country. The fact that he took up residence at Buda comes to our attention when he again wrote an astronomical-astrological tract. This treatise was also addressed to Mathias. It was a judgement on a comet which

---

9024, fol. 106-114 and clm. 18782, fol. 208r-215r; also Strasbourg MS Latin 108, fol. 17r-27r. and one at the College of Sárospatak in Hungary: Kovács, *op. cit.*, p. 186, n. 56. The Munich manuscript clm. 18782 reads as follows:

"Iudicium de cometa qui apparuit anno domini millesimo quatringsesimo sexagesimo octavo vicessima secunda (clm. 9024 has "tertia") die Septembris in civitate Hystropolitana alias Poseniensi pro serenissimo principe et domino Mathia dei gratia Hungarie . . . rege compositum. Subscriptum est die 6 Octobris . . . Eiusdem serenitatis tue fidelis servitor Martinus archidiaconus Sagrabiensis ecclesie." (Microfilm at the Mediaeval Institute, University of Notre Dame).

²⁴ Thorndike, *op. cit.*, p. 421.

²⁵ Gilbert A. Czaich, "Regesták a romai Dataria-levéltárak magyarországra vonatkozó bulláiból II Pál és IV Sixtus pápák idejéből" (Registers from the Roman Dataria Archives; Papal Bulls relating to Hungary from the Times of Paul II and Sixtus IV), *Történelmi Tár* (Historical Archives), 1899, 3.

²⁶ The "Vitéz Plot" was the result of the alienation of Archbishop Vitéz and Bishop Janus Pannonius from Mathias because of disagreements on foreign policy. In 1470 an Austrian-Bohemian-Polish alliance was formed against Hungary. Vitéz and his nephew blamed Mathias for his aggressive expansionist policies in the West and his neglect of the Turkish menace. Spurred on by personal grievances, they opposed the policies of Mathias and asked King Casimir IV of Poland to invade Hungary. The king broke the opposition by defeating the army of the allies, imprisoning Vitéz, who died a short time later. Pannonius tried to flee to Italy, but his weak health could not endure the strain and he died near Zagreb: Vilmos Fraknoi, *Vitéz János esztergomi érsek élete* (The Life of Johannes Vitéz, Archbishop of Esztergom), Budapest, 1879, pp. 205-225. Also see Antonius Bonfinius, *Rerum Hungaricarum Decades*, Cologne, 1690, Dec., VI, Liber III, pp. 410-413; Vespasiano da Bisticci, *Lives of Illustrious Men of the XV Century*, (Renaissance Princes, Popes and Prelates), New York, 1963, pp. 190-191, 196.

appeared on January 11, 1472.²⁷ In this short work, Bylica identified himself as a parish priest at Buda.²⁸ The church of which he became parish priest was the rich and beautiful church of the Blessed Virgin Mary,²⁹ only a few yards from the Dominican convent of Buda, where Mathias established a *studium generale* after the decline of the University of Pozsony. All indications lead us to believe that Bylica taught at this institution. In a letter dated 1487, he referred to himself as "Artum et sacre Theologie Professor."³⁰ Since Ilkusz had not been a professor at Pozsony since 1470, the only place where he could have taught was at the *studium* of Buda. Bylica is also mentioned in the correspondence between the Viennese professor Briccius Cili and Master Pongratus Rorbeck, a school teacher of Buda.³¹

As a trusted member of the king's entourage, he was given the task of determining the geographical latitude of Hungarian cities. He completed the first phase of the work in 1474.³² This was the beginning of a general cartographic work planned by Mathias but was never completed by Ilkusz. The project was eventually finished by Fr. Roselli, an Italian cartographer, who came to Hungary at the invitation of the king.³³

Bylica seems to have been a man of inexhaustible energy, teaching at the Buda *studium*, accompanying the king on countless campaigns, and drawing up ever-new horoscopes for all occasions. In 1485, as court astrologer, he drew up a horoscope for János Corvinus, the twelve-year-old illegitimate heir of the king.³⁴

In 1485, Mathias Corvinus besieged the city of Vienna and conquered it. Always at his side, Bylica was present when the delegates of the University of Vienna rendered homage to the Hungarian king. The *Acta Facultatis Artium* of the University of Vienna for the year 1485

²⁷ Thorndike, *op. cit.*, p. 424.

²⁸ Csontos, *op. cit.*, p. 224. A manuscript of this treatise is preserved at Munich: Im. 18770 entitled: *Judicium de natura et effectibus cometarum a. 1472. Martinus plebanus Budensis, ad Mathiam regem Hung. datum.*

²⁹ Stephanus Kaprinai, *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae*, I, Vienna, 1767, 78, note. See also: Kálmán Timár, "Laskai Ozsvát és a bibliográfia" (Osvald Laskai and Bibliography), *Magyar Könyvszemle* (Hungarian Book Review), 18, 1910, 135.

³⁰ Kaprinai, *op. cit.*, I, p. 68, note.

³¹ Nándor Knauz, "Mátyás Király budai egyeteme" (King Mathias' University of Buda), *Magyar Sion* (Hungarian Zion), 3, 1865, 71: "... Quare clarissimo viro arcium et theologie sacre doctori Magistro Martino domino meo colendissimo cum suis testamentariis habemus Immortales grates."

³² Morawski, *op. cit.*, p. 189.

³³ Kovács, *op. cit.*, p. 58.

³⁴ György Kórbuly, "Egéségi állapottok" (Health Conditions), *Magyar művelődés története: renaissance* (The History of Hungarian Culture: Renaissance), II, n.d., 374; the Cracow University Library MS 3225 DD. XI. 20, *Liber ad erectiones figurarum spectans*, is a composite work containing several horoscopes of the king, queen, and several noted Hungarian aristocrats, we find the horoscope of János, on p. 16. "Nativitas Johannis filii Serenissimi regis Mathie et erat A.D. 1473:" Csontos, *op. cit.*, p. 396; cf. Lajos Szadeczky, "Lengyelföldi levéltárakból, magyar történelmi szempontból" (On Polish Libraries from the Point of View of Hungarian History), *Századok* (Centuries), 15, 1881, 416-417.

indicate that Magister Martinus was instrumental in gaining the good graces of the king for the University.³⁵ A further indication of the trust Mathias placed in Martinus de Ilkusz is the fact that he instructed Bylica to write a letter on July 3, two days after Vienna had fallen to the Hungarians, informing all the ecclesiastical dignitaries of Hungary of the king's great victory.³⁶

Bylica was well provided for by the king. We have seen that from the early period of his stay in Hungary he was Archdeacon of Zagreb. Later, he was given the archdeaconship of Görce (Goricensis) and the canonship of Zagreb, along with being the parish priest of the Church of the Blessed Virgin at Buda. The generous king wished to reward the faithful astronomer even further, and in a letter, the date of which is placed between 1480 and 1490, Mathias asked the Pope to give a prebend and a canonship in Poland to Martinus, "plebanus Budensis natione Polonus." The king points out that any canonship in Cracow, Poznań, or Wrocław would be most welcome.³⁷ This request was apparently not granted, but one of Bylica's letters written 1487, indicates that he was an Apostolic Protonotary.³⁸

As royal astrologer, Martinus predicted shortly before Mathias' death that the king had a long life ahead of him,³⁹ but the king died suddenly at Vienna on April 6, 1490. Even after the death of Mathias, Martinus Bylica remained in Hungary for the last three or four years of his life, and died there in 1493 or 1494.⁴⁰ Before his death, he willed his library and many of his astronomical and astrological instruments to the University of Cracow, to which he had previously sent several books.⁴¹

---

³⁵ See: *Act. Fac. Art.*, Lib. III, fol. 317v; also: Lajos Némethy, *Series parochiarum et parochorum archidiocesis Strigoniensis*, II, Esztergom, 1894, p. 641; Lajos Némethy, "Budavári plébánia templom története" (The History of the Parish Church of Buda Castle), *Uj Magyar Sion* (New Hungarian Zion), 6, 1875, 614.

³⁶ Teleki, *op. cit.*, XII, pp. 282-284. In the letter Bylica signs himself as "M. Martinus de Buda".

³⁷ Vilmos Fraknoi, ed., *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*, I/VI/, Budapest, 1888, p. 250; cf. Emil Békési, "Magyar írók a Hunyadiak korában" (Hungarian Authors during the Age of the Hunyadis), *Katolikus Szemle* (Catholic Review), 16, 1902, 625.

³⁸ "Nos Martinus Artium et sacre Theologie Professor, Apostolice sedis Pronotarius etc. . .": Kaprinai, *op. cit.*, p. 78, note; cf. Lajos Némethy, "Budavári plébánia . . ." p. 614..

³⁹ Ludovicus Tuberon, Abbot of Dalmatia mentions Martinus' prediction on the king's long life in his work "Commentariorum de temporibus suis," reproduced in Johannes Georgius Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, II, Vienna, 1746.

⁴⁰ László Szathmáry, "Az asztrologia, alkémia és misztika Mátyás király udarában" (Astrology, Alchemy and Mysticism at the Court of Mathias Corvinus), *Mátyás király emlékkönyve* (King Mathias Festschrift), ed. Imre Lukinich, II, Budapest, 1942, 428.

⁴¹ Cracow MS 597 DD. III 59 The *Tabulae Directionum* of Regiomontanus has the following notation on the second page:

"Hunc librum tabularum de directionibus significatorum
Venerabilis et egregius vir dominus Martinus de Ilkusch arcium
et medicinae dr. etc. etc. . . Mathie . . . regis Hungarie, Bohemie
etc. astrologus, dedit loco muneris Inclyte Universitati
Cracoviensi . . .", cf. Csontos, *op. cit.*, p. 385. Bylica also sent

to Cracow the *Novae theoriae* of Georgius Peurbach, a magnificent manuscript

An entry in the records of the University dated 1494, confirms the receipt of the astronomical instruments by his *Alma mater*. The instruments arrived at Cracow in September and aroused such interest that the rector allowed the whole University to view the gifts. The library of the Jagellonian University also shows a very sudden increase in the number of mathematical, astronomical, and occult works in the year 1494.⁴² The instruments mentioned by the university records⁴³ include some that are preserved to this day at Cracow: a celestial globe, the only one of its kind in the Christian world at the end of the fifteenth century,⁴⁴ a *torquetum*,⁴⁵ forged at Nuremberg between 1471-1472, which belonged to Ilkusz, and astrolabes.⁴⁶

So ends the career of this illustrious Polish astronomer, who spent most of his adult life in Hungary, was a constant companion to King Mathias, and taught at the two institutions of higher learning that Mathias had fostered in order to raise the cultural level of Hungary. In treating his career, however one must also be very careful not to confuse him with other men called Martinus de Ilkusz who played prominent roles in the history of the Jagellonian University of Cracow.⁴⁷

THE POLISH REVIEW

1968, pp. 71-79

---

copied for archbishop Vitéz. It is a marvel of calligraphy, ornamented by superb miniatures and is considered one of the great treasures of the Jagellonian Library: Morawski, *op. cit.*, p. 188.

⁴² Morawski, *op. cit.*, p. 189.

⁴³ "Anno, quo supra 1494, die Mercurii decima septembris, facta convocazione ad vivenda instrumenta astronomica nova, missa ex Hungaria per magistrum Martinum de Ilkusz, plebanum Budensem": Henryk Barycz, *Conclusiones Universitatis Cracoviensis ab anno 1441 ad annum 1589*, Cracow, 1933, 80, no. 137; Birkenmajer, *op. cit.*, p. 168.

⁴⁴ Kovács, *op. cit.*, 58. This celestial globe was probably the work of Hans Dorn of Vienna, who after 1476 spent considerable time at Buda and constructed the instrument for Ilkusz.

⁴⁵ The *torquetum* or turquet is an instrument containing two graduated circles in two perpendicular planes. The invention of this device has been ascribed to Jabir ibn Ajlah (first half of twelfth century) and Nasir al-Din (second half of the thirteenth century). The introduction of the *torquetum* into the Latin West was largely due to Regiomontanus: George Sarton, *Introduction to the History of Science*, II, Part II, Baltimore, 1950, 1005. This view has been recently challenged by Emmanuel Pouille, "Bernard de Verdun et le turquet", *Isis*, 55, 1964, 200-205. Pouille maintains that the *torquetum* is not an Arab invention, in fact, the first detailed description of this instrument was made in the thirteenth century by a Pole, Francon de Polonia. Regiomontanus only perfected the instrument in the fifteenth century.

⁴⁶ Jolán Balogh, *A művészet Mátyás király udvarában* (Art at the Court of King Mathias), I, Budapest, 1966, 448, and note I.

⁴⁷ The Cracow University MS 597 DD. III 59, which I have quoted before, has a note by another hand than the one on page two which warns that there were several men with the name Martinus Ilkusz:

"Fuerunt multi Martini de Ilkusz in Academia promoti sed praecipue duo. Prior iste in astrologia summus artifex, promotus ad magistrerii gradum a. 1459 postea plebanus Budensis cuius opera Academia habet globum ex metallo aliaque instrumenta a Mathia rege Ungarie donata. Alter erat dr. theologiae promotus in mgrm philosophiae a. 1491 qui *De correctione Calendarii* scripsit a. 1518 ad requisitionem concilii Lateranensis": Csontos, *op. cit.*, p. 385. The second Martinus Ilkusz is probably identical with the professor of sacred theology by this name who was rector of the University of Cracow in 1535: Chmiel, *op. cit.*, p. 277.

AMERICA AND THE HUNGARIAN REVOLUTION OF 1848 - 1849.

By Sándor Szilassy (University of Tampa.)

THE United States followed with sympathy the events of the liberal, anti-Habsburg revolt in Hungary. William H. Stiles, the American chargé d'affaires in Vienna, was well known in the Hungarian capital for his friendly attitude toward liberal revolutionary movements. After the suppression of the Viennese revolution, Austrian loyalist newspapers accused him of giving moral support to the uprising and aiding Dr Schütte, one of the leaders, in escaping from the authorities. Stiles denied this in a letter that he sent to the press, stating that he had 'no acquaintance with him whatever'.¹ Such denials, of course, are not always in accordance with the facts, and Louis Kossuth, the Hungarian leader, probably did not pay much attention to this. Earlier Stiles reported to Washington that 'Hungary, since the revolution in March last, had constituted itself into a separate and independent country', which opened the possibility of *de facto* if not *de jure* recognition of Hungarian independence.²

The usually well-informed American consul wrote from Vienna: 'The self-styled New York Deputation on the 7th of July, 1848 have brought 8,000 Dollars from the U.S. with assurance of a fleet too. I have no doubt that the money was actually in hand, and in all probability the contribution of Italian, Polish, and Hungarian emissaries [was supposed] to make propaganda with.'³ Such transactions could hardly take place without the expressed or tacit approval of Stiles.⁴

The attention of the American diplomat was called to Hungarian affairs by reports about the stormy session of the Hungarian Diet in January 1848. He reported that 'the party in opposition to the government holds the superiority both in talent and numbers',

* The author wishes to express his gratitude to the Graduate School, Auburn University, for a grant-in-aid towards research for this article.

¹ William H. Stiles to Secretary of State James Buchanan (*Reports* (despatches) of the US Legation in Vienna, Austria). General Records of the US Department of State, National Archives, Washington, Record Group 59, Vol. 2, No. 45, 9 December 1848, Document A. Records in the US National Archives are indicated hereafter by the symbol NA; the record group number is 59 unless otherwise stated.

² Dept. of State, *Reports*, Austria, NA, Vol. 2, No. 40, 27 September 1848.

³ J. G. Schwarz to John M. Clayton, Dept. of State, *Reports*, Austria, NA, Vol. 2, No. 25, 21 April 1849. See also note 17 below.

⁴ He denied that he had anything to do with the Deputation. (Dept. of State, *Reports*, Austria, NA, Vol. 2, No. 35, 15 July 1848. See also Document C (copy of a letter to the editor of *Wiener Zeitung*)).

which was a correct evaluation.⁵ He saw that Austria was 'in the most deplorable condition of any European state. Miracles can save her from dismemberment, and miracles only. Hungary is dissatisfied and demands a constitution herself.'⁶

Hungarian historians believe that the correspondence between Kossuth and Stiles started with a letter that the American chargé d'affaires sent to the revolutionary leader by an American traveller in early November 1848. Stiles explained in it that he was interested in the situation in Hungary. The traveller was not an official agent of the American government. However, his arrival was a good opportunity for the newspaper *Kossuth Hirlapja* to report that an ambassador of the powerful North American Republic had arrived in Hungary, and that the recognition of Hungary on the part of America was a possibility.⁷ The fact that the traveller was bearing an American diplomat's letter suggested that he might be acting in semi-official capacity. Kossuth used the occasion to send a letter to the president of the United States. He described the situation in Hungary, and underlined the similarity between the American and Hungarian revolutions.

On 26 November 1848 one of Kossuth's intimates, perhaps Paul Szirmay, a member of the Hungarian parliament, asked Stiles to intervene with the Austrian government.⁸ The Hungarian government turned to the United States representative in Vienna without making similar requests to any other envoy.⁹ Kossuth and his advisers knew that America sympathised with republican revolutions, and believed in the solidarity of free and liberal nations. Stiles seemed to be interested in the idea; it was reported to Kossuth, who requested in a note that Stiles initiate negotiations between Hungary and Austria:

Informed of your not being unwilling to negotiate a truce between Austria and Hungary in the interest of humanity we gladly avail ourselves of this opportunity to call upon the feelings of justice of the representative of the United States, inviting you to initiate the negotiations of an armistice for this Winter between the two armies standing on the frontiers of Austria and Hungary and so stop the calamities of a war so fatal to the interests of both countries. Accept likewise the sincere

⁵ Dept. of State, *Reports*, Austria, NA, Vol. 2, No. 21, 17 January 1848.

⁶ Dept. of State, *Reports*, Austria, NA, Vol. 2, No. 13, 13 March 1848.

⁷ *Kossuth Hirlapja* reflected the policy of Kossuth and his supporters during the revolution. The enlargement of the mission was probably supposed to serve national self-confidence.

⁸ Dénes Jánosy, *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851-52*, Budapest, 1940, I, pp. 142-4.

⁹ Stiles wrote to Buchanan that the Hungarian government 'appealed for aid both to the Central Power at Frankfort and to the Republic of France'. The Hungarians were seeking economic and military aid in Paris and Frankfurt; diplomatic intervention was not requested.

assurance of our feeling most happy at every occasion, which brings us in friendly intercourse with the United States, these natural supporters of freedom and civilisation.¹⁰

The letter was carried to Vienna by a secret courier.¹¹

Stiles reported the request to Secretary of State Buchanan on 12 December, describing the 'application' and stating that he had frankly explained the difficulties to Kossuth's friend. However, immediately after receiving the Hungarian request, Stiles called upon Prince Schwarzenberg, the Austrian prime minister. He revealed the meeting in a despatch:

I communicated to him frankly all that occurred, the application and the reply which I have given. He appreciated my motives, and advised that in case I should receive any communication . . . I would have an interview with Prince Windischgrätz.¹²

Later Stiles had an 'unofficial' interview with the prince who was commander-in-chief of the Austrian army. Windischgrätz was determined to accept only unconditional surrender ('I can do nothing in the matter; Hungary must submit'), and Stiles felt the 'delicate nature' of this visit. Windischgrätz declared that 'this was the first application which had come to his knowledge'.¹³

Stiles reported to Kossuth the abdication of Emperor Ferdinand—probably the first note of the important news received by the latter. Such friendly services characterised the Stiles-Kossuth correspondence from the beginning. The American diplomat was convinced in advance as to the negative result of his intervention.¹⁴ His note to Kossuth stated that further negotiations would be without prospect of success.¹⁵

An official Hungarian agent in Vienna, Daniel Kászonyi, reported in his anonymously published book that Stiles asked him to carry his reply to Kossuth in December 1848.¹⁶ The letter, according to Kászonyi, contained an offer of a \$20,000,000 loan to Hungary.

¹⁰ Dept. of State, *Reports*, Austria, NA, Vol. 2, No. 46, Document A, 12 December 1848. (Kossuth's letter was dated 29 November 1848.)

¹¹ 'She was a most beautiful and graceful creature . . . as intrepid as she was fair, who undertook the conveyance of this dispatch at night, alone and unprotected, through the midst of the Austrian army, when detection would have been certain death, was then a single lady, has since married and is now the Countess M.' (William H. Stiles, *Austria in 1848-49*, New York, 1852, II, p. 156.) According to other sources, such as Francis Pulszky, *Meine Zeit, Mein Leben*, Pozsony, 1880-3, her name was Countess Motesiczky.

¹² Dept. of State, *Reports*, Austria, NA, Vol. 2, No. 46, 12 December 1848 and W. H. Stiles, *Austria in 1848-49*, II, p. 157.

¹³ Dept. of State, NA, *ibid.*

¹⁴ Dept. of State, NA, *ibid.*; W. H. Stiles, *op. cit.*, II, p. 159.

¹⁵ Dept. of State, NA, *ibid.*, Document C. (The letter was dated 3 December, 1848).

¹⁶ *Ungarns vier Zeitalter. Erlebnisse und Lebensansichten eines Mitspielers während und nach der ungarischen Revolution in Ungarn und im Auslande*, 4 Vols, Leipzig, 1868.

This could have been a misinterpretation; Stiles makes no mention of such a loan in his book or in the despatches from Vienna to Washington.

The Austrian government learned of the communication between Kossuth and Stiles earlier than the State Department, because J. G. Schwarz, the American consul in Vienna, was an Austrian police informer. His report to Prince Schwarzenberg was dated 3 December 1848.¹⁷

Secretary of State Buchanan replied to Stiles on 2 February 1849, remarking: 'You were placed in a novel and embarrassing position by the application of Mr. Kossuth to undertake an intervention for the settlement of the differences existing between the Imperial Government and Hungary.' After this cautious wording he added: 'You acted wisely in becoming an intermediary. The President entirely approves your conduct.' Buchanan also remarked in his instructions: 'The request of Mr. Kossuth does not seem to be confined to the single object which alone you have informed his friend you would attempt to accomplish,' which could be interpreted as an encouragement to do more for the Hungarian cause.¹⁸

Pious statements in some history books about Stiles' hesitation and his fear of interference in domestic disputes of the host country¹⁹ are not in accordance with the facts if all his activities in Vienna are considered. The reports sent to the secretary of state show that he was for a time very cautious. When the United States consul in Venice recognised the provisional government of that province in revolt in the name of the United States, he called the act 'premature if not imprudent'.²⁰ He believed that 'the conduct of the Ministry of Hungary towards the Austrian Government has been strange and unwarrantable' and, representing the Austrian viewpoint, stated that 'the Slavonic races will perish to a man before they will submit to the Hungarian yoke'. However, he predicted that 'a separation of the two countries [Hungary and Austria] would inevitably soon take

¹⁷ 'Euer Durchlaucht,—Der unterfertigte Consul der Vereinigten Staaten von Amerika beehrt sich in der Anfolge eine Copie des an die Legation der Vereinigten Staaten u. a. gelangten Schreiben Kossuths zu übersenden.' (Politisches Archiv XXXIII, Vereinigte Staaten, Karton 11, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Vienna.) Schwarz's spy activities resulted in the appointment of George R. Lippett as United States consul for the city of Vienna on 14 April 1853. In the same year Americans were appointed consuls at the ports of Venice and Trieste, and in 1855 Congress decided that foreign nationals should not represent the United States as consuls.

¹⁸ Dept. of State, *Instructions*, Austria, NA, Vol. 1, No. 26, 2 February 1849. Stiles realised the nature of his intervention. Document B, which accompanied his report of 12 December 1848 (No. 46) is a copy of one of Stiles' letters to Kossuth, dated 2 December, in which he explained 'the great difficulties arising from the facts 1st that the controversy is a domestic one and Austria may consequently be unwilling to permit any foreign interference, and 2nd the preparations for the attack of Hungary are said to be very extensive and a delay cannot be made.'

¹⁹ W. Alter, *Die Auswärtige Politik der ungarischen Revolution 1848/1849*, Berlin, 1912, p. 78.

²⁰ Dept. of State, *Reports*, Austria, NA, Vol. 2, No. 26, 29 March 1848.

place'.²¹ He disapproved of student demonstrations in Vienna and Hungary.²² In September 1848 when poorly equipped Hungarian troops fought with the Croats who were encouraged by the Habsburg court, Stiles wrote: 'The majority of that province [Hungary] are doubtless still devoted to the Imperial House.'²³

During the Viennese revolution Stiles changed his mind, and freed himself from the influence of the Austrian foreign ministry, as his *Diary of events*²⁴ dated 2 November 1848 and his later reports prove. After he returned to the United States, the press criticised his behaviour and statements regarding Hungary. 'We all know how Austrianised our late Minister returned in his gorgeous uniform from the court of Vienna, and how recently he has bro't to our cheeks the blush of shame, by his elaborate publications in defence of Haynau and the course of the Austrian government in relation to Hungary, and his assaults upon the integrity and manhood of Kossuth', wrote a Whig newspaper in Montgomery.²⁵ When Stiles was serving in Vienna, he represented America honestly and efficiently. He was a skilled diplomat who knew the Austrian secret police kept him under constant surveillance. He opened Kossuth's letter of 29 November behind locked doors and spent an hour unfastening the rack of a wagon, one slot of which contained the letter.²⁶

It was largely as a result of the activities of American diplomats in Europe that 'there was never a period when the United States of America occupied so elevated a position in the estimation of the world' as in 1848, as A. D. Mann reported to Secretary of State Buchanan.²⁷

II

The war slowed down immediate diplomatic correspondence, but despatches of American diplomats accredited to European courts and governments, together with newspaper reports, maintained American interest in Hungarian events.²⁸ Stiles' reports were instrumental in

²¹ *Ibid.*, No. 29, 9 May 1848.

²² *Ibid.*, Nos. 30 and 31, 18 and 31 May 1848.

²³ *Ibid.*, No. 39, 12 September 1848.

²⁴ Stiles to Buchanan, Dept. of State, *Reports*, Austria, NA, Vol. 2, No. 42.

²⁵ *Daily Alabama Journal*, 21 November 1851.

²⁶ W. H. Stiles, *Austria in 1848-49*, II, p. 156. Jeffersonian non-interference did not prevent the United States from recognising the Frankfurt 'government' (actually the constituent assembly) in July 1848, although none of the European powers except Hungary recognised it. America sent warships to German ports; the American ambassador in Berlin, A. J. Donelson, thought it expedient to increase 'our Naval Squadron in the Mediterranean and the European Atlantic shores'. (Dept. of State, *Reports*, Prussia, NA, No. 97, 26 October 1848 and No. 5, 19 January 1849.)

²⁷ Dept. of State, *Despatches from Special Agents*, German States and Hungary, NA, Vol. 14, No. 14, 1 April 1848.

²⁸ Arthur James May, 'Contemporary American Opinion of the Mid-century Revolutions in Central Europe' (thesis), Philadelphia, 1927, contains a review of press reports and public opinion.

convincing the American government of the possibility of a Hungarian victory, which resulted in a new approach to the Hungarian question in Washington. Other American diplomats, among them A. Dudley Mann in Paris, trusted that Hungary would be successful in establishing her independence. Stiles wrote in his report to Clayton of 30 April 1849 that 'the darkness in which the Austrian bulletins are intended to wrap the events are dispelled by the concise statements of the Hungarian bulletin, which we have fortunately received'.²⁹ He did not say where the Hungarian bulletin came from, but it is likely that he was informed regularly by couriers.

The Hungarian government warned the people of Europe in a declaration on 18 May 1849 that international freedom and law, the European power balance and the interests of civilisation were endangered by Russian aggression.³⁰ The declaration received considerable publicity in the American press.

On 6 May 1849 Kossuth notified President Taylor of the declaration of Hungarian freedom and independence.³¹ Again, he used the warmest expression of friendship toward the United States, calling attention to the solidarity of free nations in the preservation of humanity and peace.³² In June 1849 he accredited as an envoy extraordinary to Washington Edward Theodore Damburghy, who was a native of Hungary but formerly an American resident. Casimir Batthyányi, minister of foreign affairs, notified the war minister about this in a letter of 16 June 1849 asking for Damburghy's promotion too:

Eduard Damburghi wird durch mich in die Vereinigten Staaten von Nordamerika ausgesendet, um dort die Anerkennung unserer Selbstständigkeit und vielleicht auch eine kräftige materielle Hilfe auszuwirken.³³

Two days later, President Taylor despatched A. Dudley Mann as a confidential agent to Hungary. Mann knew the situation in Europe and the Austrian empire.³⁴ Most historians admit that he was

²⁹ Dept. of State, *Reports, Austria, NA, Vol. 2, No. 51.*

³⁰ Mihály Horváth, *Magyarország függetlenségi harcának története 1948 és 1849-ben*, Pest, 2nd ed., 1871, I, p. 89.

³¹ On that occasion Stiles' report contained a short history of Hungary, and Document A was a full text of the Hungarian declaration of independence. (Dept. of State, *Reports, Austria, NA, Vol. 2, No. 52, 21 May 1849.*)

³² '... Pour maintenir la paix du monde et pour servir aux intérêts de l'humanité et de la civilisation, que la Nation américaine fut la première à représenter si glorieusement.' (E. V. Waldapfel (ed.), *A forradalom és szabadságharc levelestára*, Budapest, 1955, III, p. 301.)

³³ Records of the Ministry of Foreign Affairs, Hungarian National Archives, Budapest, H. 8, 1849. Damburghy was unable to present his letter of accreditation in Washington, as he had sold it to a Hungarian diplomat on his way back to America. His personality did not qualify him for the job.

³⁴ He served as a consul in Trieste, too, according to Dept. of State, *Instructions, Austria, NA, Vol. 1, No. 6, 8 October 1845.*

empowered to recognise the independent Hungarian republic. Secretary of State John M. Clayton wrote to Mann on 18 June 1849:

If it shall appear that Hungary is able to maintain her independence she has declared we desire to be the very first to congratulate her and to hail with a hearty welcome her entrance into the family circle of nations. . . . Should the new government prove to be in your opinion firm and stable, the President will cheerfully recommend to Congress at their next session the recognition of Hungary. The President would in that event be gratified to receive a diplomatic agent from Hungary in the United States.³⁵

The possible recognition of Hungary was taken very seriously in Vienna, even after the suppression of the revolution. This was intimated frequently by C. Hülsemann, the Austrian chargé d'affaires in Washington, and by diplomats accredited to the British, French and Prussian governments. Mann wrote later, in his report of 17 August 1849 from Vienna, that 'a rumor originating either in the *London Post* or *Augsburg Gazette* is currently circulated here that the President of the United States had formally received a minister from the government of Kossuth'.³⁶

Mann could not get into Hungary, because in mid-August the Hungarian army capitulated and the country was taken over by Russians and Austrians.³⁷ He sent his reports to the United States government from Germany, France and Vienna.³⁸ They were published, though not in full, as a Senate Document in 1850.³⁹ Mann was over-optimistic. He wrote from Vienna one week before the collapse of Hungarian resistance of 'recent glorious victories' of the Hungarians. He also reported that Tsar Nicholas 'was acting faithlessly with his engagement to Francis Joseph', and 'if Hungary will not be conquered before winter, Great Britain, and perhaps other powers, will recognize her'.⁴⁰ It is true that such opinions were

³⁵ 61st Congress, 2nd Session, *Senate Documents* No. 279, Affairs of Hungary, 1849-50. It is less well known that Kossuth sent another 'ambassador' to the US from Turkish exile, László Ujházy, the former civilian governor of the fortress of Komárom, who wanted to base Hungarian-American relations on mutual interests of freedom and economic cooperation after the liberation of Hungary. Sam Wass served in the same capacity before Ujházy arrived in America.

³⁶ Dept. of State, *Despatches from Special Agents*, German States and Hungary, NA, Vol. 14, No. 4.

³⁷ One of the Americans who wanted to join the Hungarian army as a military observer was McClellan, the future commander-in-chief of the Union army, who intended to go to Hungary after the Russian invasion began. The surrender at Világos made such trips impossible.

³⁸ It belongs to the irony of history that the same Mann who accepted the delicate mission and who was considered to be one of the best experts in European politics, having 'ability, integrity and prudence', became later a diplomat of the Confederacy (he was a Virginian) and died in exile in Paris in 1889.

³⁹ The Document was re-published in 1910.

⁴⁰ Mann to Clayton, Dept. of State, *Despatches from Special Agents*, German States and Hungary, NA, Vol. 14, No. 3, 8 August 1849.

shared by other experts on the European situation. Kossuth himself and most members of his government were convinced that a Russian intervention would not be permitted by France and England, because it could be highly dangerous to European stability, and they were expecting western help when the aggression began.⁴¹ Mann reported to Washington that Great Britain 'had a paramount interest, commercial and political' in the success of the Hungarian cause, because a liberal bridgehead in east central Europe could have promoted British expansionist policies.⁴² As it turned out, Great Britain disliked the Russian adventure in Hungary but believed that the integrity of Austria was important in preserving European stability. Therefore diplomatic support of Hungary was denied in London. In July 1849, when the military situation was not clear in Hungary, diplomatic circles in Europe generally believed that the English and French cabinets were seriously concerned with the fact that the Russians were 'crushing a gallant people battling for freedom'.⁴³

The Austrian government knew about Mann's supposedly secret mission from first-hand accounts of the spy consul and police reports, and therefore the publication of the Document was a good occasion for instructing Chevalier Hülsemann to protest at the State Department. In connection with the published diplomatic papers the Austrian government especially disliked the epithet 'iron rule' in Hungary, the designation of Kossuth as an 'illustrious man', and certain 'improper expressions' in regard to Russia. (Mann in his reports consistently called the tsar 'autocrat' and Russia and Austria 'imperialists'.) The note said that Mann had been placed in a position that rendered him liable to treatment as a spy.⁴⁴

The answer to the Hülsemann note was written by Secretary of State Daniel Webster. It was considered by both parties and the press the true expression of public opinion. 'The power of this republic at the present moment is spread over a region one of the richest and most fertile on the globe,' said the American note, 'in comparison with which the possessions of the house of Hapsburg are but as a patch on the earth's surface.' Webster defended Kossuth, and stated that the United States were quite willing to take their chance and abide their destiny. The mention of Russia was uncalled for, and Austria was guilty of that very interference in the affairs of a foreign power of which she complained. Had the Austrian government treated Mr Mann as a spy, it would have placed itself beyond the

⁴¹ M. Horváth, *op. cit.*, III, pp. 80-1.

⁴² Dept. of State, *Despatches from Special Agents, German States and Hungary*, NA, Vol. 14, No. 3, 8 August 1849.

⁴³ Dept. of State, *Reports, Austria*, NA, Vol. 2, No. 54, 4 July 1849.

⁴⁴ 61st Congress, 2nd Session, *Senate Executive Documents* No. 9, 30 September 1850; see also *Senate Documents* No. 43.

pale of civilised nations, and 'the people of this country would have demanded immediate hostilities to be waged by the utmost exertion of the Republic'.⁴⁵

When Watson Webb, the new American chargé d'affaires, was reminded by Premier Schwarzenberg in February 1850 that 'Mann's presence was certainly calculated to encourage the rebels in their revolt', he replied that 'in some manner Mann's instructions had fallen into the possession of the government of Austria'. He explained to the prime minister that 'in regard to Hungary, the popular sentiment at home imperatively demanded the course that had been adopted'.⁴⁶

As these events had shown, the Hungarian question and the subsequent aggressive American foreign policy involved a new interpretation of the traditional Jeffersonian doctrine of neutrality, 'peace, commerce, and friendship with all nations, entangling alliances with none'.⁴⁷ On the one hand the United States had become stronger, as had been seen in the Mexican war, and on the other the existence of the Quadruple Alliance⁴⁸ based on anti-democratic authoritarian principles meant a diminishing but constant danger to the country. Time was ripe for strong diplomatic action, and the State Department used the occasion of the suppression of liberty in Hungary for a propaganda attack against Austria.⁴⁹

III

The strategic position occupied by Turkey in the near east and the Balkan peninsula and the growing pan-Slavic movement within the Austrian empire made it natural that diplomatic circles associated the threatened Russian intervention in Hungary with further Russian goals in south-east Europe.⁵⁰ Andrew J. Donelson reported from Berlin in April 1849 about 'the success of the Hungarians on the Danube, and the agitation which is felt at Constantinople on account of the concentration of Russian troops on the frontiers of Moldavia and Wallachia'.⁵¹

⁴⁵ Dept. of State, *Notes to German States*, NA, Vol. 6, 21 December 1850. The actual power situation, of course, was not a matter of territorial growth only, but the comparison served American interests very well in Europe.

⁴⁶ Dept. of State, *Reports, Austria*, NA, Vol. 3, No. 1, 15 February 1850.

⁴⁷ Jefferson's inaugural address, 4 March 1801.

⁴⁸ Formed by Austria, Great Britain, Prussia and Russia in 1814 after the Napoleonic wars.

⁴⁹ In the 1840s, after the Mexican war, the image of America changed considerably in Europe. 'The character of a peaceful and business loving republic had now entirely disappeared, and we had shown ourselves to be an aspiring and grasping nation,' reported Stiles to Buchanan from Vienna on 26 November 1847 (Dept. of State, *Reports, Austria*, NA, Vol. 2, No. 14).

⁵⁰ Slav intellectuals summoned a congress of all Slavs in the Austrian empire that met in Prague on 2 June 1848.

⁵¹ Dept. of State, *Reports, Prussia*, NA, No. 133, 16 April 1849.

American interest in the Hungarian refugees who fled to Turkey was very lively. Secretary of State Clayton ordered the newly appointed Minister at the Porte, J. P. Marsh, to intervene and assure the Turkish government that America would be glad to accept the exiles and provide one of the nation's ships for transportation.⁵² Clayton wrote to Marsh on 12 January 1850:

You are well aware that the deepest interest is felt, among the people of the United States, in the fate of Kossuth and his compatriots in Hungary, who have hitherto escaped the vengeance of Austria and Russia, by seeking an asylum within the boundaries of the Ottoman Empire. It is desired by your Government that you should intercede with the Sultan in their behalf. The President would be gratified if they could find a retreat under the American flag.⁵³

Marsh learned in November 1849 that 'Turkey will maintain the position she has assumed on this question and will soon permit the refugees to proceed to England or the United States as they may desire'.⁵⁴ As it turned out, this report was premature; the Turkish government did not let them go for two years.

J. P. Brown, an attaché at the legation who was in charge of affairs in the absence of Marsh, followed his sympathies and granted documents to some Hungarians that could be used for travelling beyond the boundaries of Turkey. Brown was surprised when Kossuth, whom he invited in the name of the American people to the United States, replied that he did not want to leave Turkey.⁵⁵ Nevertheless, not waiting for specific instructions, Brown tried to persuade the Turkish government not to yield to Austrian and Russian pressure to retain Kossuth for a while. Russia had renewed her official relations with the Sublime Porte in January 1850; at the same time Austria demanded that the refugees be accompanied 'by a joint Turko-Austrian commission which should watch over them, and also, that the Porte should render itself responsible for their safe-keeping for a term of years, dependant on the opinion of the Austrian government. The Porte has wisely opposed such humiliation.'⁵⁶ The Sultan leaned toward accepting the protection of France and England, and finally refused the demand.⁵⁷

⁵² Dept. of State, *Instructions*, Turkey, 31 August 1825—9 July 1859, NA, 12 January 1850.

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ Dept. of State, *Reports*, Turkey, NA, Vol. 12, No. 2, 9 November 1849.

⁵⁵ The enthusiasm of László Ujházy (see note 35 above) for the United States certainly influenced Kossuth towards changing his mind. 'Take off your hat before this glorious people. After your terrible sufferings I will shake your hand and we will embrace each other as republicans on this free soil,' he wrote to Kossuth on 29 April 1851. (Kossuth Collection, Vol. 1, No. 1200, Hungarian National Archives, Budapest.)

⁵⁶ Dept. of State, *Reports*, Turkey, NA, Vol. 12, No. 10, 15 January 1850.

⁵⁷ *Ibid.*; see also No. 12, 18 February 1850.

The president was impatient about the delay, and conceived in March 1850 that 'now exists no valid objection to the emigration of these persons to a country so distant' as the United States.⁵⁸ Unfortunately the Turkish government did not let the Hungarians depart that year as was hoped. Daniel Webster's instructions to Marsh, dated 28 February 1851, reflected growing impatience of Washington and American public opinion: 'It is confidently hoped that the Sublime Porte has not made any new stipulation, with any Power, for their further detention. The people of the United States expect from the generosity of the Turkish monarch, that this permission will be given; they wait to receive the Exiles on their shores.'⁵⁹ W. S. Derrick, acting secretary of state, sent instructions through Marsh (from the secretary of the navy) to Commodore Morgan, and Congress took a resolution on 3 March 'for the relief of Kossuth and his associates'.⁶⁰ The feverish activities of American diplomacy gave the impression in Vienna that Kossuth was very important to America, which increased the Austrian efforts for his further detention.

Marsh was more cautious than Brown. It was partly the result of his indecision that the refugees had to wait for such a long time. Brown, in one of his confidential reports, expressed confidence that 'the Department will not be dissatisfied with the course which I have thought is the best to pursue'.⁶¹ The State Department was satisfied indeed; with the approval of Clayton, Brown took over the negotiations again in September 1851, and in a few days an agreement was accomplished.⁶² In his letter of 6 September, Marsh assigned H. A. Homes to the embarkation of Kossuth and his associates,⁶³ and on 11 September they began their voyage aboard the *Mississippi*.⁶⁴ At Spezia on 21 September, and in Marseilles on 26 September, demonstrations of republican crowds placed Long, the ship's captain, in a delicate position, which led to the denial of permission to Kossuth to make a second landing in Marseilles. Kossuth believed that Long transgressed his authority, and the argument was so vehement that the Hungarian decided not to visit America.⁶⁵ Since the government of Louis Napoleon also denied him the privilege of travelling through France to England, Kossuth became disappointed and spent the days in 'solitary confinement' in his

⁵⁸ Dept. of State, *Reports*, Turkey, NA, Vol. 12, No. 3, 14 March 1850.

⁵⁹ Dept. of State, *Instructions*, Turkey, NA, Vol. 1, No. 15, 28 February 1851.

⁶⁰ Dept. of State, *Instructions*, Turkey, NA, Vol. 1, No. 16, 4 April 1851.

⁶¹ Dept. of State, *Reports*, Turkey, NA, No. 12, 18 February 1850.

⁶² The English government also invited Kossuth to England, and rivalry developed between American and British diplomats in Turkey.

⁶³ Dept. of State, *Reports*, Turkey, NA, Vol. 12, 6 September 1851.

⁶⁴ 'This is the day on which the Sultan promised to liberate Kossuth,' wrote the *New York Daily Times* in its first issue on 18 September 1851.

⁶⁵ *New York Daily Times*, 22 October 1851.

cabin, until the ship reached Gibraltar, whence he disembarked for England.⁶⁶

Meanwhile some Americans who had close connections with the ever-fearful French aristocracy commented scornfully in American journals with regard to the alleged demagoguery of Kossuth.⁶⁷ (He issued an address to the 'democrats of Marseilles' and sent a letter to a socialist newspaper in which he expressed his opinion about the anti-republican measures of the French government.) At around the same time the Magyar leader's proclamation to the American people was also published. It explained the history and aims of the revolution in Hungary, and described the demands for a federation that would weld Hungarians and other neighbouring nations into a union.⁶⁸ The publicity that was given to this and other letters of Kossuth in American and English periodicals certainly helped the cause of the exiles. The Hungarians knew that 'the influence of the English press on the American press was immense';⁶⁹ they therefore maintained their information service in London during Kossuth's American trip too.

When offering a new home to Kossuth and other Hungarian refugees, Congress believed that they intended to settle permanently in the United States.⁷⁰ Kossuth himself was undecided for a while. From Turkey he wrote a letter of introduction for the first group that journeyed to the United States: 'It is the free territory of America, in which I wish to rest . . . if my bones could not mingle with the soil of my homeland.'⁷¹ In America he realised that he could not continue his political activities from another continent; he therefore decided not to stay permanently. His liberation from Turkish internment was a significant diplomatic victory for the distant United States, because the weak Turkey desired to avoid everything that could provoke neighbouring Austria and Russia, both of whom were militarily stronger and wished to extend their influence to the Balkans.⁷²

⁶⁶ The message of the president regarding the Kossuth-Long debate can be found in: 32nd Congress, 1st Session, 1851-2, *House Executive Document* No. 78.

⁶⁷ On 24 October 1851 the *New York Daily Times* quoted the *Patrie* which attributed to the ex-governor of Hungary 'all the vulgar qualities of a pestilent demagogue'.

⁶⁸ *New York Daily Times*, 20 October 1851; *Union* (Washington), 21 October; *New York Herald*, 20 October. The proclamation arrived in America in February, but was not published until Kossuth's liberation. It was translated into English by a Pole, G. Tochman, and L. Ujházy, the 'ambassador' of Kossuth, authorised the printing. There seem to be some mistranslations.

⁶⁹ Letter of F. Pulszky (one of Kossuth's closest associates) to J. Y. Smith, dated 12 December 1851 (New York Historical Society, Manuscript Collection).

⁷⁰ 32nd Congress, Special Session, *Senate Executive Documents*, Vol. 1, No. 2, 3 March 1851. It was in connection with this that Congress directed the president to use one of the US warships to bring Kossuth and his associates to the United States.

⁷¹ István Hajnal, *A Kossuth-emigráció Törökországban*, Budapest, 1927, p. 694.

⁷² 'So soon as the Austrian legation here learned that the Sultan had really the intention to liberate the Hungarians, the chargé d'affaires demanded to detain the "Hungarian rebels" at Kutahia for life', threatening repercussions. (*New York Daily Times*, 6 October 1851.)

The oversensitivity of some European governments made the work of American diplomatic representatives very delicate;⁷³ however, US diplomacy supported the Hungarian cause in England and in other countries too. The American consul-general in London, Mr Saunders, was one of the genuine sympathisers with Kossuth and the Hungarian liberation movement. His services were very important to refugees who could always get passports through him. Philip Figyelmessy, organiser of an underground movement in Hungary in 1851-3, used such a passport. It enabled him to escape when the organisation was discovered by the Austrian police.

IV

The culmination of American-Hungarian connections of this era was Kossuth's visit to America, which cannot be evaluated properly within the framework of a relatively short article. The Hungarian revolutionary leader was introduced to both houses of Congress (he made a short speech to the legislators), and also to the president. Fillmore expressed his sympathies 'as an individual', and said that the American people can 'never be indifferent' to the struggle of Hungary. Secretary of State Webster promised on another occasion that 'we shall rejoice to see our American model upon the lower Danube and on the mountains of Hungary'.⁷⁴ Some senators proposed investigating the possibility of suspending relations with both Russia and Austria.

President Fillmore, whose views were conservative, openly disagreed with Webster's remarks. He wrote a letter to the Austrian chargé d'affaires after reading Webster's speech, explaining that it was to be revised: 'It must be regarded as his individual, unofficial opinion and not as the sentiments of my administration.' Like other politicians who succeeded to the presidency when their predecessors died, Fillmore did not want to initiate a new trend in foreign policy. He felt that the Hülsemann affair, Kossuth's triumphal arrival and the general detestation of Austrian tyranny created an atmosphere in which a new incident could have created a break between the two countries. Both Fillmore and Webster suspected that Kossuth disagreed with traditional American foreign policy; spies were watching

⁷³ 'Some weeks ago a leading newspaper in Berlin called upon the government of Prussia, to arm for its defence against the United States led by Kossuth and Kinkel. I know that similar opinions had been in pretty high quarters.' (Barnard to Webster, Dept. of State, German States, Reports, NA, No. 63, 1 March 1852.)

⁷⁴ Thomas Bailey, *A Diplomatic History of the American People*, New York, 1950, p. 287.

him in the US too. Such experiences certainly contributed to his later disappointment.⁷⁵

Webster disliked Kossuth, though recognising his abilities. In a letter that he wrote to E. Curtis on 16 July 1852 he approvingly quoted Fletcher: 'These Hungarian cattle . . . are dangerous to American institutions and constitutions.'⁷⁶ The Hungarians knew the controversial secretary of state quite well. 'Webster—I believe—could have spoken otherwise; in flattering the Porte, he made unnecessary declarations about our future and our convictions', wrote Ujházy to Kossuth in 1851.⁷⁷

Louis Kossuth frequently underlined that he never wanted the United States 'to put in jeopardy its own welfare and prosperity for the sake of Hungary.'⁷⁸ His speeches show that he wanted material help, official declaration by the United States that Hungary had the right to independence, and a promise that a second Russian intervention would not be regarded indifferently by the American government. An influential group of politicians, including former President Tyler, was not satisfied with declarations; they advocated the withdrawing of all diplomatic intercourse with the aggressors. 'This would not be taking part in the struggles of Europe—no stepping out of our sphere of neutrality', wrote Tyler.⁷⁹ Most American historians believe that Kossuth preached the doctrine of intervention, and that he actually interfered in the internal affairs of the United States during the election campaign.⁸⁰ The belief that 'everyone [in the South] ridiculed the tumultuous exuberance with which the exile had been received in the North'⁸¹ is an exaggeration not supported by the facts. Kossuth was welcomed enthusiastically by his first audience south of the Mason-Dixon line.⁸² He captivated his listeners by stating that 'Hungary was crushed by both centralisation and foreign interference'.⁸³ Democratic periodicals reported that the

⁷⁵ In his letter dated New York, 13 July 1852 Kossuth authorised C. F. Henningsen and W. Nelson 'to negotiate on my behalf, my co-operation with a company for the defence and colonisation of So. Domingo'. According to J. W. Webb's report to Webster, Henningsen left some documents on Haiti on the table in Kossuth's room, 'and forgot to take them with him'. It is evident that Washington was watching closely the activities of Kossuth in the United States. (*Massachusetts Historical Society Proceedings*, 44, pp. 212-13.)

⁷⁶ *Ibid.*, p. 213.

⁷⁷ Kossuth Collection, Vol. 1, No. 1200, Hungarian National Archives, Budapest.

⁷⁸ 32nd Congress, 1st Session, *Senate Miscellaneous Documents*, No. 39 (Kossuth's letter to King, president of the Senate).

⁷⁹ Lyon G. Tyler, *The Letters and Times of the Tylers*, Richmond, Va., 1885, II, p. 491.

⁸⁰ A Democratic committee 'had formally promised him, in return for the influence he might exert in favor of their candidate, two ships of war ready for service, and a sum of money . . . I think it was half a million dollars. The committee had presented itself with the authority of F. Pierce, Democratic candidate for the presidency.' (William J. Stillmann, *The Autobiography of a Journalist*, Boston, 1901, II, p. 144. Kossuth understood this to be a revelation 'as to the purity of American politics'.

⁸¹ Arthur James May, *op. cit.*, p. 110.

⁸² *Ohio Statesman*, Cincinnati, 26 and 27 February 1852.

⁸³ *Ibid.*, 26 February.

policy of intervention 'was falsely alleged to be advocated by Kossuth'.⁸⁴ In Montgomery on 6 April 1852 he promised 'to a large and brilliant assemblage of ladies and gentlemen' that he would preserve Alabama 'hostility' as a dear treasure of his memory.⁸⁵ Large and friendly crowds greeted the Hungarian exile in every southern city, from New Orleans⁸⁶ to Atlanta and Augusta. Some newspapers believed that popular enthusiasm was even bigger in the south than in the north.⁸⁷

On the other hand, many southern politicians⁸⁸ feared that the ideas of the Hungarian visitor were not compatible with traditional American policies at home and abroad. In Alabama, the General Assembly passed a joint resolution in which the legislators expressed worry that 'a spirit of interference in the political affairs of the European continent prevails to so great an extent . . . that we may be involved in all the troubles and difficulties of the political affairs of nations and people far removed from us'.⁸⁹ When Kossuth visited Montgomery, the Assembly advised the reception committee to oppose the idea of intervention. The Georgia Assembly questioned the wisdom of 'interweaving our destiny with that of any part of Europe'.⁹⁰ Kossuth was convinced that popular sentiments and politics collided in America in regard to liberal-democratic solidarity.

V

After spending seven months in the United States and delivering about six hundred speeches, Kossuth returned to Europe with mixed feelings. He called his American tour 'a great series of raised expectations and disappointments in the result'.⁹¹ Some decades later, when the bad memories faded away, he did not remember turncoat politicians, financial problems⁹² and broken promises,⁹³ only the people, whose sympathy was 'so warm that it manifested itself in

⁸⁴ *Advertiser and State Gazette*, Montgomery, 20 April 1852.

⁸⁵ *Ibid.*, 13 April 1852.

⁸⁶ When Kossuth spoke in New Orleans on 31 March 1852, a group of Catholics, influenced by the clergy, demonstrated against him. Armed Hungarian officers protected him from possible harm. (E. Vasváry, *Lincoln's Hungarian Heroes*, Washington, 1939, p. 122.)

⁸⁷ *Ohio Statesman*, 27 February 1852.

⁸⁸ The influential Senator H. S. Foote of Mississippi was one notable exception.

⁸⁹ *Acts of the General Assembly of Alabama*, 1851-2, p. 532.

⁹⁰ *Acts of the General Assembly of Georgia*, 1851-2, p. 560.

⁹¹ Kossuth to S. P. Howe, dated London, 9 September 1862. (New York Historical Society, Manuscript Collection.)

⁹² The subscription to Hungarian aid totalled more than eleven million dollars, but the amount actually raised was about \$90,000. Kossuth reported to the Senate reception committee before he departed that all had been spent except \$1000.

⁹³ 'A vacillating policy toward European monarchies' characterised the behaviour of American statesmen. (Arthur James May, *op. cit.*, p. 98.)

demonstrations such as the world had never seen before. The down-trodden Hungarian nation held a triumphal procession in two continents such as not recorded in the history of any victorious Emperor.'⁹⁴ The hope of American support accompanied Kossuth and his followers to Europe too. An anonymous despatch (written in broken German) stated in 1852 that 'Kossuth will certainly establish an alliance with America and Piemonte'.⁹⁵

A sudden outburst of anger flared up against Austria when the Hungarian refugee Martin Koszta, who took out his first citizenship papers and went to Smyrna in Asiatic Turkey from America, was kidnapped there by Austrians. Captain Ingraham, the commander of USS *St Louis*, liberated him in July 1853, at the risk of a naval battle, from an Austrian warship. In September Secretary of State Marcy, answering the note of the Austrian government, defended the action, declaring that the president approved Ingraham's conduct and was convinced that the Austrians acted illegally. Koszta arrived in America a few months later; the diplomatic conflict ended with the victory of the State Department.⁹⁶

Other less famous cases also resulted in a violent encounter between America and Austria. Secretary of State Webster delivered a lecture to Hülsemann on the occasion of the imprisonment of C. L. Bruce, an American citizen, by Austrian authorities. Bruce was accused of bearing letters from Hungarian refugees to persons in Hungary, and having in his possession inflammatory and treasonable pamphlets. The note said that Hülsemann 'seems to have yet to learn, that a Chargé d'affaires can only hold intercourse with this government through the Department of State', and charged the Austrians with committing brutal and unlawful acts.⁹⁷ James C. Richmond, another American citizen, was molested by Austrian police officials in Budapest in December 1853. The State Department made an issue of it immediately.⁹⁸

It is remarkable that the Hungarian struggle for freedom and Kossuth's visit 'aroused a degree of enthusiasm never equalled hitherto' in the United States.⁹⁹ In the 1850s the burning problem of slavery divided Americans. Some Hungarian exiles openly disagreed

⁹⁴ Louis Kossuth, *Memories of My Exile*, New York, 1880, p. xiv.

⁹⁵ 'Kossuth kommt mit amerikanischer und Piemonte sicher Allianz.' (Kossuth Collection, No. 3, Hungarian National Archives, Budapest.)

⁹⁶ 33rd Congress, 1st Session, 1853-4, *Senate Documents*, Nos. 1 and 40. See also Sziklay, *Koszta Márton esete*, Washington, 1953, pp. 66-77.

⁹⁷ 32nd Congress, 1st Session, 1852, *Senate Executive Documents*, No. 91. Hülsemann corresponded frequently with the president instead of Webster, and in his letter of 22 January 1852 went so far as to stipulate: 'The question of my remaining after that [trip to Charleston] here or not will depend mainly upon the fact if Mr Webster leaves the State Department in the meantime.' Webster stayed and Hülsemann left.

⁹⁸ Dept. of State, *Reports*, Austria, NA, Vol. 3, No. 8, 26 December 1853.

⁹⁹ *Harper's New Monthly Magazine*, 4, p. 255.

with Kossuth;¹⁰⁰ the American government was cautious first and indifferent later. It is evident that time was not ripe for a global democratic solidarity and American-British understanding as suggested by Kossuth's appeals. On the other hand, in spite of isolationist and neutralist tendencies, American diplomacy and public opinion contributed to the sharp split which developed in Europe between reactionary and democratic forces¹⁰¹ and the lessening of the police terror in Hungary. The mid-century European revolutions, which exposed the social and political instability of the old continent, also strengthened American prestige and self-confidence.

¹⁰⁰ Batthyányi, the former minister of foreign affairs, and Szemere, the former prime minister, accused Kossuth of misconducting the war. Szemere also charged him with having fled to Turkey too soon, and claimed that he could no longer consider himself the governor of Hungary. (*Harper's*, 4, pp. 551-2; *The Times*, London, 30 December 1851.)

¹⁰¹ Prince Windischgrätz sent a memorandum to the emperor and prime minister Schwarzenberg on 12 May 1849 in which he angrily denounced the republican form of government. The question at issue in Hungary was 'the existence or destruction of the social order' according to him. (*Politisches Archiv, Acta Secreta No. 582, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Vienna.*)

MISCELLANEA:

Transzkaukázia pusztái.

Irta: Timkó Imre.

Az 1912. év tavaszán tanulmányúton levén az orosz pusztákon, a Kalmük és Kirgiz sztyep-ek után ellátogattam Transzkaukázia pusztáira is.

Az Aral-Kaspi síkság egyik legérdekesebb része az említett három puszta területe, melyek közül a Mili-puszta (sztyep) az Araksz és Kura között, a Sirvan-puszta (sztyep) a Kura-folyó és a transzkaukáziai vasútvonal között foglal helyet, a harmadik s egyúttal a legnagyobb a Mugan-puszta (sztyep), melyet pedig ezúttal bővebben óhajtók ismertetni, a Kura és Araksz folyók, illetőleg a Kaspi-tenger között az előbbiektől délre, illetve nyugatra fekszik s benyúlik egész Perzsiába.

A görög és római írók közül STRABO, CICERO és JULIUS CAESARNál, továbbá arab íróknál is nyomát találta CHANIKOV annak a feljegyzésnek, hogy az ókorban a Mugan-puszta még el volt borítva vízzel, azaz a Kaspi-tenger nyugati öble volt, ahonnan csak a Krisztus utáni időkben húzódik vissza a tenger.

A Kaspi-tenger nivóváltozására igen jellemző összeállítást közöl CHANIKOV a következőkben:

Kr. u. 1-ső század kezdetén	85-00	angol lábbal		
„ „	915-ben	30-00	„	„
„ „	1306-ban	35-00	„	„
„ „	1638-ban	17-27	„	„
„ „	1832-ben	3-52	„	„

volt magasabb a Kaspi-tenger víznívója a mainál.

A transzkaukáziai Araksz és Kura medence és az ebben elhelyezkedő pusztáknak története az ókortól kezdve elég változatossgot mutat fel. A legkülönbözőbb népek uralma egymást váltotta fel itt. Letűnt, vagy más nemzetekbe olvadt népek hosszabb-rövidebb ideig birták, elhódítván egymástól nagy területeket s véres csaták emlékeit hagyták vissza a történelemnek. N. M. FILIPOV és J. SOPEN írták meg ezeknek az itt szereplő országoknak régibb történetét a görög írók feljegyzései nyomán.

A régibb örmény történészek még bővebben foglalkoztak e vidéken lezajlott eseményekkel. Így a VII. században MOISZEJ HORENSZKIJ „Armenia története“ című munkája — melyet N. EJMIN ültetett át orosz nyelvre — bőven tárgyalja Transzkaukázia történetét. E munka Armenia földrajzát is adja a VII. században. Hasonló bőséggel írta meg e puszták X. századbeli történetét a szintén örmény MOISZEJ KAGANKATVACI, aki fantasztikus színekkel rajzolja az itt alakult országok természeti kincsekben való gazdagságát.

A VII. századbeli örmény geografiából ismeretes, hogy nagy Örményország egyik provinciája volt *Pajtakaran* az Araksz folyónál, mely 12 kerületre oszlott.

M. J. SAINT-MARTIN „Memoires historiques et géographiques sur l'Armenie“ című munkájában bővebben le van írva az Armenia északi részében elterülő *Pajtakaran*, mely az Araksz és Kura deltája mentén s attól nyugatra terült el, mely alatt tehát a mai Mugan-pusztá értendő.

Nem óhajtok foglalkozni bővebben e vidék történelmi földrajzával. Az elmondottakkal csak reámutatni igyekszem arra, hogy a gazdag tifliszi örmény könyvtár csupán e területre vonatkozólag is milyen becses munkákkal rendelkezik. Ezekből bizonyára a mi honfoglalás előtti történelmünkre vonatkozó feljegyzések is felkutathatók volnának.

Földrajzi Közlemények. 43 (1915)

A RAVENNAI SZENT VITALIS TEMPLOM "SZITTYA-SABIR" MOZAIK ÁBRÁZOLÁSA.

Justinian császár "magister militum" tisztséget a sabir eredetű Vid töltötte be. Életével sokat foglalkoztak a valósi vitákban a monofiziták eretneksége során. A nyugati szabi-
rok Odessza - Várna körüli országát ő szervezte meg és Tomiban külön latin püspökséget alapított a nagy görög nyomás ellenére. Rokona volt - talán nagybátyja - a Roma és Bizánc között közvetítő Arslan (Leontius) szerzetesnek.

A bizánciak védelmét Vid látta el szabir lovascsapataival, de az udvari intrikák elkedvetlenítették és visszavonulva a "közélettől" Acrában, a Fekete tenger partján él, majd az egyre növekvő elégedetlenkedők táborának a vezetését vette át hogy 519-ben Justin ellen. Bár kiváló hadvezér volt, most hajóhaddal próbálkozott Bizáncba betörni, de a szárazföldi harcokhoz szokott "hun" sereg nem számított a görögtűzre, amellyel gályáikat felgyújtották. Marcellinus szerint 65 ezer ember pusztult el és maga Vid is fogságba esett.

A császár azonban "megbocsátó" hangulatában a jó stratégát visszavette udvarába 7 napi fogság után. Történész körök még ma is kutatják azonban, hogy maga Justinian gyilkoltatta-e meg saját palotájában, vagy az ő tudta nélkül esett az intrika áldozatává.

Mindenestre Justinian, mikor a ravennai Szent Vid templomban - vajon nincs e ebben is rejtett szándék? - a maga és udvara vezetőiről mozaikképet rakatott, jobbján Vid alakját örökíttette meg a művésszel.

JUSTINIAN CSÁSZÁR UDVARA (Ravennai Mozaik. V. Sz.)

Az *Analecta Bollandiana* 58 (1940) hasábjain P. Peeters jezsuita hagiografus feldolgozta Ibn al-Athir krónikájának történelmi háttérét az Emese városban 779-ben lefolyt tömeges kivégzésekkel kapcsolatban a keresztény üldözés során. Tanulmányában rámutat a szokatlan jelenségre, hogy a mahdi fia, a későbbi Harun al-Rasid, aki a hitvizsgálatot vezette, csak azokat ítélte el, akik már előbb muzulmánokká lettek ugyan, de idők folytán újra visszatértek keresztény, vagy manicheusi vallásukra. Miután a khorezmiéknél -akik manicheusok voltak - 776-ban lázadás tört ki a muzulmán hatalom ellen, nagyon szigorú vizsgálatot indítottak a visszaesők ellen.

A muzulmán hitre térteket "m a g h a r u" vagy "m a h g a r u" névvel illették és csak Anasztazius könyvtáros fódította helytelenül a szír szót "m e n z e r"-nek. Theophanes már helyesebben "m a g a r i z a i"-nak írja az áttérteket. Ime alább P. Peeters szövege:

L'année suivante, ce fut le tour des manichéens. Le propre fils d'al-Mahdi, le futur khalife Harūn ar-Rasīd, organisa contre eux dans Alep et le pays d'alentour une véritable traque, au cours de laquelle leurs livres furent détruits en masse ¹.

A Ḥomṣ (Émèse), en 779, la persécution se limita aux esclaves, c'est-à-dire aux prisonniers de guerre chrétiens. Théophane la raconte en des termes qui deviennent plus clairs quand on les remet en syriaque. Ἐπαγγέλλεται μὴ ἀναγκάζειν εἰ μὴ τοὺς ἀπὸ ἀπίστων εἰς τὸ μαγαρίσαι, ἕως ἂν ἐφανερῶθησαν οἱ Ἑβραῖοι καὶ χριστιανοί. Ce qu'Anastase traduit à l'aventure: *repromittit se non compellere ad menzerizandum* ² nisi eos qui ex infidelibus dudum fuissent, donec patefacti sunt hebraei et christiani. Entendez: seuls les anciens musulmans devaient être ramenés de force à l'islam s'ils s'étaient déclarés juifs ou chrétiens, **ܡܘܨܠܡܐܢܐܘܢ ܕܥܝܢܐ ܕܡܘܨܠܡܐܢܐܘܢ**

ܡܘܨܠܡܐܢܐܘܢ ܕܥܝܢܐ ܕܡܘܨܠܡܐܢܐܘܢ

¹ TABARI, t. c., p. 499: IBN AL-ATHIR, t. c., p. 25.

² **ܡܘܨܠܡܐܢܐܘܢ**, *mahgaru*, devenir musulman. Sur ce terme, à propos duquel le glossaire de DE BOOR avance des choses curieuses, voir *Anal. Boll.*, t. XLVIII, p. 94, note 2.

A D A T T Á R

A KASSAI KÓDEX SZÖVEG-KIADÁSA : közli : Fehér Mátyás

(A végső szövegkritikai kiadás előtt minden közlésijogot fenntartunk.)

EXODUS FRATRUM. (Részlet a Kassai Kódexből.)

"...sunt collecta maxime de libris conuentuum ordinis, quomodo communitas Fratrum iactata est et multi perierunt ... paternitati euentus nostros notificamus, qualiter cenobia prouincie destructi fuerunt ... Prouidere igitur terre nostre ut et omnes incole inter se concordiam habeant, contra autem inimicos Dei et patrie securitatem ... ut memores nostri sitis, nec solummodo mei uel eorum qui in seruitio Dei adhuc desudant, sed et illorum qui armi corruerunt (?)... aut in pace requiescunt... his autem ommisis ad promissa redeamus Scilicet ad hoc, quod fide digna relatione percepi Postquam apud conuentum Pesthensem exercitus eorum peruenit in ianuis ad vigiliam positi ... fratres per confesionem mundati, perceptione Corporis et sanguinis Domini ipsos muniti ... Horrenda res cernitur ... claustrum capitur tridui processu propter ... antimuralia et frater Buzath graui ictu uulnerauit ducem eorum in def ... diuersae feminarum quis tenentur tunc ab Tartaris impiis et que in foribus hortorum et uiarum capte sunt ... die post mercurii luce inchoante ciuitatem ... calliditas Tartarorum, sicut sepe fecerant, sed crastina die reuoluentes ... ex uicinis et longinuis regionibus coadunati ex improviso claustrum inuadere cupientes ... nulla potestas eis resistere potuit, quando cum uoce magna exclamantes in proximitate antemuralium et saggitis flammam vertentes super tectum stramineum ecclesie ... comes gloriosus, nunc autem frater humilis preseruans insultibus ab hostium pie ancillulas grauiter uulneratur ab ... antea innumeros illorum occidit et ceteri confusi ... ad ecclesiam fugauerunt et ibidem per spurcidos Agarenos blasphemus nominis Dei et christianorum ... miserabiliter occupata fratres et Xi fideles in ... capita eorum hastis infixata portantes reddiderunt. His patratibus om-

nes uiuentes ... potuerunt inuenire crudeliter trucidauerunt .....
Quanta autem crudelitas insania ... testis est agger ossium mortuorum iuxta murum ciuitatis, qui adhuc quotidie ostendit ... in detestationem nostre fidei et odio. Multi autem nec cogitabant defensionem vel resistantiam, sed fuga ... Nunc autem nobiscum est Deus, dominus exercituum, tantum enim est fortior patria ista, tot habet castra et ciuitates inexpugnabiles necnon concordiam inter ... De provincia autem Ordinis dicenda est, quod sicut Rachel ploravit ... quia non sunt. Sed noviter ex cineribus resurgent (?...) Prima cenobia reedificata hic ... Pothokensis, Jaurini et Albergali nominantur. Notandum est inter alia conuentus Albe Regie unde Dominus Rex introduxit fratres in locum istum et Epus Visprimiensis benedixit ecclesiam nouam ... qui de Suria hoc est de Terra sancta et circa originem habuerunt, frequenter eos uisitant ... Plures ex illis sicut antiquiori tempore et de origine nobiles et alii nationis nostre preclare origine dignitatis seculares propter Christum respuerunt et paupertatem uoluntariam eligentes ad Ordinem adhererunt. Frater Sycardus prouincialis, quis ad concilium inuitatus ... cum tres socii per uiam quidem Apulie ibunt Canciani qui Aquilee sunt affines et Lombardi, in itinere milites Imperatoris Romanorum quis auctoritatem ecclesiasticam impugnant et odiunt animis induratis ... Cum enim fratres ad eorum uigilantiam peruenerunt uerberati et contumeliis affecti fuerunt eorum iussionibus et mandatis. Nunc dicam tantum quod ipsi de fide ... ita, quod litteram quam frater Sycardus secum duxerat ... nisi uoluissent obedientiam Summi Pontifici abnegare et in scriptis publice profiteri. Quod predicti fratres non fecerunt in magnum decus Romane Ecclesie et gaudium fidei Christiane. Coacti sunt deinde ... Hec et alia multa que disserere longum esset, isti inimici Dei partim pagani filii diaboli partim Christiani peruersi et excommunicati influerunt ... Nec ego possem modum alium cogitare ... in suo errore atque malitia .... Eodem anno inter eos, qui ad ordinem adhererunt, fuit Marcellus canonicus Jauriensis negligens uanitatem mundanam ... Marcellus nominatus autem totius prouincie descriptionem fecit ex mandato fratris Jordanis magistri Ordinis Frater Sycardus benemeritus, quis plurimum laborauit pro hac prouincia predicando per uillas et ciuitates. Iniiit regimen anno millesimo ducentesimo trigesimo septimo profuitque ad suum ipsius felicem obitum, ... die XXVI februarii insecutus est. In eius obitu tota Hungaria fleuit, dolens se tanto, ,, Fratres Strigonienses priore Ladislao presente reedificabant ecclesiam Sancte Cathaline a Tartaris impiis combustam. Tectum enim huius ecclesie a principio foundationis fuit stramineum, quod nunc lapidibus ....

obductum fuit. Eodem anno fuit turris ecclesie dicte edificata pulcherrima plumbo tecta et fundatum est molendinum ex beneficentia ...Strigoniensis.

Anno millesimo ducentesimo 51 celebratum est in festiuitate Pente costes capitulum prouinciale in presentia Domini Regis, necnon in ...Regine Hungarie et eorum prolum et multorum fratrum ad celebrandam .....et missa fuit solempniter celebrata per venerabilem Socium magistri generalis, quis exposuuit monstrantiam Sancte Crucis in qua est aliqua rotunditas, ubi ponebatur portiuncula de ligno Crucis.

Post octauam uero Pentecostis frater Marcellus prior Albensis et frater Ladislaus socius eius missi sunt in legacione simul cum domino Panigh nuncio Bele Regis ad imperium Tartarorum. Dominus enim Rex in tanto negotio ...habebit cum multarum nationum gentibus conuersari et se eis affabilem ...consilia petere, sicut diuersi casus veniunt ...Ideo summa cum diligentia ...quibus possit se et sua secreta committere et a quibus gentibus sibi debeat precauere. Sed ipsa Regina deseauit suorum sortem in Oriente cognoscere ...quia in orientalibus nationibus generaliter uix in his que homo videt ad oculum est credendum ...Ab exitu autem de Ungaria in Constantopolim uiam dirig ...ubi habent ciuitatem unam muratam in populo copiosam et multi eorum sciunt linguas gentium multas, utpote in illis partibus geniti et nutriti ...Notitiam uero ibi recipierunt captiuorum Ungarorum in uicinitate Ermenie Magne et de miseratione moti frater ...ad educandum ...cum in partibus commorantur ...multitudinem captiuorum, qui cum gemitibus et suspiriis ducebantur et quasi iumenta in foro publice uendebantur. Proh dolor! Separabantur ab inuicem mater a filio, lilius a patre, dum unus istum comparat. alter illum. Fratres de miseratione moti compararunt II. pueros orfanos ...pecunia, ducentes ...Quot uenditi sunt de ipsis, quis poterit numerare? Deus sit...

Illud regnum est in blado et uino opulentum. Diuersarum ferarum nationibus est repletum. Aedificia et palatia tam Regis quam aliorum nobilium sunt de lapide et pauperum de lignis. Loca habet fortia uel munita, maxime Tefelis ciuitas ubi sunt due nationes Jorgiani scilicet et Ermeni ...Unus et alter linguam habent diuersam, nec literam latinam habent sed propriam in usu et in omnibus suis libris. Populum etiam ...inuenerunt et magna festiuitate recepti sunt. Omnino linguam habent Ungaricam. Ciuitates non sunt magnas sed populosas. Extra suas ciuitates licet possessiones uinearum

obtineant et camporum ... Natio est sub iugo durissima illius odiosi et abominandi Ermenorum regi, qui sicut adulator Tartarorum et Persarum potestatem ... Introitus fratrum non fuit omnino sine utilitate Ecclesie, quia dua cenobia erexerunt et nobiles Ungarorum possessionibus dotuerunt et scolam puerorum construxerunt ... Ego cum apud eos essem pro causa superius memorata in ecclesia Conuentus S. Crucis a quo fratres expulsi fuerant et fugati, uidi per Ermenios fieri stabulum iumentorum.

Tunc anin ego et socius meus duo pacta ab episcopis Ermenie recepimus Rege confirmata, quod uidelicet duos conuentus fratrum predicatorum construere non prohibent et ista pacta etiam domini cruciferi Alemenii confirmarunt. Item, quod pueros nostros instrui ... literis et moribus edoceri. Fratres Minorum etiam ... moraturi extra ciuitatem. Itinere uersus patriam ... ibi obsessum diebus plurimis tenuerunt. Postmodum totam illi ciuitati adjacentem patriam cursitantes ferro et incendiis deuastarunt, castra multa ceperunt... ferre omnia destruentes ... lacrymabilis depopulatio et lamentabilis solitudo, castra diruta, villae solitarie, agri succensi ... Ego cum in partibus Persidis commorarer uidi sepius milites Tartaros sed pacifice salutantes ...

Item dicendum est de puerorum edicatione. Dico Ungarorum pueros nostri literis imbuendos ut saltem cum adoleuerint scientia et etate in nostri libris illa uideant et intelligant per se ipsos origine nationis nostre ... pariter et doctrina Ecclesie roborantur ... equitum ad omnem actum belli secundum morem et modum illius patrie expeditos et strenuos bellatores. Ipsi omnes et orum singuli in Ungarorum sanguine ... quando uiderent aliquem principem uel nobilem eorum... facerent ducem bellis. Arcus et sagittas ... ludis puerorum. Equos habent multos, nam fere omnes equitant etiam rustici et pastores,.. Sed ipsi equi debiles sunt et parui. Breuiter concludendo ipsi sunt melior natio orientis.

In curia autem carnes salse, uinum legumina et caseos ministrabant ... Commoditas erat in sua curia manifesta ... sed etiam in itinere de loco habitato ad locum habitatum poterit hospitare in bonis et quietis mansionibus incolarum ... In ciuitate Nechiui inuenierunt Cathalanos gentem Regis Aragonie mercatores et peregrini de diuersis partibus Hispanie ... possunt tutius nauigare.

TURKAI SÁMUEL LEVELE A KÁSPI-TÓ PARTJÁRÓL 1725-ből.

Közlő : Somody Pál. (New Brunswick.)

Zomborban jelent meg 1895 nov. 11-én a helyi "Magyar Közélet" című lapban a szikszói eredetű Turka i S á m u e l kívándorolt magyar levele, amelyet 1725-ben a Kaukázusból címzett hazai rokonságához. A levél eredetijét ifj. Hartmann János fedezte fel az alsó-baranya-bácsi református egyházmegye levéltárában.

Érdemesnek tartjuk az "Adattár" keretén belül ezt a levelet újra ismertetni, mert mint a kutatók bebizonyították, hogy sem a levél írója, sem a levélben felsorolt szikszói rokonság nem költött személyek.

Egy Magyarnek Levele Melyben a Régi Magyar Scytháknak és azok után letelepedett Tatároknak Lakásokat és neveket írja meg.

Szerelmes édes Atyámiai Istentől jó egészséget és hosszú életet kívánok kegyelmeknek. — Elunván az heverést 1716. esztendőben indultam szerentse keresésére Moldván által kozák Országában, és amint régi Históriáink tartják a Scythiai birodalomban, és azon esztendőben teleltem egy kozák Urnál, ki is igen nagy gazdagságu ember *Mikród* nevű Városban mivel vaon 600 fejős tehene, 14000 Juha, 1700 kantzalo, 145 paripája 's megmondhataatlan gazdagsága. Ezen Uri ember kegyelmességéből mentem a Balticum tenger mellé 300 mértföldnyire Péterburg nevű Városban, az holott is találtam a Felsőleges Muszka Czárt, és ezen Felsőleges Ur parantsolatyából kezdettem a Muszka nyelvnek és írásnak tanulásához, melyet is megtanultam; mivel hogy jól tudok írni és beszélni Muszka nyelven és azt megtanulván lettem Hadi Tiszt 's most is azon Tisztben fungálok.

Fizetésem esztendeig 754 Magyar forintok, nyolcz paripám, szénám, abrakom, két szolgámra fizetésem. Ezen Péterburgból commendéroztattam hajókon a Volga vizén, mely is Scythiában a Tanais vizén tul 100 mértföldnyire esik, a Caspium tengerre. Tengeren is a rettenetes szélvészektől kétszer szenvedtem gallya törést; de Isten ő sz. Felsőlege megtartott, mivel a tengernek habjai, deszkákra kapván, kivetettek a partra. Mostan Felsőleges Uram Hadaival lakom Persiában, *Szulák* nevű helységben; az honnét is az Ararad hegye látszik, melyben a Nöe Bárkája megakadott, mely is Magyar Országtól 7 vagy 8 száz mértföldnyire esik, táplál a reménység, hogy valaha elhagyott édes Hazámat s Nemzetemet meglássam.

Ezer Farkas Máté nevű Hixipi (?) ember 40 esztendeig volt a Cubani Tatár rab-ságban, onnan pedig esett rabbá a kutyafejű vagy kalmuk nevű Tatárok kezében, az holott is azon Tatárok kamjánál, kinek is neve Juha, raboskodott, onnét Isten esudájára kiszabadult és kiszökött egy Városban Ásiában Asztrakamban : én pedig észszel kiszál-ván a Tengeri Gályáról mentem azon városba, és véletlenül rátalálván megörültem, hogy olyan idegen Országba engedett Isten énnékem Magyarát látnom, az holott Magyar Ország-nak még hire is ritkán hallatszik, és ezen szegény embert vittem kvártélyomban, azt holott tartottam és tápláltam s mellettem lévő Strása Vitézeknek, szolgálóimnak és Iró Deákomnak meg paransoltam hogy senki bosszusággal ne illesse és Tavasszal mikor a Tengeri Gályára hadakozni mentem, elbocsátottam és elkésértettem 500 mértföldnyire mellette levő rabtársával és adtam neki utra való elegendő költséget, és énnékem erős-sen megesküött és magát megátkozta, hogy ezen Leveletem Nemzetemnek Szikszó Város-sában elviszi én is őtet meg átkoztam, hogy az Isten öllye meg őtet hirtelen való halállal, ha ezen Leveletem Nemzetségemnek oda nem adja. Azért aki ezen leveletem fogja olvasni, mondja meg neki : hogy hitéről és átkáról is emlékezzék meg és fogadását tellyesítse be.

Kegyelmeteknek pedig, ha unalmas nem leszek ez országnak dolgairól és szoká-sairól mulatságnak okáért egy keveset írok. *Mivel az Historiák írják, hogy a Magyarok, Hunnosok Scythiából jöttenek Európában : Én ezen Országban tudakoztam, hol laktanak. Azon Magyarok lakóhelyére reá akadtam : Lakások volt a Volga vize mellett igen fővényes és erdőtlen helyen, mind az által szép házakban laktak, mivel még ma is kályha darabok olyak találtaknak, mint minálunk az Ujj kereszttyén korsók, téglák peei szépek és szélessek, melyből megismerhetni, hogy derék házakban laktanak.*

A Magyarok Királya pedig lakott Kuma nevű folyóvíz mellett, mellynek Palotái jól lehet rongyosak, de még ma is fenn állanak, és azon helyet ma is hívják Pogány nyelven Magyarának. Magyar nyelven pedig sehol sem beszélnek, sem Magyar faluk nintsenek. A mint pd. a Kalendarium írja, hogy Anno 445 a Magyarok visszatértek Scythiába, azon Magyarok letelepedtenek a Crimi Tatárok között, most is Crimben a Tatár Chán protectiója alatt 7 Magyar faluk vagynak, mellyekben én voltam is. Ezen 7 Falukban Magyarul beszélnek : a hol pd. magyarul beszéltenek ezen az 7 Falun és mi Magyar Országunkon kívül nintsen több. Ezen az országon sok Bálvány imádó Nemzetek vagynak ; Vagynak Csuvasz és Mordva nevű Nemzetek, a kik imádság helyébe Kantza lovakat és Juhokat ölnék meg az Istennek, az húsát magok eszik meg, a bőrét pedig az Istennek adják, és fűzfára feszítik vagy terítik.

Némellyek pedig a Nyúl bőrt szénával megtöltik és attól mint Istentől jó időt kérnek ; hogyha pedig eső talál lenni, erőssen megkorbátsolják 's a tüzre vetik. Némely-lyek vízbe vetik a holt testeket. Némellyek felakasztják. Némellyek megégetik, ki mitsoda Planéta alatt születtetik. Az itt való Indusok pedig Templomjokban Ördög képének imádkoznak, és azt mondják, hogy az Ördögnek, a ki ellenségünk, kell imádkozni, nem pedig az Istennek, mivel igen irgalmas. Ezek a holt testeket megégetik és az hamvát szóró lapáttal széjjel szórják.

A mely asszony Özvegygyé marad, a többé férjhez nem mehet, hanem nagy rakás fát rakat, annak tetejébe fel ül és azon fát meg öntözi olajjal és zsirral s magát elevenen megégeti. Ezek a Tehénnek is imádkoznak ; mivel a Tehennek Tejet, vajjat adnak, azt pedig nagy betsületben tartják. Némellyek vizét (?) a döglött hust inkább

megeszik, mint a friss húst, mivel azt tartják: hogy jobb, akit Isten megöl, mint akit emberek ölnék meg. Némelyeknek például sem Templomjok, sem Papjok sem irások nincsen.

A Scythiai Birodalomban sokféle Tatárok vannak, akik minden Nemzeteknek nagy ellenségei, úgy mint: Csermiszi, Csuwassi, Karakalpagi, Mordva, Barhirdszi, Kalmoki, Kubantzki, Fruhmentzi, Kirnitzi, Karugintzi, Adrantzi, a Crimi, Budsagi, és Nógai Tatárokon kívül. A Bugbartzi Tatárok ugranak és ilyen szöveget szólnak: «Csahszelly, Baehszelly»; valamikor ugrik mindenkor homlokba vágja magát az éles késével; rajtok igen csodálkoztam és azt gondoltam, hogy mind meghalnak a rettenetes sebtől; de megkénvén magokat, aztán harmad napra semmi gondjuk nem volt.

Anno 1720 teleltem egy Moszkva nevű Városban, a melyben is sok ritkaságokat observáltam. Ezen Városnak kerületi 15 mértföld. Templom van benne 1600. Harang 9600, egy nagy kiváltképp való Harangnak a kerületit megmértem, mely is 89 arasz. Ebben láttam isszonyu ordító Oroszlánokat és tsudálkozásra méltó nagy Elefántokat, melynek a hátán ült 30 fegyver-fogható ember, a kettőnek pedig 60 egész elességével és hadi készületeivel együtt. Én többet irnék, de nem lehet, mivel ezen órában jöve hozzám a Gállás Mester Iró Deákja, ki is azt mondotta: hogy Napkelet felől igen jó szél támadott és a Gállya Vitorlát fel akarja emelni, Isten segítségével szándékozunk Nap nyugotra indulni a Persák ellen.

Azért ezen Leveletem be is pésztem s indulok a Gállyára, ajánlván magamat Isten gondviselésének és a szerentsés szeleknek mivel a Tengeren való hadakozásnak társa a szél és a rettegés, mert a rettenetes habok egyik a másikon, mint a nagy hegyek, úgy omlanak, bizonyára azért én az Istennek hálát adok azon, hogy én a Tengeren olyan bátor vagyok, mint a szötske a kantza ló hátán.

Szikszai Bírak Uramiéknek s az egész tanátsnak, Szöts István, Ryöre János, Mező Jankó, Pap István, Kereskényi István és Pál, Csati Gyurka és Zsigmond, Tályi János, Bagi István, T. Predikátor és Mester Uramiéknek jó egészséget kívánok, éllyenek ő kelmék sokáig, én is élek a Varjak szerentséjére. Kegyelmeteket szerelmes édes Barátim, szívem édes Atyámfiak, szomszédim, rokonim Isten oltalmában ajánlom, utolsó tsepp véremig maradok Kelmeteknek Attyafia.

szolgája:

Turkai Sámuel.

Eddig a levél.

Mi sem természetesebb, mint a kételkedés, eredetisége és írója vagy cimzettjei létezése felől. Nem volt "vonalhű" - a hivatalos szakkörök véleményeszerint a Schlözer-iskola irányához. Munkácsi Bernát azonban hitelesnek tartotta és egyben elítélte Zichy Jenő hallgatását a "magyar őstörténeti kutatás ezen irányának multjáról".

Ethnographia 8 (1897.)

KÖNYVSZEMLE

LACKO, M., S. J. "Saints Cyril and Methodius." Slovak Edition, Rome, 1968. 235 pages. Maps and plates.

THIS biography of the Holy Brothers, written by Father Lacko, Professor at the Papal Oriental Institute in Rome, is a slightly enlarged translation of his Slovak work: *Sv. Cyril a Metod*, which was brought out—apparently at the same time—by the same publisher. The learned author has previously distinguished himself by several essays on Cyrillo-Methodian subjects, as for instance his 'East meets West in Sts Cyril and Methodius', in the *American Ecclesiastical Review*, 1959, pp. 241 ff.

The present publication is a popularising narrative account of the missionary and pastoral activities of both the Slav apostles in the Danubian area. It is intended for a wide reading public, principally, of course, for the people of Slovak descent dispersed over the whole world. As a respectful tribute to the commemoration of the arrival of Sts Cyril and Methodius in Moravia, eleven centuries ago, the book will stimulate the religious and national selfconsciousness of the author's compatriots.

Following the traditional way of story-telling which goes back to the Pannonian Lives, the biographer summarises in a very useful way the results of scholarly research, including the most recent works. This interesting and eminently readable account is elucidated by many maps and illustrations, and scrupulously documented by exhaustive quotations from the sources. Nevertheless there is a certain discrepancy between the intentions and the capacities of the author. Professor Lacko is too much a dyed-in-the-wool scholar to succeed as a vulgariser. On the other hand, his somewhat forced popularising approach now and then endangers the persuasive strength of this argumentation.

Several aspects of his book deserve specific mention. In discussing the relation of the Holy Brothers to both patriarchs, Ignatius and Photius, the author inclines, as I believe, rightly, toward the views of the late Professor Grivec (pp. 42 ff.). Very interesting is his commentary upon the letter of Nicholas I to King Louis the German (Easter 864), though his speculations on the activities of Bishop Hermanrich in Great-Moravia are wholly unsubstantiated (pp. 111 ff.). His evaluation of *Industriae Tuae* is realistic as is his treatment of the difficult problem of Wicing, even when he cannot succeed in exculpating the unworthy Pope Stephen V. In some respects Lacko maintains the traditionalist views, as for instance on the alleged deposition of Mojmir I (p. 62), the supposed alliance with Byzantium (p. 66) or the question of the episcopal dignity of St Cyril (p. 148). There are some obvious mistakes, however. To speak of the Avars as a Tatar tribe (p. 68) should be avoided in a scholarly publica-

tion. The dates of Archbishop Adalram are hopelessly confused (p. 72). One wonders why the author disregards the explicit testimony of *Vita Methodii VIII*, concerning the second journey of St Methodius from Pannonia to Rome (pp. 155 ff.).

My main criticism of this book is its inexact and in fact misleading use of the name 'Slovak' for the West Slavonic population of the Great-Moravian empire. No one will dispute the fact that the 9th-century Moravians are, though not exclusively, the direct forebears of the present-day Slovak nation. At this point, however, a historian should stop. To go further and to speak, as the author does, of Rostislav or Kocel as 'Slovak rulers' and to translate the word 'Slavus' in a contemporary Latin source as 'Slovak' (p. 188) is an unpardonable anachronism.

Utrecht

Z. R. DITTRICH

CONSTANTINE PORPHYROGENITUS : "De Administrando Imperio." II. Commentary. By F. Dvornik, R. J. H. Jenkins, B. Lewis, Gy. Moravcsik, D. Obolensky, S. Runciman. Edited by R. J. H. Jenkins, London; University of London. Pp. x, 221.

THE publication of a historical commentary on a major Byzantine source has been a rare event since the days of the seventeenth- and eighteenth-century giants such as Ducange and Reiske. Professor R. J. H. Jenkins and a group of outstanding experts supply this need for one of the most important historical works, Constantine Porphyrogenitus' treatise *De Administrando Imperio* (*DAI*). The commentary is based on Moravcsik's critical edition (Budapest, 1949), to which Jenkins himself had contributed a general introduction and an English translation. In the foreword the editor-in-chief states the purpose of the work: "to indicate and document the several problems arising from the text; and only secondarily to offer the solutions favored by the commentators." To carry out his program, he has assembled an impressive array of experts, all of them authors of standard works on Byzantium and her neighbors. Jenkins himself writes the general introduction dealing primarily with the problems of literary composition, as well as the commentary on those chapters of *DAI* dealing with the West and with the internal problems of the Byzantine Empire. Moravcsik is responsible for the explanation of the chapters dealing with Magyars and Turks. Obolensky annotates the famous Ch. 9 on the Russians. The commentary on the Arab world is by Bernard Lewis. Dvornik writes on the Southern Slavs, and Runciman on Armenia and Georgia. In general the comments of the various contributors show a uniform structure. A careful bibliography, in a variety of languages unusual even in the Byzantine field, is followed by an introductory note in which the problems of literary composition, dating and sources are discussed; in some cases the commentators survey briefly the history of previous scholarship on the section in question or the history of the people mentioned in *DAI*. Some of these surveys, for instance Dvornik's on the development of modern views on the Slavic chap-

ters, or Runciman's on Byzantine-Arab rivalry in Armenia, are gems of synthesis and compression. The bulk of each contribution is made up of a line-by-line commentary which identifies the personal and place names and takes up the historical problems raised by the emperor's account.

Jenkins' general introduction marks a great advance over previous scholarship, and these eight crowded pages are probably the most original part of this excellent volume. Building especially upon the foundations laid by J. B. Bury, Jenkins suggests that the material in *DAI* divides into two main categories: a historical and antiquarian part, which he proposes to call *Peri Ethnōn*, and a hortatory and didactic part. In general Ch. 14-42, dealing with the Arabs, Italy, Dalmatia, Pechenegs, Turks and Moravians, belong to the first category and narrate the origins and settlement of these peoples in the areas which they occupied in the tenth century. Consequently these chapters are the least up-to-date part of Constantine's work. When this historical section was converted into a handbook of statecraft, probably, as Jenkins suggests, in 951-2, it was brought up-to-date by the insertion of passages on important political events (e.g., the disintegration of the Khalifate in the tenth century; the Croat occupation of Dalmatia primarily in the seventh century and the virtual abandonment of the coastal cities to the Slavs in the ninth century; the establishment of the imperial *thema* of Cherson in the ninth century). The rest of the chapters belong to the second category and were written to offer political advice to Constantine's son Romanos (later Romanos II), perhaps on the occasion of the prince's fourteenth birthday. Jenkins furthermore discovers the principle tying together Chs. 48-53, which at first sight seem "a jumble of miscellaneous information." They were occasioned, in one way or another, by the process of imperial expansion which had begun under Leo VI and continued under his successors, and by the importance of the imperial navy for tenth-century Byzantium. Finally Jenkins shows that, although at first sight *DAI* exhibits a bewildering variety of styles and modes of thought, the decision to transform the earlier antiquarian treatise into a handbook of statecraft was Constantine's own and that important sections of the work were indeed written by the emperor himself. Jenkins' results are tested again and again by his collaborators in the course of their detailed analyses of particular chapters. With minor adjustments they survive these tests and thus prove their value for the understanding of *DAI*.

Limitations of space forbid more than a somewhat arbitrary sampling of these rich contributions. Moravesik shows that the name *Tourkoi* used by *DAI* and other Byzantine sources for the Hungarians derives from Hungarian informants and that in general in these early chapters the emperor relied on Hungarian sources for information on the Hungarians. Obolensky's lengthy and detailed comments on the famous Ch. 9 are a model of lucidity and objectivity. The subject of Early Russian civilization has given rise to a lively controversy between the "Normanist" and "anti-Normanist" schools. According to the former, the key element in the formation of the Russian state were the Swedish Vikings who had subdued a number of Slavic tribes. The "anti-Normanists," on the other hand, at present strongly represented in the Soviet Union, minimize the Scandinav-

down the Dnieper to Constantinople; investigates the famous Viking and Slavonic names for the Dnieper rapids; elucidates the objects of Russo-Byzantine trade and the relationship of this trade with the "circuits" undertaken by the Russian princes among their Slavic subjects to levy tribute and to administer justice. B. Lewis shows that indirectly the information on the Arabs contained in *DAI* goes back to Islamic traditions and he explains the many allusions to Arab history. F. Dvornik furnishes a particularly detailed and useful commentary on Chs. 29-36 dealing with the South Slavic peoples on the Adriatic coast and its hinterland. As these chapters are the most important source for the origin and early history of several Slavic peoples, Dvornik's remarks constitute in effect a treatise on early Slavic history. Dvornik, following earlier scholars, argues that Croats and Serbs were of Iranian origin. He accepts Constantine's view that there existed in the tenth century White Croats "beyond Bavaria," i.e., in Bohemia, Galicia and Silesia, and White Serbs in Saxony. With the help of the Emperor Heraclius a branch of the Croat people settled in Dalmatia and Serbs in present day Serbia. Both peoples aided Heraclius in his struggle against the Avars and were missionarized upon Heraclius' initiative from Rome. Moravcsik wrestles once again with the migrations of the Hungarians ("Turks") from Lebedia (probably West of the Don) via Atelkuzu to their present habitat. Runciman's comments on Armenia and Georgia are very full and provide an excellent treatment of these areas on the eve of their (partial) re-incorporation into the Byzantine Empire. The volume ends, as it began, with a contribution by the editor-in-chief. Here Jenkins takes a sceptical attitude towards information about Patras contained in the *Chronicle of Monembasia*. He further points out that most of the *themata* mentioned in Ch. 50 were formed or reorganized by Constantine's father Leo VI and thus are part of the program of imperial expansion initiated by that Emperor. He also provides an excellent survey of the organization of the imperial navy in the tenth century and suggests that the willingness of the government in the tenth century to accept money payments and horses from the western provinces in lieu of military service may be explained by the new manpower resources opened up by Byzantine eastward expansion especially into Armenia.

The editor-in-chief explains in his foreword that "the number and length of the notes on the several sections have necessarily been left, within broad limits, to the discretion of the individual commentators." In view of the experience and expertise of the contributors this was a wise procedure. Indeed the success of the enterprise is undoubtedly due partly to the high degree of freedom left to the collaborators. In some sections the user of the commentary will occasionally be disappointed to find bibliographical references, sometimes to rather rare publications, take the place of substantive comments or of summaries of the results of the

bibliographic items referred to (e.g., on 2/6; 21/114; 21/125). Furthermore, although this is primarily a historical commentary, readers would undoubtedly have welcomed explanations of the rich ethnographic data contained in *DAI*, for example, of the interesting Pecheneg custom of transmitting princely power in the collateral rather than in the direct line (37/24) or of the disregard of ecclesiastical impediments of marriage in the aristocratic families of Georgia (45/8). Even within the historical sphere proper, one wonders why there is no comment on Constantine's remarks concerning the origins of the Romani in Dalmatia (29/5) and on the tribute paid by them first to the Byzantine governor and from Basil I's reign onwards to the Slavs (30/124); or on so important an event as Thornik of Taron's bequest of at least part of his principality to Byzantium (43/166) or on the buffer function of the cities on the northern shore of Lake Van (44/125); or on Georgian military aid to the Emperor Heraclius during his Persian wars (45/22). To supply historical maps of the areas discussed in *DAI* may have been impracticable, but it is regrettable that no systematic attempt was made to include bibliographical references to existing maps. The commentary is often difficult to follow without a historical map, and in many instances only the expert can be expected to know where a good map can be found (one of the best maps of mediaeval Armenia is hidden away in H. Hübschmann's study of Armenian place names in *Indogermanische Forschungen*, xvi, 1904). These are, however, very minor reservations towards an admirable product of scholarly cooperation which is bound to become a source of information and enlightenment for generations of mediaevalists.

Speculum : 39 (1964)

PAUL J. ALEXANDER
University of Michigan

vitéz kisbarnaki Farkas Ferenc:

"AZ ALTÖTTINGI ORSZÁGGYÜLÉS TÖRTÉNETE "
München, 1969, Mikes Kelemen Kiadás. 72 old.

Vitéz kisbarnaki Farkas Ferenc akit az 1947 augusztus 20-án Altötting-ben összeült Magyar Országgyűlés együttes ülésén magyar királyi miniszterelnökké megválasztott, aki az Országgyűlés kezébe a hivatali esküt letette.

Az altöttingi Országgyűlés a kormány tagjainak kinevezését tudomásul vette. Az pedig e ténynek külön jelentőséget adott,

hogy az akkori németországi megszálló amerikai katonai és politikai hatóság — a magyar alkotmányjogi döntéseket is — *tudomásul vette! Ezt többé meg nem történtté tenni nem lehet!*

Az a kínos és meglepő jogihelyzet alakulása, hogy alig pár héttel később a *magyar exilkormány működését* az úgynevezett „Kontrollrat” — Ellenőrző Tanács — határozatára hivatkozva az amerikai megszálló parancsnokság tovább *nem engedélyezte,...* a tényeken *nem változtat.*

A Kontrollrat, úgy alakult ki, hogy amikor a második világháború befejezésével az ENTENTE HATÁLMAK (Anglia, Franciaország, Szovjet, USA) Németország egész területét, Ausztriát egymás között négy önálló megszállási zónára osztották fel, s a bajorországi Altötting az amerikai megszállók öngazgatási illetékessége alá tartozott.

Bár nem tartozik az előszó keretébe, mégis itt felemlítem az akkori idők világpolitikai fejleményeinek megfigyelésem alapján beállott változását, amely befolyásolhatta az amerikai álláspontot — a magyar kérdésben.

Az egyik tény, hogy a Szovjetunió erélyesen tiltakozott exilkormányok létesítése, vagy támogatása ellen. A második világháború utáni szörnyűséges modern népvándorlás megindulásával a Szovjetunió által megszállott országokból Németországba és Nyugat-Európába nagytömegű menekültek özönlöttek, némely országból nagy, egységes csoportokban, hatalmas Lagerekben — táborokban — nyertek elhelyezést, amelyek maguk között szoros nemzetiségi összefogást építettek ki a politikai tevékenységi tilalom dacára. A magyar menekültek erősebben szétszóródtak. Ebből a szempontból az összetartozandóság példamutatása volt, hogy Altöttingbe a tízezres magyar tömeg száz és száz kilométerről valóban zarándokolt és gyűlt össze.

A másik tény, hogy az altöttingi magyar történelmi esemény előkészítése egészen különleges politikai koncepció volt és maga az amerikai megszállók részéről való hallgatólagos tudomásulvétel is. Hirtelen azonban a politikai szellő iránya megváltozott... Az Északamerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti viszony erősen megromlott, sőt kiéleződött. Miközben az USA-ban megindult az elnökválasztási hadjárat. Harry Truman elnök választási esélyei csökkentek s ezt a Szovjet ellentét fokozta. Ennek enyhítésére, illetve egy nyugodtabb politikai atmoszféra megteremtésére szinte elengedhetetlen taktikai szükségesség volt, az ellentétek minimumra lecsökkentése — a Truman adminisztráció részéről. Így

egyik gátló „vörösposztó“ a magyar exilkormány alakulása volt, ezért annak a további tudomásulvétele az amerikai kormányt már nem érdekelte.

Harry S. Truman elnök választási kampánya alatt, de a választás után sem érdekelte a magyar kérdés, az altöttingi országgyűlési határozatok formájában, mely azóta is az USA Department-jének irattárában félretéve fekszik. Ellenben — helyébe mégis egy úgynevezett magyar *képviselőt* igyekeztek összehozni, de azt már nem Németországban, hanem az Északamerikai Egyesült Államokban — New Yorkban olyan magyar politikusokból — többek között, mint a magyarországi kommunistákkal koalícióban levő kormány volt elnöke, a nemzetgyűlés volt elnöke és mások — akik ellen a Szovjet sem emelhetett különösebb kifogást. *Ez az elfogadható közjogi alátámasztás nélküli „magyar képviselőt“ „Magyar Nemzeti Bizottmány“* címen működött 1956 végéig a Free Europe Inc. anyagi és erkölcsi támogatása mellett, majd a magyarországi szabadságforradalom után címéből kihagyta a *Nemzeti* szót és „*Magyar Bizottság*“-gá alakult át.

Mindez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy az akkori *amerikai ingadozó politika* az altöttingi országgyűlés határozatai után *megszégyenítő, reménytfosztó csalódás volt* s egyszerű politikai játékszer a magyar sorskérdés: „ha akarom vemhes, ha akarom nem vemhes!“ — megdöbbentő magyar tragédia, hogy egy hatalmas, megbízható, a nyugati kultúrát is fejlesztő, védő s annak védelmében elpusztított ezeresztendős, ideális államegység egy személy, egy külföldi politikai párt közönséges választási kortescéljai végett, — vagy érdekében — hosszú időre ismét megerősítette a kommunizmus kegyetlen uralmát megcsontított Hazánkban.

Reméljük azonban, hogy a Trianoni Békediktátum és a yaltai szörnyűséges „megegyezés“ élete sem lesz örökéletű!

A magyar tragédiához tartozik az az ezekkel összefüggésben levő körülmény, hogy az *altöttingi magyar kormány nem tölthette be hivatását, határozatainak nem tudott érvényt szerezni*, pedig az országgyűlés ünnepélyesen tiltakozott, többek között

a PÁRIZSI BÉKESZERZŐDÉS érvényessége ellen, melyben még külön büntetésképpen *öt magyar — színmagyar — községet átcsatoltak ajándékba, a magyarság legnagyobb ellenségének — CSEHSZLOVÁKIÁNAK!*

Kimondta továbbá, illetve előző törvényerejű határozatát megerősítette, mely szerint:

mandátumát a közjogilag hatályos békeszerződést követő hat hónapig meghosszabbítja!

Ez a nagy fontosságú magyar történelmi esemény egy kis 9.000 lakosú bajorországi zarándokhelyen, *Altötting*-ben történt, — melyhez bizonyos magyar vonatkozású emlékek is fűződtek — ahová 12.000 hazátlan, üldözött magyar menekült gyűlt össze imádkozni, elveszett Hazánkért, visszatéréséért s a kommunista járom alá átengedett szenvedő magyar testvéreinkért és hogy *a világ sorsát intéző nagyhatalmak vezetői nyerjék vissza igazságérzetüket és józan ítélőképességeiket!*

Ez a lélekemelő méltóságteljes ünnepség szolgált keretül a magyar alkotmányos Országgyűlésnek idegenben történt sorsdöntő tanácskozásaihoz, amikor megindult a falu utcáin, végig a falunépe sorfalai között a nap nagyszerűségéhez méltó áhítattal a magyar körmenet és az ajkáról felhangzott az ég felé nemzeti fohászkodásunk:

„Hol vagy István király, Téged magyar kíván!” ...

Az ünnepség után a tömeg lélekben megerősödve, telve reménnyel indult vissza a szükség lakhelyére — a bizonytalanságba. Nem volt ott zúgolódás, nem volt ott tüntetés, tiltakozás, melyhez pedig minden jogcím meglett volna, mert a bánatot, a fájdalmat visszafojtva megmaradt: *magyarnak a magyar!* És vár egy újabb Szent Istvánnapi összefogásra.

Vitéz kisbarnaki Farkas Ferenc történelmi adatait minden magyarnak figyelmébe ajánlom, mert az *Altötting*-ben történt elhatározásokat a maga valóságában ismerteti. Tartsuk emlékezetben, mert lehet, hogy egyszer még az *Altöttingi Országgyűlés* határozataira *joggal hivatkozhatunk!*

Dr. Bokor Pál

BORHEGYI ISTVÁN 1922-1969.

A Milwaukee-i múzeum igazgatója volt és már 1950 óta jelentős tanulmányai jelentek meg a maya kulturáról, alig 28 éves korában. Dél Amerika és Közép Amerika ősi népeinek letűnt kultúrája volt a kedvenc témája és a guatemalai ilyen irányú kutatások fellendítése örökre nevéhez kapcsolódtak. 1969 szeptember 26-án autószerencsétlenség áldozata lett. Emlékére ideiktatjuk jelentős tanulmányainak listáját.

- Estudio Arqueologico en la falda norte del Volcan de Agus.* In « Revista del Instituto de Antropologia e Historia de Guatemala ». Vol. II, No. 1, pp. 3-22. Guatemala, 1950.
- Notas sobre sellos de barro, existentes en el Museo Nacional de Arqueologia y Etnologia de Guatemala.* Ivi, Vol. II, No. 2, p. 16-26.
- A study of three-pronged incense burners from Guatemala and adjacent areas.* Carnegie Institution of Washington, Department of Archaeology. « Notes on Middle American Archaeology and Ethnology ». Vol. IV, No. 101, pp. 100-124. Cambridge, 1951.
- Loop-nose incense burners in the Guatemala National Museum.* Ivi Vol. IV, No. 103, pp. 143-156.
- Further Notes on three-pronged incense burners and Rim-head vessels in Guatemala.* Ivi Vol. IV, No. 105, pp. 162-176. Cambridge, 1951.
- El incensario de Guayasco; recientemente donado al Museo Nacional de Arqueologia y Etnologia.* « In Revista del Instituto de Antropologia e Historia de Guatemala ». Vol. III, No. 2, pp. 41-44. Guatemala, 1951.
- Notes and comments on « duck-pots » from Guatemala.* Middle American Research Institute. « Middle American Research Records » Vol. II, No. 1 from publication 17, pp. 1-16. Tulane University of Louisiana, New Orleans, 1952.
- El juego de pelota de los mayas.* « Estudios, Revista de Cultura Hispanica » Ano I, No. 4, pp. 29-32. Duquesne University, Pittsburgh, 1952.
- Organization of Archaeological Museum Store-rooms.* (Organisation des Magasins de reserves dans un Musée d'archéologie). « Museum », a quarterly review published by Unesco. Vol. V, No. 4, pp. 251-260. Paris, 1952.
- Travertine Vase in the Guatemala National Museum.* In « American Antiquity », Vol. XVII, No. 3. Menasha, 1952. pp. 254-256.
- The miraculous Shrines of Our Lord of Esquipulas in Guatemala and Chimayo, New Mexico.* « El Palacio », Vol. 60, N. 3, pp. 83-111. March issue. Santa Fe, 1953.
- Arte Maya.* In « Horizonte », Publicacion mensual ilustrada de Artes y Letras. Ano I, No. 2, Junio. Guatemala, 1953.
- El Arte de Los Mayas.* In « Estudios, Revista de Cultura Hispanica ». Ano II, No. 8, pp. 23-27, Diciembre. Duquesne University, Pittsburgh, 1953.
- El Cristo de Esquipulas de Chimayo, Nuevo Mexico.* In « Revista del Instituto de Antropologia e Historia », Vol. V, No. 1, 1953 (January) pp. 11-28. Ciudad Guatemala, Guatemala.
- A brief essay in the development of Maya Art.* In « El Palacio » Vol. 61, No. 1, pp. 1-8. Santa Fe, 1954.

VITA SZÉKELYFÖLD ÉS A SZÁSZ GRÓFSÁG KÖRÜL.

1708 óta folyik a vita a gyepüvédő székelység és a később odatelepített erdélyi szászok területeinek elhatárolása körül. A kérdéssel szász történészek, régészek és nyelvészek egész sora foglalkozott azóta, de európai visszhangot csak a magyargyűlöletéről hírhedt Schlözer göttingeni tanár 1797-ben megjelent munkája keltett. Véleményét - mint "nem vitathatót" - pár mondatával ismertetjük: "Bár Sebes és Boralth ma Székelyföldhöz tartoznak, azonban a századok folyamán mennyit változtak Szászország határai, itt kibővülve, ott leszűkítve? És vajon valóban bizonyos az, hogy már előbb a székelyekhez tartozott? Ez az akkoriban, vagy nem sokkal előbb idetelepített nemzet, nehezen lett volna képes állandó tartózkodási helyhez szoktatva (a 13. század elején). Talán még mindig úgy éltek, mint elődeik, nomádok módjára, sátorokban: joggal ki lehetett utasítani őket egy bizonyos vidékről és minden nehézség nélkül máshova vonulhattak." (A. L. Schlözer: "Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen." Göttingen 1795-1797. 569 old.)

K. K. Klein, innsbrucki egyetemi tanár "TERRA SYCULORUM TERRAE SEBUS" c. tanulmánya összegezi az 1708 óta folyó vitát a "Südostdeutsches Archiv" IX. (1966) 45-64 hasábjain, amelyet részleteiben közlünk. Kiegészítés céljából csatoljuk a tanulmányhoz F. Baumann: "Geschichte der terra Sicularum terrae Sebus etc." és Hlaváts Gy. "Uti jegyzetek Szászsebes környékéről" irt régészeti megfigyeléseit.

Annyit azonban már is előlegezhetünk prof. Klein tanulmányához, hogy a német kereszteslovagok kiűzése után II. András alatt, az egész vidéken szétszórva épült 17 várkolostor már régebben feleslegessé tette a gyepürendszert. Nem tulajdoníthatunk tehát a szászok aranybullájának, az Andreanumnak e tekintetben a magyar királyság részéről szándékolt határvédelmi célt, mert ezt a feladatot előbb is később is a székelység végezte el, bár neki elfelejtettek külön "aranybullát" adni.

Terra Syculorum terrae Sebus

Ein Beitrag zur Interpretation des „Goldenen Freibriefs“
der Deutschen in Siebenbürgen

Von Karl Kurt Klein (Innsbruck)

Als wissenschaftliches Problem beginnt die *terra Syculorum terrae Sebus* des ‚Andreanums‘, des ‚Goldenen Freibriefs‘ der Deutschen Siebenbürgens¹, im Jahre 1708 aktuell zu werden, und zwar im fernen Schweden. Die Diskussion, die bis heute keinen gedeihlichen Abschluß gefunden hat, ist also mehr als ein Vierteljahrtausend alt. Es ist hier nicht der Ort, die Forschungsgeschichte in ihrer ganzen Breite aufzurollen. Einzelne Punkte müssen aber herausgegriffen werden, soll der Ansatz verständlich werden, von dem aus eine Lösung des Problems möglich erscheint. Es hat mehr als nur lokales Interesse.

Im Jahre 1708 begann ANDREAS HELDMANN, damals Lektor an der schwedischen Universität Uppsala (Tr. II, 96 ff.), die Suche nach dieser *terra* mit einem Hinweis auf den lateinischen Namen der Stadt Mühlbach im westlichen Südsiebenbürgen (*Sabes*). In deren Umkreis vermutete er die *terra Syculorum terrae Sebus*. Sein — nach unserer heutigen Einsicht im wesentlichen richtiger — Ansatz drang nicht durch, denn die großen Südosthistoriker vom Ende seines Jahrhunderts sprachen sich dagegen aus. „Bei *terra Sebus*“, schreibt etwa SCHLÖZER im III. Teil seiner „Kritischen Sammlungen“², „denkt Heldmann an MüllemBach, ung. Szász-Sebes, lat. Sabesus, im Lande vor dem Walde wie Varas [Broos], also im W.[esten] des Sachsenlandes: und hier ist doch offenbar [!] von der Ö.[st]lichen Gränze die Rede!“³

In der Fußnote bemängelt SCHLÖZER Heldmanns Bezugnahme auf die ‚FrälseGods‘ und ‚KronoGods‘ [Adelsallodien und Krongüter] der schwedischen Cameralsprache. Die alte und heutige Unterscheidung zwischen Krono-, Frälse- und SkatteHeman in Schweden sei anderer Art. „Keine von diesen 3 Arten paßt völlig auf unseren SachsenBoden“. Dahingegen gibt Schölzer, der in den historischen Untersuchungen des II. Teils auf koloniegeschichtliche Parallelen in der halben Welt bis nach Nordamerika hin eingeht, eine beachtliche Parallele zu der freien Besitznahme der ungarischen *deserta* im Gyepüvorland⁴. „In Schweden ging es bis zum Jahr 1282 so wild her, daß jeder ungefragt Wälder und Heiden, so viel er wollte, occupieren und anbauen konnte“; erst auf dem Reichstag dieses Jahres sei Ordnung geschaffen worden. „Und wie noch im jetzigen Säc.[ulum] die schwedische Regierung dergleichen Apprisionen behandelt, leret die Verordnung von 1741: Jeder, von welchem Stande er auch sei, der wüstes Land, welches zu Aeckern und Wiesen tauglich ist, aufnehmen will, soll dasselbe auf ewige Zeiten, mit EdelmannsRecht (under Frälsemannes rätt) genießen, eigen haben,

¹ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I. Band, hrsg. von FRANZ ZIMMERMANN und CARL WERNER. Hermannstadt 1892, Nr. 43, S. 32 ff. (künftig *Ub.I.*).

² AUGUST LUDWIG SCHLÖZER, *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. 3 Teile. Göttingen 1795–97, S. 567 ff.

³ SCHLÖZER, *Krit. Sammlungen*, S. 568.

⁴ KARL KURT KLEIN, *Grenzwüstung und Siedlung: Gyepü und Gyepüvorland. Bemerkungen zur mittelalterlichen deutschen Südostsiedlung im altungarischen Raum*. In: Festschrift für Leonhard C. Franz (= Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, Bd. 11). Innsbruck 1965, S. 187–207.

und besitzen . . . Diese Verordnung, die anfangs nur auf Wästerbotten ging, wurde 1743 auf alle noch im ganzen Reiche vorhandne Wüsten [deserta] ausgedent⁵.“

Zutreffender als die Lokalisierung Heldmanns erschien SCHLÖZER — in Übereinstimmung übrigens mit dem siebenbürgischen Historiker und Urkundenforscher JOSEPH CARL EDER, auf den er sich berief⁶, — diejenige von JOSEPH BENKŐ. Dieser identifizierte die *terra Siculorum* des Andreanums mit dem „Scheper Gericht, ung. Sepsis-Szék, ebenfalls im Secklerlande“. „Terra Sebus ist das Ganze; die Seckler besaßen sonst einen Teil davon, in welchem aber damals sich schon Deutsche angesiedelt hatten“. Nicht einverstanden war SCHLÖZER mit BENKŐS Ansicht, daß Sebus und Boralth die Grenzen des Sachsenlandes bezeichnen sollten⁷. „Zwar jetzt gehören Sebus und Boralth zum Seckler Lande; aber wie oft sind, im Lauf der Jahrhunderte, die Gränzen des Sachsenlandes, in allen Directionen hin, verändert, da erweitert, dort verengert worden? Und gehörten sie auch wirklich vorhin den Secklern? Dieser erst damals, oder doch nicht lange vordem, hieher verpflanzten Nation, waren schwerlich bereits [im Beginn des 13. Jhs.] feste bestimmte Plätze angewiesen; vielleicht lebten sie noch gar, wie ihre Vorfarrer, nomadisch unter FilzHütten: one Unrecht konnten sie also aus einer Gegend weggewiesen werden, ohne Beschwerde konnten sie in eine andre ziehen“⁸.

Was an dem Räsonnement des Göttinger Historikers richtig war und was daran nicht zutraf, sollte sich bald herausstellen. Als nächste wichtige Etappe der Bestimmung der *terra Sebus* halten wir die Lokalisierung durch den gründlichen Kenner der Geschichte des „Landes vor dem Wald“, den Mühlbacher Konrektor FERDINAND BAUMANN (Tr. 4, 20 ff.) fest. „Daß unter der *terra Siculorum terrae Sebus* des Andreanischen Freibriefs nur Mühlbach und das in seiner Nähe liegende Szeklergebiet verstanden werden können“, meinte er, werde nach dem „Stand der darüber geführten Untersuchungen“⁹ wohl niemand ernstlich bezweifeln. „Die Szeklerkolonie war aber nicht eine zeitweilige, kurz vorübergehende oder aus einzelnen Höfen bestehende, deren es auf Sachsenboden wahrscheinlich keine gab, sondern eine bleibende und der Zahl nach starke und es besaß dieselbe ein bedeutendes Gebiet. Die Erwähnung derselben in einer Urkunde von der Bedeutung des Andreanischen Freibriefs [. . .] spricht klar und bestimmt für die letztere Ansicht“¹⁰.

Obwohl durch die historisch einwandfrei belegten Meinungsäußerungen von MARIENBURG und BAUMANN der Fall zugunsten der westlichen Lokalisierung entschieden schien, flammte der Streit im ersten Drittel unseres Jahrhunderts nochmals heftig auf. FRIEDRICH TEUTSCH, der durch die Fortsetzung der „Sachsengeschichte“

⁵ SCHLÖZER, *Krit. Sammlungen*, S. 567 f. (Anm. 22).

⁶ JOSEPHUS CAROLUS EDER, *De initiis iuribusque primaevis Saxonum Transilvanorum commentatio*. Wien 1792.

⁷ JOSEPHUS BENKŐ, *Transilvania*. 2 Bde, Wien 1778. Die von Schlözer beanstandete Grenzziehung gibt Benkő I, 443 ff.

⁸ SCHLÖZER, *Krit. Sammlungen*, S. 569.

⁹ Er dachte dabei vor allem an die sorgfältigen Untersuchungen von G.(EORG) FRIEDR. MARIENBURG, z. B. „Die terra Syculorum terrae Sebus“ im Andreanischen Freibriefe vom J. 1224 (Zur Berichtigung einiger alturkundlichen siebenbürgischen Ortsbestimmungen). In: *Archiv des Vereins f. siebenbürgische Landeskunde*, N.F. (künftig *Arch.*), 1862, Bd 5, S. 212–239 u. a.

¹⁰ FERDINAND BAUMANN, *Zur Geschichte von Mühlbach*. In: *Progr. des evangelischen Unter-Gymnasiums in Mühlbach 1881/82, Hermannstadt 1882*, S. 7.

seines Vaters historische Autorität nicht nur für seine Generation bedeutete¹¹, und RICHARD HUSS¹² vertraten die östliche Orientierung von Benkő, Schlözer und Eder¹³. Ihnen trat mit rechts- und verfassungsgeschichtlichen Argumenten GEORG EDUARD MÜLLER entgegen¹⁴. Baumanns Hinweis, daß es sich um eine größere und zahlenmäßig starke Szeklerkolonie gehandelt haben müsse, ließ er, obwohl sie ihn anfangs beeindruckte, unbeachtet; er übernahm hingegen Marienburgs Gleichsetzung der *terra* mit dem in gerader Fortsetzung der Mühlbacher Sicularumgasse Eigentum der Mühlbacher Stadtgemeinde bildenden und als öffentliche Weide und zur Abhaltung von Viehmärkten benützten *praedium Geswbel* (1522), urkundlich *possessio Bisybul* (1341, auch *malum prandium*), siebgb. mundartlich *Gäsiwæl* ‚Gießhübel‘¹⁵.

Während Baumann und Marienburg die Gleichsetzung der *terra Syculorum terrae Sebus* mit dem Landgut Gießhübel nur mit allgemeinen Erwägungen verfochten hatten, stützte G. E. Müller diese Annahme mit den von ihm als erstem in ihrer Beweiskraft entdeckten Unterschieden des Zehntbezuges in den zum Sachsenland und den zum Komitatsboden gehörenden Gebieten. Laut Andreanum zahlte man im Sachsenland den Zehnten an den Pfarrer, nicht an den Bischof; der erhielt seinen Anteil in Form eines ‚Kathedralzinses‘. Anders die Gemeinden auf Komitatsboden. Die hatten Naturalzehntpflicht. D. h. sie erlegten den Zehnten zur Gänze dem Diözesanbischof, der den Pfarrern einen Anteil davon beließ; meist war es eine Zehent,quarte¹⁶.

Die von G. E. Müller mit Scharfsinn entdeckte und hartnäckig verteidigte territorialrechtliche Bindung des Zehents kann in der Tat in vielen Fällen zum Kriterium der primären Zugehörigkeit von Ortschaften und Gemeinden zum Sachsenboden verwendet werden¹⁷. Sie schien auch im Fall Gießhübels die Entscheidung zu

¹¹ Über Teutsch als den Geschichtsschreiber seiner Generation vgl. JULES SZEKFÜ, *État et Nation. L'historiographie des Saxons de Transylvanie*. (Les presses univ. de France), Paris 1945, insbes. S. 310 ff. u. ö. Vgl. auch ANDREAS MÖCKEL im „Nachwort zur dritten Auflage“ des Neudrucks FRIEDRICH TEUTSCH, *Kleine Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, Darmstadt 1965, bes. S. 370 ff.

¹² Über Huss als Historiker vgl. ELEMÉR MÁLYUSZ, in: Századok 1939, Jg. 73, S. 407, dazu KARL KURT KLEIN, *Richard Huss* (= Schriftenreihe d. Dt. Forschungen in Ungarn, Bd. 10), Budapest 1943, S. 58–63 („Südostdt. Siedlungs- und politische Geschichte“).

¹³ FRIEDRICH TEUTSCH im Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde (künftig *Kbl.*) 1912, Jg. 35, S. 65 f. („Die terra Sicularum terrae Sebus“), *Kbl.* 1926, Jg. 49, S. 25 ff. („Nochmals die terra Sicularum terrae Sebus“) und *Kbl.* 1927, Jg. 50, S. 54 f. — RICHARD HUSS, *Die „terra Sicularum terrae Sebus“ des Andreanums*, in: *Kbl.* 1927, Jg. 50, S. 53–54.

¹⁴ GEORG EDUARD MÜLLER, *Der Seklerlandstrich des Andreanums ein Sachsenlandprädiüm bei Mühlbach*. In: *Kbl.* 1927, Jg. 50, S. 49–53 und S. 65–69 („Nochmals die Sebusfrage und die Sachsenlandprädiüm“) unter Berufung auf seine früheren Darlegungen *Kbl.* 1919/20, Jg. 42/43, S. 33 u. ö. und *Kbl.* 1909, Jg. 32, S. 56 f.

¹⁵ Zur Etymologie und den urkundlichen Formen vgl. GUSTAV KISCH, in: *Arch.* 1929, Bd. 45, S. 43 und 153 bzw. WALTER SCHEINER im *Balkan-Archiv* 1926, Bd II, S. 57.

¹⁶ GEORG E[DUARD] MÜLLER, in: *Kbl.* 1909, Jg. 32, S. 52–59 bzw. *Kbl.* 1919/20, Jg. 42/43, S. 29 ff.

¹⁷ Vgl. HANS ERICH FEINE in der *Zeitschr. f. Rechtsgeschichte*, Germ. Abt. 1926, Bd 46, S. 464–482 und die Zusammenstellung der Forschungsergebnisse Müllers durch ALFRED ROTH in: *Südostdeutsche Heimatblätter* 1956, Jg. 5, S. 18–23 („Deutsches Ansiedlungs- und Einigungsrecht“). Bedenken gegen die zu schematische Anwendung dieser Rechtsprinzipien meldete zuerst RUDOLF SCHULLER an (vgl. KLEIN, *Transsylvania* (1963), S. 167 ff., dann FRANZ MICHAELIS, in: *Deutsche Forschung im Südosten*, Hermannstadt 1942, Jg. 3, S. 464 ff. („Grenzburgen und Burgenvorland“). Diese Bedenken teilte MÜLLERS Nachfolger in der Direktion des Sächsischen Nationsarchivs (jetzt Staatsarchiv Hermannstadt) und in der

bringen, weil Müller urkundlich nachwies, daß Gießhübel seinen Zehnten im Verband des Mühlbacher Kapitels mit den auf Sachsenboden liegenden Gemeinden bezahlte; wenn es im 14. Jh. als Komitatsboden erscheint, so war es bis 1224 seiner Meinung nach sicherlich Sachsenlandpräidium, mit anderen Worten *terra Siculorum terrae Sebus*¹⁸.

Diesen Beweis hat in unseren Tagen OTTO MITTELSTRASS durch die Beobachtung entwertet, daß die *terra Siculorum terrae Sebus* außerhalb der Gemeinden des Mühlbacher Kapitels, die laut einem Abkommen vom Jahre 1330 an Stelle des Naturalzehnten einen Kathedralzins (52 Mark) bezahlten, gesondert einen Zehnten von acht Mark einwährte, also für sich als Einheit gewertet werden muß¹⁹.

Mittelstraß ließ die Frage offen, wo diese *terra* letztlich zu suchen sei. Daß es im westlichen, nicht im östlichen Gebiet des Sachsenlandes, dem die *terra* durch das Andreanum 1224 einverleibt worden war, geschehen müsse, blieb unbestritten, auch daß nicht nur ein kleines Besitztum der Stadt Mühlbach dazu gehört haben könne, sondern ein größeres Gebiet. Mittelstraß nahm an, daß nicht nur die spätere Stadt Mühlbach gemeint sei, sondern das ganze Gebiet des Mühlbacher Kapitels (*decanatus de Sebus* seit 1303), „wie ja auch das Gebiet des Mediascher Kapitels 1289 (UB 226) mit dem einfachen *terra Medies* umschrieben wird. In dieser *terra Sebus* also lag irgendwo *terra Syculorum* — vielleicht am Nordrand des Mühlbacher Gebietes, vielleicht aber auch im Süden bei den Grenzbürgen am Fuß des Mühlbacher Gebirges“. Es könne sein, meint Mittelstraß weiter, daß das Gebiet in einer nicht mehr zu bestimmenden Weise mit den Grenzbürgen des Mühlbacher Gebirges ursprünglich zusammenhing. Diese Annahme werde unterstützt durch die Tatsache, daß „um die ehemaligen Grenzbürgen am Alt einzelne ungarische Dörfer über das Mittelalter hinaus erhalten geblieben sind als Inseln des Weißenburger Komitats zwischen dem wlachischen Fogarascher Distrikt und dem Sachsenland der Hermannstädter Provinz²⁰.“ Erleichtert würde das Suchen, wenn es in eine bestimmte Richtung gelenkt werden könnte, d. h. wenn es auf Komitatsboden (also innerhalb der Naturalzehntpflicht) einen Rest katedralzinspflichtiger Gemeinden zu finden gelänge.

Diese gibt es in der Tat. Aus dem ältesten Siedelverband der *primi hospites* für Crapundorph, Krakau und Rams, der im Jahre 1206 privilegiert wurde, ist Rams (Rumes) 1224 in den ‚Königsboden‘ des Sachsenlandes eingegliedert worden²¹, während Crapundorph und Krakau im Komitatsverband, trotzdem aber im Abgabeverband des Unterwalder Dekanates verblieben²². Desgleichen sind die beiden Gemeinden Burgberg (Borberek) und Winz (Winzendorf, Unterwinz, ung. Alvinc) ursprünglich Komitatsboden gewesen und erst später als freie Gemeinden Mitglieder

---

Herausgabe des Urkundenbuchs der Deutschen in Siebenbürgen, GUSTAV GÜNDISCH, und wertete sie in seinen Arbeiten positiv aus.

¹⁸ MÜLLER, Kbl. 1927, Jg. 50, S. 50 ff. und S. 65—69 („Nochmals die Sebusfrage und die Sachsenlandpräidien“).

¹⁹ OTTO MITTELSTRASS, *Beiträge zur Siedlungsgeschichte Siebenbürgens im Mittelalter* (= Buchreihe der Südostdeutschen Hist. Kommission, Bd 6), München 1961, S. 55 ff.

²⁰ Ebd. S. 56.

²¹ Vgl. KARL KURT KLEIN, *Wer hat uns Siebenbürger Sachsen den ‚Goldenen Freibrief‘ erwirkt? Ein Beitrag zur Interpretation des Andreanums*. In: Jahrbuch 1967 des Siebenbürg. Sächsischen Hauskalenders, München 1966, S. 81—85.

²² GEORG EDUARD MÜLLER, *Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten* (= Arch. Bd 48), Hermannstadt 1936, S. 25 und S. 27 („Brooser ‚Surrogat‘ des ‚Unterwälder oder Mühlbacher Kapitels‘“, vgl. dazu S. 76 ff.)

der ‚Nationsuniversität‘, also Teil des Sachsenlandes geworden; sie haben aber von jeher Kathedralzinsen im Verband des Mühlbacher Dekanates gezahlt²³.

Diese Gemeinden liegen alle nördlich der Mühlbacher Alpen, Krakau, Crapundorph und Burgberg sogar am rechten Ufer des Mieresch, Krakau und Crapundorph auch nördlich von Weißenburg. Die *terra Siculorum terrae Sebus* hätte demnach am Nordrand des Mühlbacher Gebirgsvorlandes begonnen. Sie hat sich aber — und hier bewährt sich die von Mittelstraß geäußerte Vermutung eines Zusammenhanges mit den Grenzsicherungsanlagen des ungarischen Reiches — auch nach Süden und weit in den Osten hinein ausgedehnt.

Seit jeher ist die merkwürdige Gestalt des Mühlbacher Stuhles aufgefallen, der entlang des Mühlbach-Flusses eine tiefe Einbuchtung nach Norden aufweist²⁴. Das hängt, wie TH. B. STREITFELD richtig erkannt hat, mit den Weg- und Verkehrsverhältnissen in diesem Gebiet zusammen. Der von Mühlbach nach Süden entlang des Flusses vorbeiführende Weg ist ein alter Verkehrsweg gewesen, der von Süden aus der heutigen Walachei nach dem Miereschthal und dessen Hauptort Weißenburg²⁵ hin führte.

Das Miereschthal wiederum erschloß als Hauptverkehrsrader das siebenbürgische Hochland mit seinen reichen Schätzen an Salz, Erzen (Eisen, Gold, Silber) und dem für den Sklavenhandel bedeutsamen Bevölkerungspotential²⁶. So zog der verhältnismäßig leicht zu bewältigende Gebirgsübergang über die Südkarpaten entlang des Mühlbachflusses den Zugang zum Miereschthal bei Weißenburg an sich, bevor die durch das Strelltal und das Hatzeger Becken ebenfalls nach dem Miereschthal hin führenden Zugänge wegsam wurden. Die letzteren beiden Zugänge sind erst seit weniger als 100 Jahren wegsam.

Die Gebirgsstraße durch den mit dem Vulkanpaß das Gebiet der Flüsse Strell und Schiel erschließenden Szurdukkpaß ist erst Ende des 19. Jhs. erbaut worden. Der Bukarester katho-

²³ MÜLLER, *Landkapitel*, S. 49 f.

²⁴ TH[EOBALD] BRUNO STREITFELD, *Die Sastschorer Burg*. In: *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* (abgekürzt *SVjs.*) 1939, Jg. 62, S. 126—144 und S. 257—278. Karte des Mühlbacher Stuhls, S. 128. Auf der Seite 139 ff. über die Verkehrsbeziehungen entlang des Mühlbach-Weges.

²⁵ Über Weißenburg als frühes Zentrum der mittelalterlichen Geschichte Siebenbürgens im Rahmen des ungarischen Staates berichtet zusammenfassend LADISLAUS MAKKAJ, *Histoire de Transylvanie* (= Bibliothèque de la Revue d'histoire comparée, Bd. 5), Paris 1946, als Verwaltungszentrum EMMA ICZKOVITS, *Az erdélyi Fehér megye a középkorban* (Der siebenbürgische Komitat Fehér [Alba] ‚Weißenburg‘ im Mittelalter), Budapest 1939 (= *Települések népiség-történeti értekezések* / Abhandlungen zur Siedlungs- und Nationalitätengeschichte, Bd 2, im bes. S. 12 f. u. ö.), vom rumänischen Standpunkt vgl. DAICOVICIU-CONSTANTINESCU, *Brève histoire de la Transylvanie* (= Bibliotheca Historica Romaniae. Monographies III). Bukarest 1965, im bes. S. 82 ff. u. ö., als Zentrum kirchlicher Baukunst VICTOR ROTH (Hrsg.), *Die deutsche Kunst in Siebenbürgen* (= Schriften der Deutschen Akademie Nr. 2), Berlin 1934, im bes. 74 ff. (Tafeln 24—38).

²⁶ Vgl. DAICOVICIU-CONSTANTINESCU, S. 4 ff. („Rôle de la Transylvanie dans l'ensemble de l'économie de la République Socialiste Roumaine“), passim.

²⁷ RAYMUND NETZHAMMER, *Aus Rumänien. Streifzüge durch das Land und seine Geschichte*. Einsiedeln-Waldshut-Köln, 2. Aufl. o. J. (um 1913), S. 20 ff. („Durch die Schluchten des Jiu“): „... nach Bumbesti begann die Szenerie großartig, ja fast unverstänlich zu werden ... Die nackten Felsen stiegen fast senkrecht in die Höhe und verwehrten der Sonne den Blick auf den rasenden und wütenden Fluß ... Die [damals schon vorhandene] Straße ... muß bald in die Höhe flüchten, bald sich unter überhängend ausgehauenen Felsen verbergen.“ NETZHAMMER beschreibt den „unbändigen wilden Charakter von Fels und Fluß“, das „rasende Fallen“ des Bergwassers, das Baumstämme und große Steine mitschleppte, und wie die damals

lische Erzbischof RAYMUND NETZHAMMER²⁷ schildert 1909 eine Fahrt durch die Schluchten und Urwälder des Schieltales [rumänisch Jiu] als ein unvergeßliches Erlebnis in der noch kaum bezwungenen Gebirgswelt. Der daneben einzig noch in Frage kommende Übergang des Vulkanpasses führt in fast 2000 Meter Höhe über ein Felsmassiv, wie die im rumänischen Feldzug 1916 dort kämpfenden deutschen Truppen dergleichen im wildesten Mazedonien nicht erlebt hatten²⁸. Weit aus dem Westen und Süden sammelte im Mittelalter die Mühlbachpassage den Verkehr. TH. BR. STREITFELD, der die mittelalterlichen Befestigungsanlagen und Erdverschanzungen im Süden des ehemaligen Mühlbacher Stuhls untersuchte, meint: „Wir sehen heute in dem durch den [sächsischen] Königsboden dargestellten Gebiet einen in vor-sächsischer Zeit zu Zwecken der Landesverteidigung absichtlich undurchdringlich gelassenen und durch Menschenhand noch undurchdringlicher gemachten Grenzwaldstreifen [Gyepü], durch den nur schmale Straßen zu den damaligen Wachtburgen führten²⁹. Vielleicht war der von Karlsburg [= Weißenburg, Bălgrad] nach Süden in die Walachei führende Weg ein durch das Grenzschutzwaldgebiet führender Engpaß mit der Szeklersiedlung bei Mühlbach als Zwischenstation und mit der am Rande der Grenzgebirge liegenden Sastschorer Burg [dem „castrum Petri“] als Wachtburg³⁰.“

Wenn Streitfelds Annahme das Richtige trifft, wovon ich überzeugt bin, dann muß die Gyepüsicherung der *terra Syculorum terrae Sebus* in sehr frühe Zeit zurückgehen. Zu Beginn des 11. Jhs. (Niederschlagung des Aufstandes Ajtonys, Unterwerfung des heidnischen Stammesteils der Gyulák, Vergabung der südsiebenbürgischen Landesteile an Zoltán³¹ kam in Siebenbürgen zum mindesten die Miereschlinie³² in den Besitz der ungarischen Zentralmacht (des Königs). Bald darauf muß die Absicherung der Landesgrenze entsprechend dem damaligen Stand der militärischen Technik durch Gyepüanlagen begonnen haben. Wie ich an anderer Stelle dargelegt habe³³, sind das nicht zusammenhängende Linien in der Art der Schützengraben im ersten Weltkrieg gewesen; es ging nur um die Sicherung gefährdeter Einbruchsstellen durch Einrichtung von Beobachtungs- und Wachposten-Stellen, die leicht ‚verhauen‘, also durch künstliche Verstärkung naturgegebener Hindernisse auch ohne unmittelbar zusammenhängende Linienführung unwegsam gemacht werden konnten. Das Gebirgsgelände der Südkarpaten bot dazu reichlich Gelegenheit. STREITFELD hebt am Engpaß beim

---

neue Kunststraße auf Mauerwerk umständlich in „weite Tiefen“ hinuntergeleitet werden mußte (S. 360).

²⁸ ERNST KABISCH, *Der Rumänienkrieg 1916*, Berlin o. J. (1938), S. 83 ff. bringt Photographien, Gefechtsberichte und Briefauszüge u. a. aus der Feder des damaligen Oberleutnants (aus dem 2. Weltkrieg als Generalfeldmarschall) bekannten ERWIN ROMMEL, der von den „wenigen Überlebenden in den urwaldähnlichen Bergwäldern“ spricht. Seine Kompanie hatte im Oktober 1916 auf der Paßhöhe des zerklüfteten, wüsten Gebirges einen Schneesturm durchzustehen, von dem ein Mitbetroffener schreibt, er habe im Gebirge Mazedoniens Ende 1917 in wildzerrissenem Felsmassiv einen grausigen Schneesturm erlebt, — „was ich hier erlebte, war noch viel grausiger. Beschreiben läßt es sich nicht.“ 90% der Truppe mußten, berichtet Rommel, „in ärztliche Behandlung“ (S. 86 f.).

²⁹ Über die Anlage und Art dieser Grenzsicherungsanlagen vgl. KLEIN, *Grenzwüstung und Siedlung*, S. 187 ff.

³⁰ STREITFELD, *Die Sastschorer Burg*, S. 141.

³¹ BÁLINT HÓMAN, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*. I. Band, Berlin 1940, S. 147 ff., 168 f. u. ö.

³² Vgl. KURT HOREDŤ, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII* (Beiträge zur Geschichte Siebenbürgens im 4.—13. Jahrhundert), [Bukarest] 1958 (= Biblioteca Istorică VII), Fig. 20 auf S. 113 „Etapete de pătrundere a feudalismului maghiar în Transilvania“ [Die Etappen des Eindringens des magyarischen Feudalismus in Siebenbürgen], S. 113, dazu die gleichnamige Abhandlung S. 109—131. Dazu ergänzend Karte 2 der Abhandlung von KLEIN in der Festschrift Franz (1965), S. 207.

³³ KLEIN, *Transsylvania*, S. 176 ff. und *Grenzwüstung und Siedlung*, S. 204 ff.

³⁴ STREITFELD, *Die Sastschorer Burg*, S. 139 ff.

castrum Petri die strategisch besonders günstige Lage hervor³⁴. Mit Sicht bis nach Weißenburg konnte man den Süd-Nord-Verkehr zuverlässig unterbinden.

Es ist indessen nicht die einzige Sperre, die angelegt und wohl im Lauf des 11. Jhs. mit szeklerischen Grenzmilizen belegt wurde. Es gab vom Süden bzw. Osten her auch andere Einsickerungsmöglichkeiten. Der Gebirgskamm des Mühlbach-Hermannstädter Gebirges ist zwar schroff und schwer wegsam, indessen nicht ganz unpassierbar. Das hat im Feldzug des Jahres 1916 das deutsche Alpenkorps bewiesen, als es — bei Mühlbach ausgeladen und bei Sinna den Gebirgsmarsch über den Dusch-Cindrel-Voineagu Cătănesc antretend — in wenigen Tagen die durch den Rotenturmpaß in das Hermannstädter Becken eingedrungenen Truppenkörper der 1. rumänischen Armee im Rücken faßte und ihnen die Rückzugslinie im Roten Turm abschnitt³⁵. Während das Alpenkorps seinen beschwerlichen Marsch von West nach Ost auf der südlichen Linie des Kammes hinter sich brachte, ist auch eine nördlichere Route möglich, die von Tilischka aus über Poiana im Gebirgsvorland bei Urwegen—Rätsch—Kelling an das Mühlbacher Becken heranzführt. Hier befanden sich die Gyepüsperren des 11./12. Jhs. Von Weißenburg aus wurden sie über Mühlbach [daher *Sebus!*] und Reußmarkt in das Gebirgsland vorgetrieben. Von Urwegen (Szász-Orbó) bis Reußmarkt sind nicht mehr als 7 km. Dazu führt ein vielbegangener Fußpfad von Reußmarkt über Urwegen und dann entlang des Mühlbachflusses nach Süden in die Walachei, bildete also für einen von Süden her eindringenden Feind eine Einbruchspforte, die abgeriegelt werden mußte³⁶.

In diesen Gyepüanlagen des 11. Jhs. haben wir den Kern der *terra Syculorum terrae Sebus* zu erblicken. Als im 12. Jh. Saxones³⁷ für den Grenzschutz verfügbar wurden, zog die auf aggressives Ausgreifen und Landerweiterung im Osten bedachte Zentralmacht die entbehrlich gewordenen Szekler ab und setzte sie an anderer Stelle, im Südosten Siebenbürgens, ein. Ungarische Forscher haben in überzeugender Weise dargetan, daß die Entstehung der beiden Stühle Sepsi und Orbai der nachmaligen

³⁵ RUDOLF KISZLING, *Der Feldzug gegen die Rumänen in Siebenbürgen 1916*. In: *Sodt. Arch.* 1962, Bd 5, S. 170—177. KISZLING hat auch im Generalstabswerk des Österreichischen Kriegsarchivs (Band V 1934) den Siebenbürgenfeldzug von 1916 behandelt: *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914—1918*. 7 Bde und 1. Registerbd, Wien 1929—1938; mit hervorragenden, allerdings nach generalstabstechnischen Gesichtspunkten ausgeführten Karten. Die Landschaftsgestaltung indessen ist zur Zeit des Andreanums wohl keine andere gewesen.

³⁶ Die Wegverhältnisse im Zibins- und Mühlbacher Gebirge, „die früher wohl in derselben Richtung gegangen sind“, meint FRIEDRICH TEUTSCH in seiner Abhandlung *Die Burgen des Unterwaldes* in „Jahrbuch des Siebenbürgischen Karpathen-Vereins“, Hermannstadt 1889, Jg. 9, S. 61—86, stellt der damalige Brooser Konrektor CARL LEVITZKY aus selbsterworbener genauer Geländekenntnis eingehend dar (S. 79 ff.). Sein ‚Straßenbild‘ läßt sich aus zahlreichen Schilderungen von Gebirgswanderungen und Ausflügen, die sich in den Bänden des Karpathenvereins-Jahrbuchs finden, im einzelnen farbkräftig untermalen. FRIEDRICH TEUTSCH behandelt in der angeführten Aufsatzreihe („Unsere Burgen“) von den Burgen des Unterwaldes 14. Die Urbiger (Urwegener) Burgen (S. 61 ff.), 15. Die Kellinger Burg (S. 65 ff.), 16. Die Szászcsoror Burg (S. 71 ff.), 17. Die Schebescheler Burg (S. 81 ff.). Von der gemeinsamen, planmäßigen Errichtung dieser — zu seiner Zeit einheitlich am Südrand der Sächsischen Stühle gelegenen — Burgen ist er überzeugt. Sie hatten seiner Meinung nach einen doppelten Zweck: „Sie sind für die im Unterwald liegenden Dörfer der letzte, äußerste Zufluchtsort gewesen, ... sie sind zugleich dazu bestimmt gewesen, die südliche Grenze gegen den feindlichen Einfall aus dem Nachbarland zu schützen“ (a.a.O., S. 79 f.).

³⁷ KLEIN, *Transsylvania*, S. 148 ff. über *Die Saxones-Urkunde von 1206* und S. 156 ff. über *Reisige Saxones*. Vgl. Jahrbuch 1967 des Sächsischen Hauskalenders, München 1966, S. 84.

Háromszék auf die Umsiedlung der Grenzmilizen von Mühlbach (Sebus) und Urwegen (Orbó) zurückzuführen ist³⁸.

Wir erhalten damit verhältnismäßig genaue Aufschlüsse sowohl über die Zeit wie auch über den Umfang und die Ursachen der vorgenommenen Umgruppierung.

1. Die Zeit. Noch bevor 1224 im *Andreanum* die Abtretung der ganzen *terra Syculorum terrae Sebus* an den neugeschaffenen Rechtsverband der ‚saxonischen‘ und ‚flandrensichen‘ *hospites* ausgesprochen wird³⁹, ist in den Urkunden des Deutschritterordens – dessen Berufung ins Burzenland im Zug derselben aggressiven Landausweitungskonzeption der ungarischen Zentralmacht erfolgte – die Rede von dem Lande Sepsi, durch das der Durchzug aus dem Burzenland gestattet sein sollte⁴⁰. Gemeint ist eindeutig das Land Sepsi in der Háromszék. Die Umsiedlung hatte also bereits begonnen, ein Teil der Mühlbacher Grenzmilizen muß im späteren Sepsi-Stuhl der Háromszék schon anwesend gewesen sein. Der Stuhl Orbai folgte südöstlich⁴¹, die Stühle Kézdi (Kaisder Szekler) und Csík in nördlicher Richtung⁴². Es ging eine Großaktion der Landeserweiterung vor sich, deren Tendenzen durch die ungarische Geschichtsforschung im einzelnen längst erkannt und geklärt sind⁴³. Vom Standpunkt der sächsischen Forschung ist es wesentlich, hervorzuheben, daß die Führer der *Hospites* über diese staatspolitischen Aktionen der Zentralmacht unterrichtet waren und sich in sie einzuschalten vermochten.

2. Umfang der Umgruppierung. Wir erschließen ihn daraus, daß aus der *terra Syculorum terrae Sebus*, zu der wir die Urweger Grenzsperrre hinzurech-

³⁸ KLEIN, *Transsylvania*, S. 175 ff. über den Stand des Szekler-Problems („Die Szekler von Keisd. Ihre An- und Umsiedlung“). Die Forschung ist inzwischen lebhaft fortgegangen. Die Szeklerfrage ist insbesondere von dem Historiker GYÖRGY GYÖRFFY in Büchern und Aufsätzen gefördert worden, aus früherer Zeit u. a. *Der Ursprung der Székler*, in: Ungarische Jahrbücher 1942, Jg. 22, S. 129–151 und die zwischen den Seiten 32–33 eingefügten Kartenbeilagen in dem Band *Tanulmányok a magyar állam eredetéről* (Untersuchungen über den Ursprung des Ungarischen Staates), Budapest 1959; vgl. auch den Beitrag GYÖRFFYS zu dem von ELEMÉR MÁLYUSZ hrsg. Sammelband *Siebenbürgen und seine Völker*, Budapest/Leipzig/Milano o. J. [1943], S. 76–131 („Der Ursprung der Székler und ihre Siedlungsgeschichte“). Eine informative Zusammenfassung über den Stand des Problems gab TAMÁS BOGYAY auf der Arbeitstagung Junger Siebenbürger Sachsen in Ansbach. Sie erschien in ungarischer Übersetzung in der Zeitschrift „Lármafa“ 1966, Jg. 13, Heft 3, S. 5–13 („A székely társadalom és székely jog a középkorban“ / Die Szekler Gemeinschaft und das szeklerische Recht im Mittelalter).

³⁹ EDER, *De initiis*, S. 182 f., Anm. 9, zu „*unus sit populus*“ bzw. „*de unione novorum hospitum Teutonum cum ceteris popularibus suis*“. Zur „aggressiven Landausweitungskonzeption der ungarischen Zentralmacht“ vgl. w. oben S. 51 und Ub. I, Nr. 31, gelegentlich der Neuverleihung des Burzenlandes an die Deutschordensritter i. J. 1222, „... ut et regnum ... dilatetur“ ... (S. 19, Z. 9 f.).

⁴⁰ Ub. I, Nr. 31: „concessimus, quod nullum tributum debeant persolvere nec populi eorum, cum transierint per terram Siculorum aut per terram Blacorum“ (S. 19 f.).

⁴¹ Vgl. im Kartenanhang zu MITTELSTRASS' „Beiträgen“ die Karte VI.

⁴² HANS CONNERT, *Die Rechte der Szekler vom Jahre 1562 bis 1691, mit Berücksichtigung der Entwicklung in den vorangehenden Jahrhunderten*. In: Programm des evang. Gymnasiums zu Nagyszeben (Hermannstadt) 1902/1903, Hermannstadt 1903, S. 3 ff. über die „Besiedlung des Landes“; S. 9 über die Sonderstellung der 3 Stühle Sepsi, Kézdi und Orbai. Vgl. dazu GYÖRFFY, *Der Ursprung*, passim.

⁴³ HÓMAN, *Gesch. d. ung. Mittelalters* II (1943), Kap. II und III des III. Buches. GYULA PAULER, *A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt* (Gesch. d. ungar. Nation unter den Königen aus dem Hause Arpad), I (1893), Kap. XVI und XVII. ELEKES-LEDERER-SZÉKELY, *Magyarország története az őskortól 1526ig* (Geschichte des Ungarischen Reiches von den ältesten Zeiten bis 1526). Budapest 1965, passim.

nen, nachmals zwei Stühle im südöstlichen Neuland besiedelt werden konnten. So kommen wir beinahe auf jene Umfangsbestimmung zurück, die nicht lange nach der Ortsbestimmung der *terra Sebus* durch ANDREAS HELDMANN (1708) der ungarische Historiker SAMUEL TIMON in seinem Werk *Imago novae Hungariae* (1743) auf Grund einer bisher m. W. noch nicht festgestellten Notiz des einstigen Provincialnotarius von Hermannstadt MICHAEL SIEGLER (*Siglerus*) [um 1600] folgendermaßen traf: „Cum Rex [in privilegio Andreano] nominat terram ‚Sebus‘, indicat atque includit in ea, territoria, Sabesiense, Reismarkense et Cibiniense⁴⁴.“ Ziehen wir das *territorium Cibiniense* ab, von dem nur ein Bruchteil, nämlich das zeitweilig zum Hermannstädter Filialstuhl Selische gehörende Gebiet um Hamlesch⁴⁵, das kirchenrechtlich als freie (nicht grundherrliche) sächsische Gemeinde aber in den Verband des Unterwalder Kapitels gehörte⁴⁶, betroffen ist, so bleibt die Gleichsetzung des späteren Stuhles Mühlbach im Sachsenland mit dem Szeklerstuhl Sepsi in der Hárómszék und des sächsischen Stuhles Reußmarkt mit dem Hárómszék Orbaistuhl auch von dieser Seite her begründet. Nun hat schon JOS. CARL EDER richtig bemerkt, der König werde den Szeklern bei der Zuweisung neuer Sitze mehr Raum zugewiesen haben, als sie ursprünglich innehatten. Das ist schon angesichts der in zwei oder drei Generationen des Ansässigseins auf einem Fleck eingetretenen Bevölkerungszunahme anzunehmen. Vergleichen wir die Größenmaße der Stühle, so ergibt sich nach LUCAS JOSEPH MARIENBURGS „Geographie des Großfürstenthums Siebenbürgen“, 1813, folgendes Bild:

Der Reußmarkter Stuhl (*Sedes Mercuriensi*s) zählte im Jahr 1791 2777 Hausväter, 553 Witwen und 1447 Impossessionati. Er hatte einen Umfang von 4 Quadratmeilen; 1772 erschienen in den Steuerlisten des Stuhles 6076 Joch Ackerland, 1080 Joch Wiesland, 3515 Weingärten. „Der Stuhl theilt sich in einen Hauptmarktflecken [Reußmarkt] und 10 Dörfer nebst einem Prädiu^m⁴⁷.“ — Der Stuhl Orbai in der Hárómszék war erheblich größer. Er maß 10 ⁶/₂₄ Quadratmeilen. Die übrigen von MARIENBURG gemachten Angaben entziehen sich aus verständlichen Gründen der Vergleichung, doch sei angemerkt, daß die Bevölkerung — wie es scheint, vor allem dieses Stuhles — über die Landesgrenze ausschärmte und Szeklersiedlungen auch in dem benachbarten rumänischen Vranceagebiet begründet hat⁴⁸.

⁴⁴ Zitiert nach BENKŐ, *Transsilvania I*, S. 443.

⁴⁵ GEORG EDUARD MÜLLER, *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nationsuniversität 1141—1876*, Hermannstadt 1941: „Die durch ihr Zehntrecht als Königsbodengemeinde bezeugte Besetzung Hamlesch ist erst innerhalb der Jahre 1486—1505 zur freien Gemeinde des Hermannstädter Stuhles geworden“ (S. 185 f.). Um das „Herzogtum Hamlesch“ (*ducatul Amlaşului*), das zeitweilig Lehnssitz des Woiwoden der Walachei war, gibt es eine umfangreiche Streitliteratur, vgl. u. a. FRIEDRICH TEUTSCH, *Kbl.* 1882, Jg. 5, S. 121—124 („Zur Steuergeschichte der Hermannstädter Provinz im 15. Jh. III. Die Steuerbefreiung und der Pertinentien“), dazu GEORG [EDUARD] MÜLLER, *Arch.* 1912, Band 48, S. 312, Anm. 1, zuletzt ION MOGA, „*Marginea*“ *Ducatul Amlaşului și scaunul Săliștei* („Das Grenzgebiet“, das Herzogtum Hamlesch und der Selischer Stuhl). SA aus der „Festschrift für Ioan Lupăș“, dazu die eingehende Besprechung durch FRANZ MICHAELIS, in *DFSO* 1942, Jg. 2, S. 362—370.

⁴⁶ MÜLLER, *Die deutschen Landkapitel*, S. 49.

⁴⁷ GEORG LUKAS MARIENBURG, *Geographie des Großfürstenthums Siebenbürgen*. 2 Bde, Hermannstadt 1813, II, S. 286.

⁴⁸ CONST. C. GIURESCU in der „*Revista Istorică Română*“. Daten genau feststellen oder nachweisen zu wollen, ist derzeit nicht möglich, da die Zeitschrift derzeit nicht verfügbar ist.

Stuhl Mühlbach im Sachsenland war nach MARIENBURG $3\frac{3}{4}$ Quadratmeilen groß; er hatte 1791 2499 Hausväter, 475 Witwen und 1316 Impossessionati. „Das Hauptproduct dieses Stuhles ist der Wein“⁴⁹. Der Sepsier Stuhl in der Háromszék hatte $11\frac{10}{24}$ Quadratmeilen, war also fast dreimal größer als der Mühlbacher, zu dessen *terra Sycolorum* wir oben allerdings auch die Gemarkungen von Crapundorph und Krakau hinzurechneten.

Alle übrigen topographischen und bevölkerungspolitischen Daten, auch die geschichtlichen Entwicklungen sind nicht vergleichbar. Denn die Karpaten sind in der Südostecke ihres Buges in ihrer geographischen Gestaltung anderer Art als die Berge des Mühlbach- und Zibinsgebirges. Andererseits ist auch die ausgetauschte Bevölkerung nach Herkunft, Wesensart und Berufsbestimmung von einander ganz verschieden. Zwar waren die *hospites* mit ihren *comites*, die aus dem Westen Europas stammten, ebenfalls kriegstüchtige Reisige, in der Hauptsache aber doch Ackerbauer, die aus ihren Herkunftsländern westliche Methoden der Siedlung, der Wirtschaft (darunter des Weinbaues) und handwerklicher Künste (sogar auf dem Gebiet des Edelhandwerkes und der Baukunst) mit sich brachten, während sich die Szekler im 12. und beginnenden 13. Jh. noch im Übergang von einem östlichen Reitervolk mit einer sehr besonderen politischen, Bevölkerungs- und Rechtsstruktur zu bäuerlicher Ansässigkeit befanden, die westlichen Vorbildern folgte, während ihre ursprüngliche Bevölkerungsstruktur die eines Turkvolkes aus dem Osten war und dem Westen noch lange Zeit hindurch unverständlich blieb⁵⁰. Dazu kommen die am mittleren Mieresch und in der Südostecke Siebenbürgens von einander stärkstens abweichenden Kriegeeinwirkungen während langer Jahrhunderte, von denen weder *Siculi* noch *Saxones* verschont geblieben sind. In seinem Beitrag über „Die Burgen des Unterwaldes“ weist FRIEDRICH TEUTSCH immer wieder darauf hin, daß kein Teil Siebenbürgens während der jahrhundertelangen Türkeneinfälle bevölkerungsmäßig mehr gelitten habe als der Unterwald⁵¹. Im Jahre 1599 fanden sich nach dem Abzug der plündernden Kriegshorden in Urwegen von 400 Familien nur 16 wieder ein und im Jahr darauf (1600) waren in Urwegen nur noch 11, in Kelling gar nur 9 Menschen übrig. „In etwa 24 Gemeinden war das Deutschtum ganz oder teilweise erloschen, andere (wie Weißkirch) waren völlig vom Erdboden verschwunden und wieder andere konnten nur durch eine Einwanderung der ‚Landler‘ und ‚Durlacher‘ überhaupt lebensfähig erhalten werden“⁵².

3. Ursachen der Umgruppierung. Als erste und vornehmste Ursache haben wir die staatspolitische Ausrichtung des auf kraftvolle territoriale Expansion nach außen hin bedachten ungarischen Reiches im Beginn des 13. Jhs. bereits genannt. Nachdem seit dem Tod Manuels das Verhältnis zu Byzanz sich normalisiert hatte und an der Süd- und Südwestgrenze des Reiches im großen und ganzen Ruhe einge-

---

⁴⁹ MARIENBURG, *Geographie* II, S. 274 ff., Wein ist neben Salz eines der Hauptprodukte des mittelalterlichen Handels in Ungarn.

⁵⁰ Vgl. dazu die Arbeiten von GYÖRFFY, NÉMETH, CONNERT usw.

⁵¹ Jahrbuch des Siebenbürgischen Karpathen-Vereins 1889, Jg. 9, S. 61–86 („Unsere Burgen III. Die Burgen des Unterwaldes“).

⁵² Ebd., S. 62, Die Bevölkerungsverhältnisse im Siebenbürgen des Mittelalters bedürfen auch auf ihre reinen Zahlenwerte hin dringend einer Überprüfung. Vgl. dazu KLEIN, *Transylvanica*, S. 220–225 („Die Zahl der priores Flandrenses“) und HOREDT, *Contribuții*, S. 41–47 (*Considerații asupra situației demografice a Transilvaniei în evul mediu timpuriu* [Betrachtungen über die Bevölkerungslage Siebenbürgens im frühen Mittelalter]).

kehrt war, richtete sich der Ehrgeiz der ungarischen Könige, im besonderen Andreas II., hartnäckig dahin, die durch Béla III. erreichte Großmachtstellung Ungarns durch Eroberungen im Osten auszubauen. Deswegen die nicht abreißen Versuche Andreas' II., Halitsch zu erobern und seinem Sohn Koloman die Krone des Landes als Nebenland Ungarns zu sichern. Die zu Kriegszügen außerhalb Ungarns nicht verpflichteten und nur gegen Sold und hohe Versprechungen dazu bereiten Reichsbarone, deren Macht mit dem überhandnehmenden Feudalismus bedrohlich wuchs, verweigerten dem König vielfach die Kriegsfolge; und das umso mehr, als der ständige Zwist im Königshaus infolge der unregelmäßigen Thronfolge den Parteiwechsel begünstigte und vielfach Straflosigkeit sicherte. Innere Schwierigkeiten vieler Art erschütterten das Land im Übergang von der patriarchalischen Naturalwirtschaft der ersten Arpaden zur feudalen westlichen Geldwirtschaft in seiner sozialen Struktur und schwächten es wirtschaftlich. Unter diesen Umständen fand das Königtum in den die wirtschaftlichen Methoden des Westens sowohl in der Land- wie auch der Finanz- und Kriegswirtschaft beherrschenden „Gästen“ (*hospites*) eine erwünschte Stütze⁵³. Die westliche Bewaffnung und Kriegstechnik der „Gäste“ war für den König von unschätzbarem Wert; die Umstellung der ungarischen Bevölkerung und Heere auf die Kriegstechnik der von Kopf bis Fuß in Eisen gehüllten, geschulten und organisatorisch meist gut betreuten schweren Ritterheere sowohl des Westens wie auch der die alten byzantinischen Traditionen fortsetzenden Heere des griechischen Südostens war ein langwieriger, die Kräfte des Staates und der Zentralmacht auf das äußerste beanspruchender Prozeß⁵⁴.

Das ist die eine Seite; aus vorhandenen zusammenfassenden Darstellungen kann man sich darüber gut und leicht unterrichten⁵⁵. Die Lage war etwa diese: Staatspolitische Erwägungen machen die Verlegung von Grenzmilizen an eine andere Landesgrenze erforderlich: der König zieht seine Szekler aus der *terra Syculorum terrae Sebus* daher ab und verlegt sie in die südostsiebenbürgischen Stühle Sepsi und Orbai der Háromszék. So hat die ungarische Szeklerforschung den Vorgang gesehen und dargestellt⁵⁶.

Aber der Vorgang hat noch eine zweite Seite. Indem die Mühlbacher *terra Syculorum* dem durch das Andreamum neugeschaffenen Hospitesverband als territoriale Einheit eingegliedert wird, ändert sich ihre Rechtslage. Sie untersteht jetzt nicht mehr dem Weißenburger Woiwoden, der in der älteren Zeit oft der Szeklergraf (*comes*

⁵³ Vgl. KONRAD SCHÜNEMANN, *Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert* (= Ungarische Bibliothek, I. Reihe, Bd 8). Berlin und Leipzig 1923. DERS.: *Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa* (= Südosteuropäische Bibliothek, I. Band), Breslau und Oppeln o. J. [1928]. Dazu vgl. FRIEDRICH MÜLLER, SVjs. 1932, S. 286 ff. („Wandlung der geschichtlichen Hauptaufgaben unseres Volkes im Laufe seiner Entwicklung und seine Anpassung daran“), auf S. 290 ff. eine von der unsrigen abweichende Beurteilung der Grenzschutzdienste der Deutschen und des Adelsprivilegs von 1206 (vgl. w. unten S. 58 ff.).

⁵⁴ HÓMAN, *Gesch. d. ung. Mittelalters*, I und II, passim.

⁵⁵ Vgl. w. oben S. 52, Anm. 43. FRIEDRICH MÜLLER, *Lehrbuch der Geschichte Rumäniens*, Hermannstadt o. J. [1922]. Dazu kommen die im Sinn des marxistischen Materialismus von Forscherkollektiven hrsg. neuen Darstellungen, so das „akademische Lehrbuch“ *Magyarország története* I (1961) ff., *Istoria României*, II. Band [die Geschichte der drei heute zum rumänischen Staat gehörenden Provinzen Siebenbürgen, Moldau und Walachei umfassend], Bukarest 1962. Indessen werden diese neueren Darstellungen als unabgeschlossen bezeichnet, vgl. etwa *Ist. României*, II, S. 14*.

⁵⁶ Vgl. w. oben S. 52, Anm. 38.

Syculorum) war; sie wird dem *comes Cibiniensis* unterstellt, dem späteren Sachsen-
 grafen⁵⁷. An die Stelle der Szekler Milizen treten „saxonische“ Siedler⁵⁸. Diese sind,
 genauer gesagt, schon vorhanden. Darüber unterrichtet uns das Adelsprivileg vom
 Jahre 1206⁵⁹. Es unterscheidet zwei verschiedene Arten von *hospites Saxones*. Das
 eine sind die Herren, „*quos et nobilitas generis exornat*“, Edelfreie; sie sind zwar
 nicht magyarischen Adels, aber doch, wie es später heißt, *more nobilium [Hungarorum]*
*se gerentes*⁶⁰. Das ist Volksgruppenadel wie jener der Kumanen, Rumänen,
 Bissenen, denen die *una et eadem nobilitas [Hungarica]* erst im Jahre 1351 ver-
 liehen wurde; es sind adlige Herren im Besitz einer *libertas*⁶¹, die ihnen die „gütige
 Natur“ geschenkt hat und welche *illibatam inviolatamque conservare* sich der König
 verpflichtet, so wie schon seine Vorgänger diese *libertas* anerkannt und durch *anteces-*
sorum nostrorum privilegiis geschützt haben⁶². Es sind das *primi hospites regni*
de tribus villis Ultrasilvanis Karako videlicet, Crapundorph [Magyar-Igen] et Rams
*[Rumes neben Broos]*⁶³. Diese werden der Gerichtsbarkeit des siebenbürgischen Woi-
 woden und seiner Officialen entzogen; sie werden nach [geltendem ungarischem]
 Adelsrecht für steuerfrei erklärt. Ihre Pflichten bestehen allein in der Kriegsdienst-
 leistung, auch das nur, wenn der König persönlich *in regnum externum* zu Felde
 zieht⁶⁴. Auf diese Kriegsdienstpflicht werden wir noch zu sprechen kommen⁶⁵. Im
 übrigen sind diese Herren, *secundum ritum suae gentis viventes*⁶⁶, von anderen
 Abgaben frei. Weder brauchen sie nach den Weingärten, die sie angelegt haben,
 Abgaben zu entrichten (*alicui personae tributa persolvere*), noch müssen sie von
 Schweinen und anderem Vieh, das in ihren Wäldern weidet, *aliquid alicui* als Zehnt-

⁵⁷ „universus populus ... unus sit populus et sub uno indice censeantur“ (Ub.I, S. 34, Z. 20 ff.).

⁵⁸ Ebd. „incipiens a Waras usque in Boralt cum terra Syculorum terrae Sebus“.

⁵⁹ Ub.I, Nr. 17, S. 9 f. Vgl. oben Anm. 53.

⁶⁰ KARL KURT KLEIN, *More nobilium se gerentes*. In: SVjs. 1936, Jg. 59, S. 108–113 gibt nach István Rugonfalvi Kiss Aufschluß über die Überwindung der verschiedenen Abstufungen im ungarischen Adelsrecht, im besonderen der verschiedenen Klassen des ‚Nationalitätenadels‘, und die durch den Gesetzartikel XI vom Jahre 1351 hergestellte Gleichheit des Adelsrechtes im Land Ungarn (mit Einschuß Siebenbürgens), die an Bedeutung einer zweiten ungarischen Landnahme verglichen wird. Nachdem das Recht der landnehmenden Urgeschlechter (das *ius descensuale*) vom Besitzverleihungs-(Nobilitierungs-)Recht des Königs (*ius regium*) ‚durchlöchert‘ worden war, ‚eroberte es nun [1351] auch jene Gebiete, die durch die ungarischen Waffen eingenommen worden waren, und schloß sie dem Mutterland enger an. Von da an hatte das Wort *nobilis Hungarus* in dem ausgebreiteten Reich denselben Klang und Zauber wie einstmals das Wort *civis Romanus*“ (Rugonfalvi Kiss).

⁶¹ Der Begriff der ungarischen *libertas* bedürfte einer ähnlich eingehenden Rechtsunter-
 suchung, wie sie JOHANNES STRAUB, *Imperium et libertas* in der *Festgabe für Max Braun-*
bach in anderen Zusammenhängen geliefert hat (Münster 1964, S. 52–68) oder HARALD ZIM-
 MERMANN über den *hospites*-Begriff („*Hospites Theutonici*. Rechtsprobleme der deutschen
 Südostsiedlung“. In: Gedenkschrift für Harold Steinacker, München 1966, S. 67–84). Vgl.
 auch RUDOLF SPEK, *A ‚hospites‘ jogi állása a középkorban, különös tekintettel a magyaror-*
szági viszonyokra (Die Rechtsstellung der ‚hospites‘ im Mittelalter, besonders im Hinblick auf
 die ungarländischen Verhältnisse), eine im Juni 1919 von ISTVÁN RUGONFALVI KISS und IMRE
 SZENTPÉTERY in Debrecen als Promotionsschrift angenommene Dissertation (Hs.).

⁶² UB. I, S. 9, Zeile 41 und S. 10, Z. 7 f.

⁶³ Ebd. Zeile 2 und 3.

⁶⁴ Ebd. Zeile 14 und 15.

⁶⁵ Vgl. w. unten S. 59 f.

⁶⁶ Ebd. Zeile 16. Das betrifft auch die kirchliche Ordnung der *hospites*.

abgabe oder Steuer zahlen. Ihre Kurien [Haus und Hof] genießen *in perpetuum* den Schutz der Krone⁶⁷.

Das sind die Adligen, die Herren. Daneben gibt es *alii Saxones*. Auf denen lasten Pflichten ganz anderer Art. Sie haben erstens *collectae* zu zahlen, d. h. die für kriegerische Unternehmungen vorgeschriebenen Sondersteuern. Während die Adligen vom Grenzwachdienst ausdrücklich freigesprochen waren (*nec ob custodiam confiniorum excubent in exploratione*), gehört der Grenzwachdienst (nach Art der Szekler) zu den Obliegenheiten der *alii Saxones*, dazu Zehentpflicht und Abgabeverpflichtung nach Weingärten und Viehhaltung. Das alles sind *servitia*, wie sie im Andreanum als Verpflichtung ähnlich für die Grenzwachdienste versehenden „Blaci“ und „Bisseni“ ausdrücklich festgehalten werden⁶⁸.

Wo haben denn, so fragt man sich, diese *alii Saxones* mit ihren keineswegs leichten Auflagen, die das Adelsprivileg der Krakau-Crapundorpher erschließen läßt, gehaust? Wo haben wir sie zu suchen?

Wir glauben nicht zu irren, wenn wir sie — außer natürlich auch in den drei Adelsdörfern selbst — in der *terra Syculorum terrae Sebus* vermuten. Genau so, wie die adligen Herren auf ursprünglich slawischem und magyarischem Siedelboden saßen⁶⁹, so verrät die Namengebung der Siedlungen im Mühlbacher und Reußmarkter Stuhl bzw. in den späteren Unterwalder und Springer Kapiteln, daß es in vielen sächsischen Dörfern in vorsächsischer Zeit slawische bzw. magyarische Bewohnerschaft gegeben hat. EMMA ICZKOVITS hat im Bereich des mittelalterlichen Weißenburger Komitates solche Doppelnamen festgehalten, etwa *Vincench alio nomine Rohundorph* (Ub. 2, 606); *Vengherskyrb* [Weingartskirchen] hieß ursprünglich *Guga* oder *Chybar* (Ub. 2, 24 u. 32); eine *particula terre Godyn* (in der *possessio Zekas*) wird *vulgariter Ryngylkirch* genannt (Ub. 1, 270); wir finden *Chata alio nomine Byruum* („Birnbaum“, rum. Ghirbom, Ub. 2, 24); Neudorf, anno 1410 *Wyfalu*, war vorher eine *Ohaba* (Ub. 3, 1649). Ginge man die seit Jahrhunderten eingedeutschten Namen an der Hand der Ortsnamenbücher von WEIGAND⁷⁰, SCHEINER⁷¹, KISCH⁷², KNEIENZA⁷³, IORDAN⁷⁴, DRĂGANU⁷⁵ und anderer Ortsnamenforscher unter diesem Gesichtspunkt

⁶⁷ Ebd. Zeile 17 ff. Zeile 20: „*omnium curiarum c* [Lücke, 2 cm breit] *ie protectionis in perpetuum gaudeant munimine.*“

⁶⁸ Ub. I, 35, Z. 6 ff., dazu GEORG EDUARD MÜLLER, in: Arch. 1912, Bd 38, S. 294 ff. („Der Blachen- und Bissenerwald“).

⁶⁹ Crapundorph heißt ungarisch Magyarigen, rum. Ighiu. Beides führt auf altmagy. [ð]ig < vid ‚Wasser‘ mit slawischem Ortsnamensuffix -in zurück. Krakau, urkundl. Karako, rumän. Cricau gehört zu slaw.-bulg. *krak* ‚Fuß, Bein, Abhang eines Berges‘. Vgl. die Ortsnamendeutungen der in den folgenden Anmerkungen zitierten Verfasser.

⁷⁰ GUSTAV WEIGAND, *Ortsnamen im Ompoly- und Aranyosgebiet*. In: Balkan-Archiv 1925, Bd I, S. 1–42.

⁷¹ WALTHER SCHEINER, *Die Ortsnamen im mittleren Teil des südlichen Siebenbürgens*. In: Balkan-Archiv 1926, Bd 2, S. 1–112 und 1927, Bd 3, 113–172.

⁷² GUSTAV KISCH, *Siebenbürgen im Lichte der Sprache*. In: Arch. 1929, Bd 33–329 (zugleich ‚Palaestra‘ Bd 165; dazu Registerband 1934).

⁷³ ISTVÁN KNEIENZA, *Die geographischen Namen Siebenbürgens*. In dem Sammelband „Siebenbürgen“, hrsg. von der Ung. Hist. Gesellschaft, Budapest, S. 77–85, dazu als Gegenstück von rumänischer Seite SEVER POP, *Die Toponymie Siebenbürgens*. In: „Siebenbürgen“, hrsg. von CONST. C. GIURESCU, Bukarest 1943, S. 319–348.

⁷⁴ IORGU IORDAN, *Rumänische Toponomastik*, 2 Bde, Bonn und Leipzig 1924 bzw. 1929.

⁷⁵ NICOLAE DRĂGANU, *Românii în veacurile IX–XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii* (Die Rumänen vom 9.–14. Jh. auf Grund der Toponymie und Namenforschung (= Studii și

aufmerksam durch, so würde sich in vielen Fällen herausstellen, daß Hospites-Orte des 12. und 13. Jhs. im Mühlbacher und Reußmarkter Stuhl als Zwsiedlungen zu älteren nichtdeutschen Siedlungsanfängen (eben in der *terra Syculorum terrae Sebus*) entstanden sind. Selbst in Fällen, wo die Priorität der deutschen Ortsbezeichnung nicht anzuzweifeln ist wie z. B. bei den Ortschaften Burgberg (ung. Borberek) und dem gegenüberliegenden Winzendorf (Alvinc), lassen bestimmte Erwägungen es als sicher erscheinen, daß dort bereits in vorsächsischer Zeit Siedlungen festzustellen sind⁷⁶.

Ebenso wenig zweifelhaft ist es aber, daß diese überaus primitiv und klein gewesen sind. Das wirtschaftliche und kulturelle Aufblühen des Unterwaldes im Mittelalter (und in der Neuzeit fast bis zur Gegenwart) ist überwiegend Leistung der Sachsen, eindeutig eine Folge der in Kampf und Aufbauarbeit unerreichten Einsatzbereitschaft der durch das *Andreanum* auf einen festen Rechtsboden gestellten westlichen Hospites. Wenn EMMA ICZKOVITS mit ihren Ansetzungen recht hat, ist auch das nördlich von Weissenburg gelegene fruchtbare Bergvorland rechts des Mieresch rings um die ehemaligen Siedlungen Crapundorph und Krakau durch westliche Siedler der Kultur und materiellem Wohlstand zugeführt worden⁷⁷, obwohl diese Vorposten der *terra Syculorum* auf Komitatsboden verblieben und der größeren rechtlichen Freiheiten des Sachsenlandes nicht teilhaftig wurden.

Diesen Rechtsboden und sein Zustandekommen durch das *Privilegium Andreanum* vom Jahr 1224 wollen wir kurz betrachten.

*

Das Adelsprivileg vom Jahr 1206 besagt in einer jeden Zweifel ausschließenden Weise, daß die *primi hospites regni [Ultrasilvani]* — nicht anders als die *priores Flandrenses theotonici* des „alten Landes“ in den Urkunden des Kardinallegaten Gregor und des *Andreanums* — unter Zusicherung fester Rechte berufen bzw. angesetzt wurden und daß spätere Könige diese Privilegien bestätigten⁷⁸. Die Ansetzung erfolgte in kleinen Gruppen unter Zusicherung des arteigenen Rechtes (*secundum ritum suae gentis viventes*⁷⁹), wie das dem ungarischen Staatsrecht seit den Zeiten

---

cercetări [Untersuchungen und Forschungen] Nr. 21 der Rumänischen Akademie), Bukarest 1933.

⁷⁶ In Burgberg wurden Reste eines altmagyarischen Reitergrabes etwa aus dem 9. Jh. ausgegraben, Winzendorf erscheint urkundlich oft mit dem gegenüberliegenden Burgberg (s. Ub. I, 84; III, 1308 u. ö.) zusammen und dürfte als Salzhafen frühe angelaufen worden sein.

⁷⁷ Hospites-Siedlungen sind laut ICZKOVITS, *Az erdélyi Fehér megye*, passim, außer in Weissenburg selbst, in dessen Umgebung in Borbánd (≙ Brabant), Sárd, Gáld und in dem die Gemarkungen von Crapundorph (Ighiu) und Krakau (Cricau) heute trennenden Bucerdea (urk. Buchad) anzusetzen, wahrscheinlich auch in dem heute verschollenen Martinsdorf (*villa S. Martini* Ub. 2, Nr. 623, S. 41).

⁷⁸ Näheres darüber in der für einen Sammelband des Sieb. Archivs vorbereiteten Abhandlung über *Das Andreanum und das „geysanische Freitum“ der Deutschen in Siebenbürgen*.

⁷⁹ Ub. I, S. 10, Zeile 16. Über die Ansetzung in kleinen Gruppen vgl. FRIEDRICH TEUTSCH, *Die Art der Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen*. In: Beiträge zur Volks- und Landeskunde der Sieb. Sachsen (= Sonderdruck aus [Band IX] der von ALFRED KIRCHHOF hrsg. „Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde“), Stuttgart 1895, S. 5—20, über die gruppenweise Ansiedlung bes. S. 7.

des hl. Stefan entsprach⁸⁰. Als Selbstverständlichkeit sowohl von Seiten der Zentralgewalt wie auch der einwandernden Gäste wurde die Geltung eines Staatsrechts im ungarischen Reiche und die seiner Vollzugsorgane hingenommen, in den ultrasilvanischen Landesteilen Südsiebenbürgens also z. B. die Grenzschutzeinrichtungen des Gyepü, die Teilnahme am Grenzwachdienst (den *servitia confiniorum*), die obrigkeitlichen Befugnisse des Woiwoden und seiner *officiales*, die Tätigkeit der Hofbeamten (*pristaldi*), der mit dem Münzwesen und der Steuererhebung betrauten Beamten (*monetarii, decimarum collectores*), der mit wirtschaftlichen Agenden (z. B. des Bergregals, des Salzwesens usw.) betrauten Beamten⁸¹. Das ‚gemeine Volk‘ der Saxones hat sich im südsiebenbürgischen Transsylvanien nicht anders als in den übrigen Landesteilen Ungarns der Ordnung des Staates ohne Widerspruch gefügt.

Schwerer scheint das, dem Adelsprivileg von 1206 nach zu urteilen, den adligen Herren gefallen zu sein. Das Privileg von 1206 erweist vor allem Spannungen im Zusammenwirken mit dem Woiwoden, der als oberster Vertreter der Zentralmacht, des Königs also, in nächster Nähe, in Weißenburg, residierte. Sie entziehen sich seinem Gerichtsstand und dem seiner *officiales*; sie lassen ihm — und desgleichen auch anderen [offenbar früher im Amt gewesenen] Woiwoden — keinen *descensus*⁸² zubilligen, es sei denn auf besondere Einladung ihrerseits⁸³. Das wird für den Landesgouverneur, der in Amtsgeschäften die Siedlungen ja nicht selten aufzusuchen hatte, manchmal recht ärgerlich gewesen sein. Man darf einen doppelten Schluß ziehen. Einmal den, daß die Herren von Crapundorph, Krakau und Rams so hohen Ranges waren, daß sie, mochte ihr Adel auch nichtmagyarischen Ursprungs sein, hinter dem Reichsbaron aus dem ungarischen ‚Mutterland‘ nicht zurückstehen zu müssen glaubten; zum anderen, daß sie einen *ritum suae gentis* notwendigerweise nur aus der Ferne kennenden großmächtigen *magnificus dominus* bei der Erledigung eigener Angelegenheiten für entbehrlich hielten. Wer diese Herren waren und woher sie gekommen sein könnten, möchte ich in einem eigenen Beitrag untersuchen⁸⁴.

Aus Urkunden späterer Jahre versuchen wir, auf die Zahl dieser adelsstolzen Herren zurückzuschließen. Im Jahre 1238 regelte König Béla IV. den *hospitibus nostris Saxonibus de villis Karako et Crapundorph* gelegentlich der Neubestimmung ihrer Rechte und der Grenzen ihres Gebietes — die Rumeser waren durch das Andream aus dem alten Rechtskreis ausgeschieden — auch die Kriegsdienstpflicht

---

⁸⁰ S. Stephani regis *De morum institutione liber, cap. VI* („De tencione et nutrimento hospitum“): „propterea fili mi iubeo tibi ut bona uoluntate illos nutrias et honeste teneas“ und, vor allem, cap. VIII: „quis grecus regeret latinis grecis moribus, et quis latinus regeret grecos latinis moribus.“ S. *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana*. Edidit STEPHANUS LADISLAUS ENDLICHER. Skt. Gallen 1849, S. 305 f. und S. 307. Vgl. ebda die Bestimmungen in den Gesetzgebungen des hl. Ladislaus, König Kolomans, der ‚Goldenen Bulle‘ usw.

⁸¹ ÁKOS V. TIMON, *Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte*. 2. Aufl. übersetzt von FELIX SCHILLER, Berlin 1904, S. 182 ff. über die Hierarchie der Hofämter. Die ungarische Mediaevistik hat eine nicht unbedeutende Archontologie entwickelt.

⁸² Über den *descensus* als Notwendigkeit des mittelalterlichen Verwaltungssystems, zugleich die damit verbundenen hohen Kosten berichten die Urkunden, Chroniken und Stadtrechnungen, als regelrechte Steuer für die Volksgruppe der Bissenen betrachtet ihn ELEMÉR MÁLYUSZ in den „Századok“ 1939, Jg. 73, S. 289.

⁸³ „nec aliquis uaiuodarum descendere super eos possit, nisi a benevolentia ipsorum invitatus fuerit ab eisdem“ (Ub. I, S. 10, Z. 11 f.).

⁸⁴ *Wendenkreuzzug und Südostsiedlung*. Für die Gedenkschrift Steinacker vorbereiteter Beitrag.

neu⁸⁵. Sie sollten mit vier gepanzerten, wohlgerüsteten Rittern und ebensoviel ebenfalls gepanzerten Pferden und zwei Zelten gemeinsam mit den Mannen des Königs zu Felde ziehen; über das Dienstgesinde und die Knappen, ohne die ein schwerk gepanzerter mittelalterlicher Ritter nicht zu denken ist, wird keine Verfügung getroffen. (Für den Gerichtsstand der Herren enthält die Handveste eine das Privileg von 1206 in höchst bezeichnender Weise ergänzende Bestimmung, daß nämlich diese Herren sich im gemeinsamen Einvernehmen selbst einen *villicus*, bzw. *maior villae*, setzen und ihre Streitigkeiten vor ihm *secundum eorum consuetudinem* austragen sollen. Besteht der Prozeßpartner aber aus *hominibus extraneis*, so soll der Woiwode mitdiskutieren und entscheiden dürfen; nicht aber sein Stellvertreter, der Vizewoiwode — der doch auch einer der höchstgestellten Richter im Lande war!) Da Adlige im königlichen Aufgebot nach ungarischem Recht *per se et personaliter* zu Felde zu ziehen hatten, wird man für Krakau und Crapundorph etwa je zwei reicher Herrenschippen in Rechnung zu stellen haben — reich, weil Rüstung, Ritterpferd, Panzerung und Zelt mit allem ritterlichen Drum und Dran damals ein halbes Vermögen kosteten.

Nun sind die Herrenschippen von Krakau und Crapundorph keineswegs die einzig vorhandenen gewesen. Von den Herren in Rams hörten wir bereits, auch, daß sie sich in den durch das Andreanum geschaffenen Rechtsstand fügten. Die Herren von Krakau und Crapundorph taten das nicht; sie verharrten in dem ihnen durch die Privilegien zuerkannten Adelsrecht und verblieben auf Komitatsboden⁸⁶.

Einen ganz frühen adligen „Gast“, von dem das sächsische Broos den Namen erhielt, glaubten wir an der vom Andreanum besiegelten Westgrenze des Sachsenlandes vermuten zu dürfen⁸⁷.

Soweit die Erbgrafen des Unterwaldes⁸⁸ nicht aus einer der hier namhaft gemachten Adelssippen herkommen, werden sie mit den *primi hospites regni* eingewandert und an verschiedenen Orten der *terra Syculorum terrae Sebus* angesetzt worden sein. Sie durften dort *secundum ritum suae gentis* frei leben, standen politisch aber im Hoheitsbereich der für den betreffenden Gyepüabschnitt zuständigen *officiales* des Woiwoden. Es sind das ohne Ausnahme ungarische Grafen, *comites* des ungarischen Hoch-

---

⁸⁵ Urkunde Nr. 75 vom 12. Febr. 1238: „König Bela IV. verleiht den Deutschen in Karako und Crapundorf verschiedene Rechte und bestimmt die Grenzen ihres Gebietes“ (Ub. I, S. 66 ff.). Es heißt darin „Praeterea statuimus, ut iidem hospites cum quatuor militibus loricatis bene praeparatis ac decenter ornatis, cum totidem equis satis honestis ac coopertis ac duobus tentoriis sub nostro vexillo militare teneantur“ (S. 67, Z. 19 ff.).

⁸⁶ Ihre weiteren Schicksale bei FRANZ MICHAELIS, *Zur Geschichte der Dörfer Krapundorf-Ighiu und Krakau-Cricau*. In: SVjs. 1936, Jg. 59, S. 277—288. JOSEPH CARL EDER urteilte i. J. 1792: „Sed hi [hospites] cum longe satis disjuncti a ceteris popularibus suis atque aliis gentibus permixti colerent, eorum res ita sensim attritae sunt, ut hodie... nullum prope sit in hodierno Magyar-Igen Germanorum vestigium“ (De initiis, S. 183).

⁸⁷ KARL KURT KLEIN, *Anselm von Braz und Hezelo von Merckstein, die ersten Siebenbürger Sachsen*. In: Sodt. Vjbl. 1965, Jg. 14, S. 161—168, insbes. S. 167.

⁸⁸ FERDINAND BAUMANN, *Die Erbgrafen des Unterwaldes*. In: Mühlbacher Gymn.-Programm 1867/68, Hermannstadt 1868, S. 3—33 zählt die Sippen der folgenden Erbgrafen auf: Erwin von Kelling (S. 7), Henning von Petersdorf (S. 19), die ‚Grafen von Bros‘ (S. 23), Henning von Winz (S. 25), die ‚Grafen von Pold und Klein-Enyed (S. 27), Johann, Graf von Tetscheln (S. 30). Ihre Schicksale lassen sich an Hand der Forschungen von ICZKOVITS, *Der siebgb. Komitat Alba (Weißenburg)* und von MITTELSTRASS, *Beiträge*, S. 55 ff., 77 ff. und 110—124 („VIII. Der siebenbürgische Grundbesitz einiger Familien des grundbesitzenden Neuadels deutscher und wallonischer Herkunft“) genauer verfolgen.

adels gewesen⁸⁹. Man geht wohl kaum fehl in der Annahme, daß die Spannungen, die wir zwischen den Krakau-Crapundorpher Herren und dem Weißenburger Woiwoden beobachteten, sich hier auf niedrigerer, aber breiterer Basis wiederholten. Den aus zivilisatorisch und wirtschaftlich entwickelteren Verhältnissen kommenden lothringischen, rheinischen oder flandrensischen Zuwanderern, mögen es Ministeriale, *milites*, *comites* oder auch nur schöffenbare Freie gewesen sein, werden die Zustände im siebenbürgischen Land „unter dem Wald“ etwa in dem gleichen Licht erschienen sein, wie dem babenbergischen Bischof und Königsmaagen Otto von Freising jene ganz Ungarns, als er es beim Durchzug mit den Kreuzfahrern des 2. Kreuzzuges kennenlernte und in dankenswerter Weise, wenn gelegentlich auch mit mangelndem Verständnis ausführlich beschrieb⁹⁰.

So ist es mehr als eine bloße Vermutung, daß diese Männer es gewesen sind, die auf die Erweiterung der ihnen im Einwanderungsprivileg (dem ‚Geysanischen Freitum‘) zugesagten Rechte drängten und unter geschickter Ausnützung der ihnen im Lauf zweier Generationen bekannt gewordenen innenpolitischen Spannungen und Planungen im Reiche Ungarn den ‚Goldenen Freibrief‘ des Andreanums erwirkten⁹¹.

Das also ist der ‚saxonische‘ Aspekt, unter dem wir die Erwirkung des Andreanums sehen. So wenig, wie ich hier die Forschungsgeschichte des Problems der *terra Syculorum terrae Sebus* voll aufzurollen die Absicht hatte, so wenig beabsichtige ich, den neu geschaffenen Rechtsstand des Andreanums in seiner Breite darzustellen und das schier uferlose Schrifttum darüber zu vermehren. Einige unter dem Blickpunkt der ehemaligen *terra Sebus* und ihrer saxonischen Inhaber wesentliche Punkte dürfen aber nicht mit Schweigen übergangen werden.

1. Das Andreanum begründet, indem es innerhalb Siebenbürgens, der *terra Ultra-silvana*, eine genau umgrenzte⁹² Territorialeinheit eigenen Rechtsstandes und unter einheitlicher Führung schafft, ein Gegengewicht gegen die Machtansprüche des Woiwoden. ELEK FARCZÁDI führt in seiner Abhandlung über die Entstehung und den Wirkungskreis des siebenbürgischen Woiwodats⁹³ die Erlassung des ‚Goldenen Frei-

⁸⁹ GEORG EDUARD MÜLLER, *Stühle und Distrikte*, S. 12: „Der Unterschied der Königsrichteramtsverfassung der Sieben Stühle [vom Jahr 1329] gegenüber der arpadischen Grafschaftsverfassung der Sieben Stühle bestand hauptsächlich darin, daß die ernannten Königsrichter der Königsrichteramtsverfassung im 14. und im Anfang des 15. Jh.s deutsche Adlige oder Gräven waren (vgl. G. MÜLLER, Beiträge Nr. 6, 1931, S. 46–48, und Teutsch-Festschrift 1931, S. 148–50), daß dagegen die Grafen der [durch das Andreanum umgestalteten] arpadischen Grafschaftsverfassung dem magyarischen Adel angehört hatten“.

⁹⁰ Die einschlägigen Stellen nach MG. SS. XX in deutscher Übersetzung abgedruckt bei ROBERT CSALLNER, *Quellenbuch zur vaterländischen Geschichte*, Hermannstadt 1905, S. 34 f.

⁹¹ KARL KURT KLEIN, *Wer hat uns Siebenbürger Sachsen den ‚Goldenen Freibrief‘ erwirkt?* In: Jahrbuch 1967 des ‚Sächsischen Hauskalenders‘, München 1966, S. 81–85.

⁹² Von alters her, seit EDER, SCHLÖZER, BENKŐ, SCHULLER, RESCHNER, TEUTSCH usw. wird in der Fachliteratur ständig darüber geklagt, daß das Territorium der Sachsen im Andreanum nur in der West-Ost-Richtung, nicht aber auch von Süden nach Norden oder umgekehrt begrenzt erscheine. Die Klage ist m. E. verfehlt. Die Nord-Süd-Richtung war durch das Personalrecht der im Andreanum Angesprochenen für ihre Zeit unmißverständlich genau gegeben, während die personalrechtlich gezogenen Grenzen im Westen und Osten durch die Durchmischung der Bewohnerschaft (Siculi, Saxones, Bissen) weniger scharf waren, also auch territorial bestimmt werden mußten.

⁹³ ELEK FARCZÁDY, *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltatási hatásköre és működése, az első erdélyi unió, 1437 előtt* (Der Wirkungskreis der Rechtsprechung der siebenbürgischen Woiwoden vor der ersten siebenbürgischen Union im Jahre 1437), Budapest 1912, S. 14.

briefs' für die Deutschen in Siebenbürgen in erster Reihe auf den Willen des Königs zurück, die für ihn gefährlich werdende Macht des Woiwoden als Gubernators eines geographisch und geschichtlich vom ungarischen Mutterland deutlich geschiedenen Landesteils von halb selbständiger Stellung — für den Woiwoden findet sich anfangs die Bezeichnung *princeps Ultrasilvanus*, auch *dux* und *banus Transsilvanus* — einzuschränken. Er schreibt wörtlich, daß die großen Exemptionen des Andreanums kaum ausschließlich im Interesse der Sachsen erfolgten. Mitbeteiligt daran war laut FAR-
CZÁDI das Bestreben, den Wirkungskreis des Woiwoden, der für die königliche Macht un bequem zu werden begannen, zu beschneiden.

2. Graf der *provincia Cibiniensis*, in welche die *terra Syculorum terrae Sebus* durch das Andreanum eingegliedert wird, ist ein vom König für das ganze Gebiet ernannter Magnat⁹⁴. Es sind, wie die Liste der Ernennungen bis zur Verfassungsänderung im 14. Jh. (1329)⁹⁵ besagt, die MORITZ WERTNER zusammengestellt hat⁹⁶, stets Angehörige der angesehensten Adelsfamilien und magyarischen „Geschlechter“ gewesen, die neben obersten Hofwürden (Palatinat, Hofrichteramt, Amt des kgl. Mundschenken, Oberstallmeisters usw.) als ‚Obergespane‘ (Gaugrafen) des Hermannstädter Gebietes fungierten. Mit Recht hob WERTNER an anderer Stelle hervor, daß aus der Besetzung der Reichswürden Rang und Macht der Geschlechter abzulesen seien⁹⁷. Vergleichen wir seine Liste der siebenbürgischen Woiwoden mit jener der Hermannstädter magyarischen Grafen, so kann man sagen: Es konnte das Ansehen der letzteren gegen jenes der Woiwoden ohne weiteres in die Waagschale geworfen werden⁹⁸. Die noch nicht zum ungarischen Adel zählenden „saxonischen“ *comites* konnten sich, unter dem Schirm des hochmögenden ungarischen Magnaten nach außen gedeckt, selbst groß entfalten.

3. Damit tritt der vom Standpunkt der sächsischen Grafen und Gräven her gesehen vielleicht interessanteste Aspekt des Andreanums in unser Blickfeld; die Wählbarkeit der Beamtenschaft. Während das Territorium von Broos bis Draas als einheitliches Rechts- und Verwaltungsgebiet⁹⁹ von einem einzigen Gubernator (*iudex, comes*, „Grafen“) regiert wurde und die bisherigen Bezirke (*comitatus*) als Rechts-

⁹⁴ ION LUPAS, *Voevodatul Transilvaniei în sec. XII și XIII* (Das siebenbürgische Woiwodat im 12. und 13. Jh.). (= Abhandlungen der Geschichtl. Sektion d. Rumän. Akademie, III. Reihe, Band XVIII, S. 83—114) und DERS., *Réalités Historiques dans le Voïvodat de Transylvanie du XII-e au XVI-e siècle* (= Sonderdruck aus „La Transylvanie“), Bukarest 1938. Die volksgeschichtliche Ausrichtung der Schriften LUPAS's wird von den marxistischen rumän. Geschichtswerken theoretisch mißbilligt, praktisch aber gerne übernommen.

⁹⁵ Vgl. oben Anm. 89, dazu GEORG EDUARD MÜLLER im Kbl. 1919/20, Jg 42/43, S. 6 ff. („I. Verfassungsgeschichtliche Ergebnisse“). Die grundlegenden Erkenntnisse Müllers gehen in viel frühere Zeit zurück, vgl. Kbl. 1906, Jg. 29, S. 49—63 („Die Entstehung der Stühle, des Königs- und des Stuhlsrichteramtes in der Hermannstädter Provinz oder den sogenannten sieben Stühlen“).

⁹⁶ MORITZ WERTNER, *Die Wojwoden Siebenbürgens im vierzehnten Jh.* In: Arch. 1899, Bd 29, S. 114—155 und *Siebenbürgens Komitatsbeamtenkörper bis zum Ende des 14. Jhs.* Ebd. S. 236—311, insbes. S. 273 ff. („Szeben = [Hermannstadt]“).

⁹⁷ MORITZ WERTNER, *Die Wojwoden Siebenbürgens im Zeitalter der Árpáden. Urkundliche Richtigstellung und Bestimmungen.* In: Arch. 1898, Bd 28, S. 41—74, insbes. S. 40.

⁹⁸ WERTNER Arch. 1899, Bd 29, S. 273 ff.

⁹⁹ „a Waras usque in Boralt . . . unus sit populus et sub uno iudice censeantur“ (Ub I, S. 34, Z. 20 ff.

und Verwaltungseinheiten zu bestehen aufhörten¹⁰⁰, hatte der Gaugraf zu seinen Vertretern vom Volk gewählte Beamte zu bestellen. Es wird im Andreanum ausdrücklich bestimmt, daß die Betreffenden an Ort und Stelle heimatberechtigt (ansässig) sein mußten und vom [gemeinen] Volk nach ihren Verdiensten gewählt werden mußten¹⁰¹. Da der Graf, selbst wenn er den Rechtsbrauch seiner *hospites* kannte, bei der räumlichen Ausdehnung des Gau's schwerlich überall zugegen sein konnte, wo es um die Schlichtung von Streitfällen ging (die im Zug der Bodenerschließung durch fortschreitende Rodung und Besitznahme schon in früher Zeit nicht selten gewesen sein dürften), wuchs — selbst wenn man die materiellen Vorteile durch Gerichts- und Verwaltungsgebühren außer Acht läßt — die Bedeutung dieser Beamtenstellen für die hinsichtlich der Besetzung in Frage kommenden Männer außerordentlich. Denn hier bot sich jene Möglichkeit zum politischen, wirtschaftlichen und sozialen Aufstieg, um derentwillen die Grafen des Unterwaldes und des ‚alten Landes‘ die Erwirkung des ‚Goldenen Freibriefs‘ mit allen zur Verfügung stehenden Mitteln betrieben haben werden.

4. Im besonderen gilt das für den Aufstieg zum Stellvertreter [Vizegerenten] des Grafen; dieser sollte — anders als der vom König ernannte Gaugraf selbst — aus der Reihe der *hospites* gekürt werden. (Ob von den Volksgenossen gewählt oder vom Gaugrafen bestimmt, geht aus dem Wortlaut der Handveste selbst nicht hervor. Wohl aber wird ausdrücklich festgelegt, daß die Vizegerentenstelle nicht durch Kauf erworben werden durfte¹⁰²). Denkt man an die Parallelen, die das adlige Komitat im ungarischen Mutterland bietet, wo der ‚Obergespan‘ der Mann der Politik und der Repräsentation war, während der Vizegespan (*alispán*) die eigentliche Arbeit leistete und verantwortete, so ist die Stellung des Vizegerenten sehr hoch einzuschätzen. Es sind, soweit sich das noch feststellen läßt, immer Deutsche gewesen¹⁰³.

5. Im ganzen genommen war die Erwirkung des Goldenen Freibriefs ein ungeheurer Erfolg der daran beteiligten Männer, der Grafen des Unterwaldes und des ‚alten Landes‘. Seitens des Königs ist sie als ein Beweis unbeschränkten Vertrauens in die politische Zuverlässigkeit und die militärische und wirtschaftliche Leistungskraft der neuen Siedler anzusehen, die an einer der am meisten gefährdeten Einbruchsstellen mit der Übernahme der Landesverteidigung und ihrem Ausbau¹⁰⁴ nach den Erforder-

¹⁰⁰ Ebd. „omnibus comitatibus praeter Chybiniensem cessantibus radicitus“ (Zeile 22 f.). MÜLLER, *Verfassungs- und Rechtsgeschichte*, S. 11, weist nach, „daß die [Gau]Grafen der Hermannstädter Provinz . . . dem ungarischen Adel bzw. Hochadel angehörten und das sächsische Grafenamt vielfach nur im Nebenamt verwalteten, beziehungsweise durch Stellvertreter verwalten ließen“.

¹⁰¹ „Comes vero quicumque fuerit Chybinienensis nullum praesumat statuere in praedictis comitatibus [die durch das Andreanum jetzt aufgelöst bzw. umgestaltet wurden], nisi sit intra eos residents, et ipsum populi eligant, qui melius videbitur expedire“ (Ub. I, S. 34, Z. 23 ff.).

¹⁰² Ebd. „nec etiam in comitatu Chybinienensi [der beibehalten und durch die Umgestaltung im Rang gehoben wurde] aliquis audeat [vicem comitis] comparare pecunia“ (Zeile 25 f.). Die vielumstrittene Stelle ist durch G. E. MÜLLER endgültig richtig so interpretiert worden, wie unsere eingeklammerten erklärenden Zusätze das andeuten.

¹⁰³ Man vgl. die in den Schriften von G. E. MÜLLER und M. WERTNER zusammengestellten Beamtenverzeichnisse, vgl. oben die Anm. 89, 96, 97.

¹⁰⁴ HÓMAN, *Gesch. d. ung. Mittelalters* II, 157: Die wichtigste militärische Erfahrung während des Mongolensturmes von 1241/42 sei die Erkenntnis der Mängel des Verteidigungssystems gewesen. Die Gyepüanlagen, die gegen Kumanen und Petschenegen genügend Schutz boten, erwiesen sich dem Großangriff der Tataren gegenüber als wirkungslos, desgleichen die vorhandenen Komitatsburgen, die meist in der Ebene lagen und eher Verwaltungszentren

nissen einer neuen Strategie betraut wurden¹⁰⁴. Anstatt der militärisch unwirksam werdenden Gyepüanlagen trat nach dem Beispiel des Westens im 13. Jahrhundert ein System stabiler Grenzburgen¹⁰⁵. Im Zusammenhang mit der Entwicklung der *hospites*-Kolonien auch in der ehemaligen *terra Syculorum terrae Sebus* wird davon noch ausführlicher zu berichten sein. Auf Seiten der *hospites* tritt neben dem schon von SCHLÖZER und EDER hervorgehobenen Zug zur Vereinigung¹⁰⁶ die Entschlossenheit hervor, nicht nur Spielball und Objekt fremder Politik zu bleiben, sondern auch auf diesem Parkett selbständig mitzuwirken.

Das sind zunächst Annahmen, deren letzte Beweisbarkeit davon abhängt, ob die hier versuchte Bestimmung der *terra Syculorum terrae Sebus* innerhalb der vielen älteren Vermutungen der Forschung das Richtige trifft. Schlüssel des Verständnisses ist — im Sinne der Aussage am Anfang unserer Abhandlung¹⁰⁷ — die, gemessen am Früheren, bessere Kenntnis des Systems der ungarischen Grenzschutzanlagen im Mittelalter und die elastischere Verwendung von Forschungsprinzipien, an die sich die ältere Forschung nach einem m. E. zu starren Schema axiomatisch gebunden glaubte. Das betrifft vor allem ihre mechanistische Beurteilung territorialrechtlicher Prinzipien in der mittelalterlichen Geschichte Ungarns, die von der neueren Forschung unter volksgeschichtlichen Aspekten aufgelockert worden ist. Aus neuen Perspektiven der Betrachtung ergeben sich naturgemäß auch neue Einsichten in die geschichtlichen Daseinsbedingungen und Lebensformen nicht nur der Szekler in der ehemaligen *terra Syculorum terrae Sebus*, sondern auch der übrigen mittelalterlichen Hauptvölker Siebenbürgens, der Magyaren, Sachsen, Rumänen, Bissenen, Kumanen und in die geschichtlichen Auswirkungen ihrer Existenz.

---

waren. Die schlechte Organisation der waldigen Berggebiete, der Mangel an widerstandsfähigen Steinburgen und das Fehlen einsatzfähiger Bevölkerung erzwangen eine durchgreifende militärische Umorganisation. Jetzt erst beginnt der Bau der steinernen Grenzburgen im Gebirge und Gebirgsvorland, die systematische Befestigung und Neubevölkerung der Städte, „das Ansiedeln Militärdienst leistender Volkselemente“ (S. 158).

¹⁰⁵ In dieser Zeit werden auch jene zyklisch anmutenden Grävensitze in Urwegen, Kelling usw. errichtet worden sein, die FRIEDRICH TEUTSCH voll ehrfürchtigen Staunens schildert („Die Burgen des Unterwaldes“).

¹⁰⁶ EDER, *De initiis*, S. 182 f., SCHLÖZER, *Kritische Sammlungen*, S. 207 ff., 214 ff., 242 ff., 261 ff. u. ö.

¹⁰⁷ Vgl. oben S. 45, Anm. 4 und S. 49 ff.

ELLENVELEMÉNYEK :

Baumann F.: Geschichte der *terra Siculorum terrae Sebus*. (Hermannstadt, 1874, 3. old.)

Schon in frühester Zeit ist ein Vorrücken der Seklerbevölkerung von Osten nach Westen wahrnehmbar und es finden sich Sekler in Sommerburg, Galt, Tefes und Halvelagen; in Krebsbach, Neudorf und den Siebendörfern, ferner in Kleinkopisch und Szakadath, ja sogar in unmittelbarer Nähe von Hermannstadt in Salzburg. Noch in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts entsteht ein neuer

Seklerstuhl zwischen Aranyos und Maros⁸⁾; die „terra Obruth“ (Abrußbürg) ist Eigenthum des Seklers Zubuslaus⁹⁾; die Besitzung „Sotheiuk“ hat den Sekler Benchench zum Herrn und führt heute noch nach demselben den Namen Benchenz¹⁰⁾; die Burgen Deva, Hunyad und Illye werden von Seklern bewacht.¹¹⁾

Wir finden somit Sekler in den verschiedensten Gegenden des Landes, ja sogar noch im Westen von Mühlbach und es kann daher die Möglichkeit, daß auch in der Nähe von Mühlbach eine Seklerkolonie gewesen sei, nicht bestritten werden. Diese Vermuthung wird zur Gewißheit, wenn wir bedenken, daß noch heute ein Stadtviertel Mühlbachs Sicularumgasse heißt. Dasselbe Stadtviertel führt in der ältesten uns erhaltenen Stadtrechnung vom 16. Juli 1660¹²⁾ den Namen: „Quartale Sicularum“; eben denselben Namen finden wir in den Nachbarschafts-Artikeln vom Jahre 1709, während der Volksmund die Gasse „Zerkelgasse“ (Seklergasse)¹³⁾ nennt.

⁸⁾ Urkunde von 1289 im Urkundenbuch von G. D. Leutsch und Fr. Firnhaber Pro. CLI. S. 147. E. J. Marienburg: Geographie Siebenbürgens S. 202. — Eder J. C.: Observationes criticae et pragmaticae ad historiam Transsilvaniae. S. 20, 21.

⁹⁾ Urkunde von 1271. Urkundenbuch von G. D. Leutsch und Fr. Firnhaber No. XCIX.

¹⁰⁾ Urkundenbuch von G. D. Leutsch und Fr. Firnhaber. Regesten No. 326. — Programm des evang. Untergymnasiums A. B. zu Mühlbach 1868. S. 10. Anm. 50.

¹¹⁾ Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. N. F. V. Bd. S. 231.

¹²⁾ Stadtrechnung des Senators Andreas Koch vom 16. Juli 1660 mit dem Motto: „Regula pietatis est nemini injuriam facere“ im Stadt-Archiv zu Mühlbach.

¹³⁾ So führt auch Maros-Básfahely, der Hauptort des Seklerstuhles Maros, in Urkunden von 1370 und 1486 den Namen Zefelwafahel. Eder: Observ. criticae S. 37 und 223.

Hlaváts Gy.: Utijegyzetek Szászsebes környékéről 1905 nyarán. (Archeologiai Értesítő, 1906, 358 old.)

A kápolnai várrom. A legmesszebb lévő hely, a hová az ókor kulturája elhatott, az akkor még őserdővel fedett hegyek közé, Kápolnától D-re van. Meredek oldalakkal emelkedik ki a Sebes-patak partján a 687 m. magas Csetecz nevű hegy, tetején régi vár nyomaival s elmosódott sánczárkokkal, melyek a hegy nyugati részét lépcsőzetessé teszik. A vár falai helyben fejtett gnajszból épültek, de találkozik faragott kő is a szertesét heverő kövek között. A faragott kövek 60 cm. hosszú, 30 cm. széles s 25 cm. vastag hasábok s van köztük olyan is, melynek közepén horony van kivésve, Ezek a faragott kövek valószínűleg kapú-bálványok, ajtó-, ablak-keretek lehettek. A faragott kövek lajtamészből, tehát olyan kőzetből valók, a minő itt a környéken nem fordul elő, s messze földről kellett ezeket idehozni. Nem vélek öreg hibát követni el,

mikor a kápolnai várat az újgradistyei várcsoporthoz sorozom, azokkal egyidőben, ugyanazon néptől épültnek tartom. Téglás Gábor az újgradistyei várcsoportot dáknak tartja s azt állítja, hogy Decebal dák fejedelem, minekutána a rómaiak fővárosát, Sarmizegetusát elhódították, az újgradistyei várban keresett menedéket.

A lázi földvár. A Sebes folyása irányában, Kápolnától északra Láz községet érjük el, melytől keletre, a község felett, exponált csúcson elipszis alakú földsánczolat van. A sánczolat hossza 55, szélessége 35 lépés, a sánczárók kb. 2 m. mély. Típusos egy prächistorikus földvár ez, a minő hazánkban nem egy van ép ilyen magára álló csúcsokon.

A szászcsori várrom. Még tovább északra, Lazon túl a Sebes patak nagyot kanyarog szűk völgyében, mely azonban, a mint a hegységet elhagyja, a dombtságban hirtelen kiszélesedik. Ezen a helyen, Szászcsor községe felett, a hegység egyik alacsonyabb előcsúcsát terjedelmes várrom koronázza. A várból manapság már csak a zömök kaputorony s a várfal van meg, a várudvart szőlővel ültették be. Régi neve Castrum Petri, s már egy 1309-ben kelt okirat «sacerdos de sub castro Petri»-t említ. Valószínűnek tartják, hogy a szászszágból kivált grófok (Hrbgraten) egyike, akik a Szászföldön kívül eső területeken szereztek maguknak birtokokat, Pétrus, a ki a nem messze fekvő Péterfalva alapítója lehetett, építette. Henning von Petersdorf gróf 1343-ban hal meg, s javai, köztük a Pétervár (Castrum Petri), a Kelling grófi családra szállanak.

Szászsebes. Péterfalvától északra, a Sebes-patak mellett, sík területen telepedett le a II. Geiza korában bevándorolt szászszág egy része, megalapítva Sebes városát. Terjedelmes főterén áll az egykor fallal bekerített érdekes és szép templom, hazánk jól ismert műemlékeinek egyike, melynek már terjedelmes irodalma van. Tornya és középhajója románstílusú egyszerűbb építmény, oldalhajói későbbi góthstílusú toldalék. Sohsem tartozott Szászföldhöz, hanem Alsófehérmegyéhez, s 1848-ig jobbágyfalu volt.

Hasonlóképen a hegység peremére építve, csúcsíves kapuzatú várromot tudok ismét keletre, Hunyad vármegyében Szászvárostól délre, Ósebeshely községe felett, melyből csak még a kaputorony romja s várfalának csak kis részlete van meg, úgy hogy alaprajza föl nem mérhető már.

Alvincz. Szászsebestől ÉNy-ra, a Maros partján terül el Alvincz községe, éjszaki szélén áll György barátnek az a kastélya, melyben 1551. évi december 17-én Kastaldó zsoldosai meggyilkolták. Renaissance kapuzaton át, melynek ormát bibornoki kalappal fedett czímere díszíti, lépünk be a tágas udvarra. A kaputól jobbra van a szögletbástyákkal díszített L alakú egyemeletes kastély, míg a többi részét a gazdasági épületek veszik körül. A kastély udvarfelőli részében több díszes, renaissanceízlésű ikerablak is van.

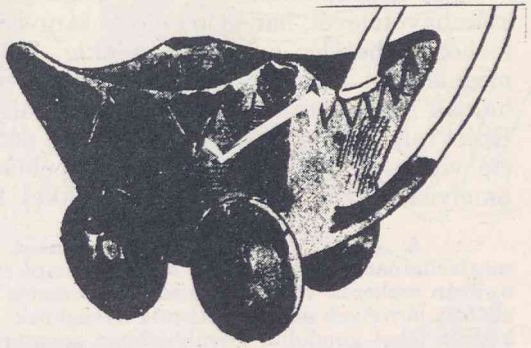
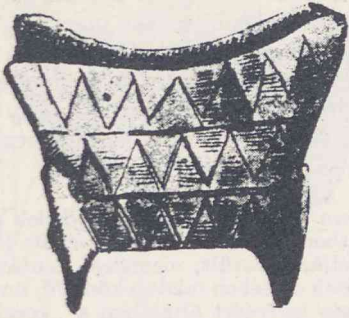
AZ ÖTEZERÉVES MÁGIKUS HALOTTASKOCSIKRÓL

értekeznek két neves régész :Stuart Piggott (Edinburg) és a magyar Fettich Nándor (Budapest). A két jelentős tanulmány(Scientific American July, 1968 és a budapesti Ethnographia 1969-1.) egymástól teljesen függetlenül, más-más térségben a népi mágia kultikus megnyilvánulásának tarja az apró halottaskocsikat. A megdöbbentő egyezés a kultikus kapcsolatok terén Ur sumér várostól Budakalászig húzódik és bár egyik régésznek sem volt szándéka erre a jelenségre figyelmeztetni, egymás után olvasva őket, arra az eredményre jutunk, hogy az ősi sumér kulturának a Kárpát-medence volt az egyik legjelentősebb kisugárzási központja.

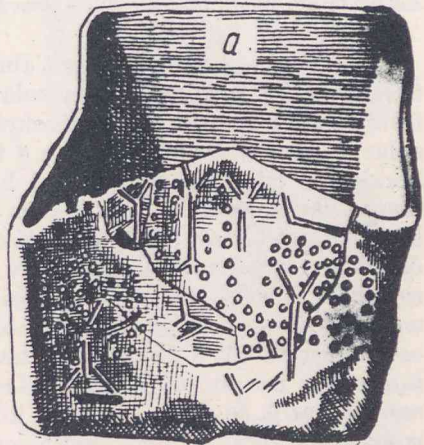
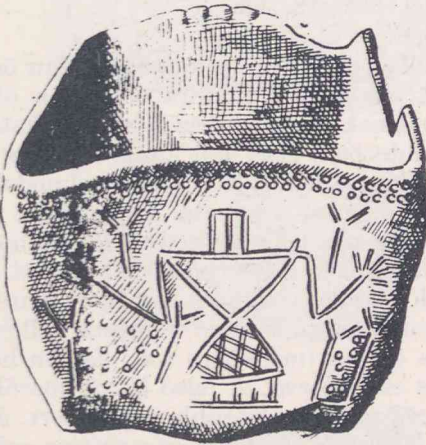
Újabb adatok az őskori kocsihoz a Kárpát-medencében

A budakalászi későrézkori szekérmodell szakszerű ásatás során való előkerülése (1953; „177. sír”) megmozgatta a régészvilágot. Egymás után előkerültek múzeumaink raktáraiból és az irodalomból a rokon szekérmodellek. Eközben megállapították, hogy a budakalászi példány a legrégebb konkrét szekér-adat Európában. A budakalászi ásatás vezetőjének, a klasszika-archeológia művelőjének, SOPRONI Sándornak publikációja után megindultak az értekezések a „legrégebb kocsiról”. Sok értékes adat gyűlt össze. Többféle szempontból világították meg az európai kocsi-kérdést. Ezeket a hasznos munkákat távol áll tőlem lebecsülni. De már az ez irányú kutatások kezdetén több adat gyűlhetett volna össze, ha a tudományos absztrakció folytán nem távolodtak volna el a modellek értelmének és céljának keresésétől.

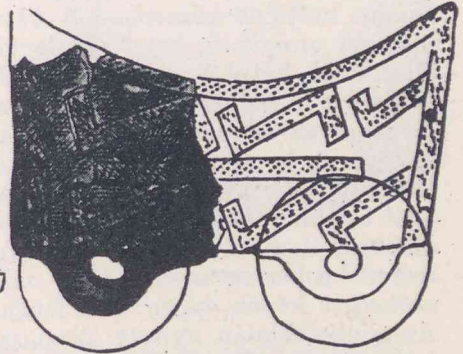
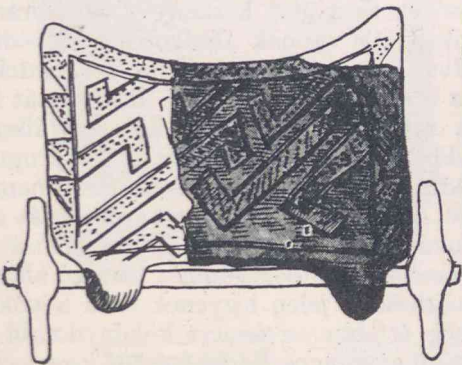
Az őskori kocsimodell fogalmának kritériumai a következők: Elsőrendű, elengedhetetlen kritérium a karosszéria-alak. Nem kevésbé fontos kritérium a karosszérián alkalmazott mintázat, mely a kocsimodell (és az eredeti kocsi) rendeltetésének megfelelően egészen szűk körben mozog. Harmadik kritérium lehet még az eredeti kocsi fogatolásának utánzása a modellen, ami azonban, mint kicsi részlet, el is maradhat. Ahol a két első kritérium megtalálható, ott őskori kocsimodellről beszélhetünk. Hangsúlyoznom kell, hogy a kocsikerekek jelenléte vagy hiányzása nem elsőrendű kritérium őskori modelleknél. A négy kocsikereket ugyanis megtaláljuk urnák alatt is; közismert példa rá a szekszárdi múzeum kányai urnája. Az ilyen urnák mégsem tekinthetők igazi kocsik utánzásának, annak ellenére, hogy rendeltetésük nyilván rokon a kocsimodellekével, és hogy olyanféle szekéren szállított nagy edény utánzatai lehetnek, mint amilyen a TÖRÖK Gyula által talált Pécs-jakabhegyi urnakocsi. Pedig az ilyen urnák esetében is megtaláljuk azt a folyamatot, hogy a négy kereket könnyebb megoldásként négy bütyök helyettesíti az urna alján. Ez a négy bütyök nem tévesztendő össze a négy emberi lábfej utánzatával, mely megint más típus. Vizsgálatainkat most a karosszériás, kultikus jelekkel felruházott, több esetben a fogatolás módjára is utaló leletekre szűkítjük le, tekintet nélkül arra, hogy eredeti négykerékű, vagy eredeti kerék nélküli, ún. csúszkás kocsinak a modelljéről van-e szó.

Budakalász (Pest m.)

Szelevény (Szolnok m.)

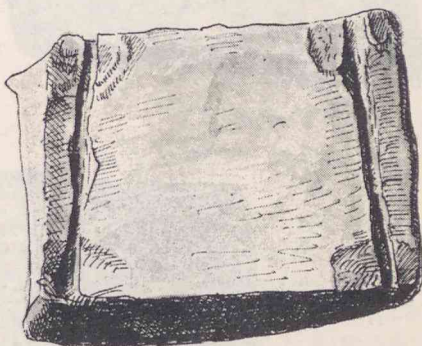
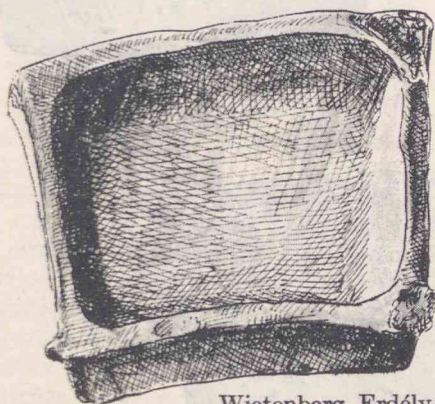
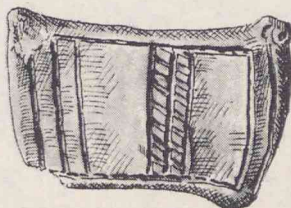
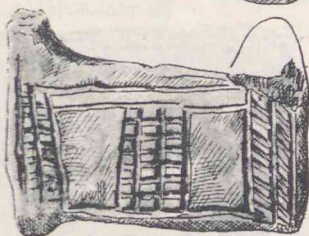
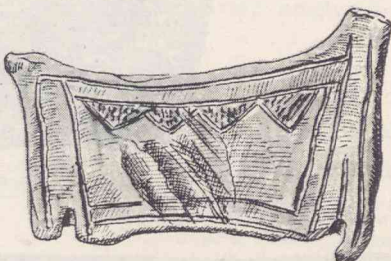
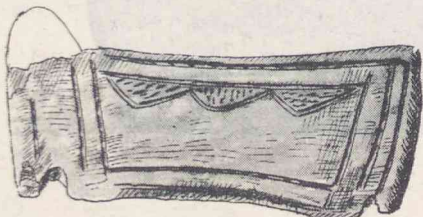
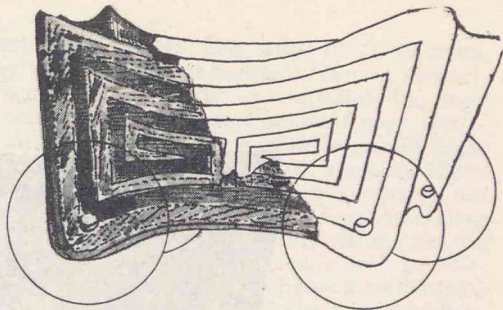
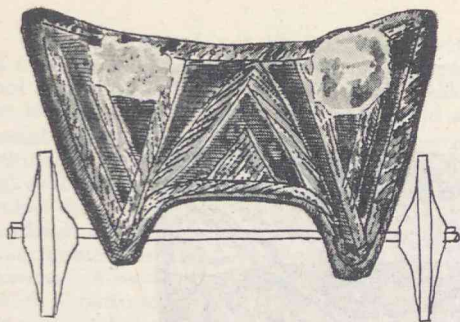
Novaj (Borsod-Zemplén m.)

A néprajztudomány nem elégszik meg a recens anyag bármily precíz számbavételével, hanem az egyes tárgytípusok kialakulását is kutatja, visszamenően lehetőleg a legősibb időkig. Ez azért is szükséges, mert az egyszer megalkotott primitív, később túlhaladott formák a fejlődés folyamán nem halnak ki, hanem a legfejlettebb formák mellett is újra és újra megjelennek. Ezért teljesen indokolt az őskori kocsi problémáját a néprajztudomány fóruma elé vinnünk. A skandináv fejlődés például végigment mindazon fokozatokon, amelyek másutt is, keleten is, sokkal korábban már megvoltak.

A „kocsi” és a „szekér” fogalmakat nem tudjuk az őskori modellek esetében megbízhatóan szétválasztani. A mindennapi életben teherszállításra használt járművek nyilván szekerek voltak. A kizárólag temetés céljára készült, megfelelő mintával fixen ellátott járművek nem tekinthetők ilyeneknek. Ezek esetében inkább könnyű, ünnepélyes kocsi lehet gondolni. Továbbiakban egyszerűség kedvéért általában a „kocsi” terminust használom, nem zárva ki azt a lehetőséget, hogy alkalmilag temetés céljára igénybe vett és arra az alkalomra megfelelő mintázattal ellátott szekér utánzatáról van szó. — Az irodalom megtalálható BÓNA Istvánnál, 1960, 83. skk.

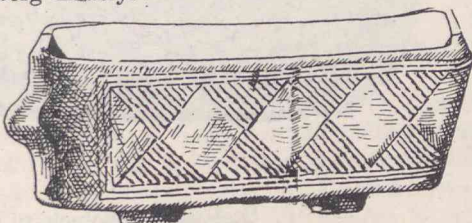
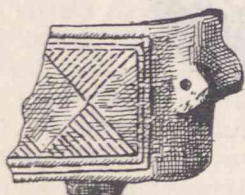
A körös-körül megrajzolt ábrázolások és maga a kocsi szorosan összetartoznak. Mint kicsinyített másolatok, az eredeti kocsi és annak oldalaira festett, vagy rajzolt ábrázolásokra utalnak. A két hosszoldalon látható ábrázolás eligazít bennünket abban a tekintetben, hogy mit szállítottak az eredeti kocsin: az istennő ölébe kívánt halottat. A szelevényi kis kocsimodell tehát összes ábrázolásaival együtt nem egyéb, mint a temetés kicsinyített ábrázolása. A tárgyi néprajz szempontjából még az a jelentősége is megvan, hogy egy ősi eredeti kocsitípusra utal, mely a hazai őskori kocsimodellek között nem áll egyedül. A népi mágia ezen ősi előfordulása ugyancsak figyelemre méltó számunkra. A kocsimodell két hosszoldalán az istennő méhének jelképe nem azt jelenti, hogy a halott a földanya ölében (méhében) van, hanem hogy ott legyen. Az istennő ölelő kéztartása is ezt célozza. A felső karok merőlegesek, az alsó karok és a két kéz ujjai kitérve vannak. Később más ismert, és eddig ismeretlen kocsimodellek mintáinál látni fogjuk, hogy ez a mágia miképpen fejlődött tovább a halott másvilági életének biztosítása érdekében.

A karok tartásából nyilvánvaló, hogy ez nem profán, hanem kultikus ábrázolás. A hátsó és az elülső keskeny oldal ábrázolásai rokonok annyiban, hogy mindegyiken fák vannak ábrázolva, mégpedig élő állatokkal, hátul a nőalakkal. Tudva, hogy az őskorban profán rendeltetésű ábrázolás nincs, mindkét esetben az istennő szent ligetének ábrázolását látom, magával az istennővel, illetőleg a zárt ligetben tartott áldozati állatokkal együtt. A kocsimodell két hosszoldalán egy-egy fönn nyitott háromszöget találunk. Sem a szent liget, sem pedig a két hosszoldal ábrázolásán nem lehet jelét találni annak, hogy ezt a kézzel gyúrt, primitív, kocsiarosszériát utánzó alkotást díszíteni akarták volna. Inkább alkalmi rögtönzés benyomását kelti, melynél a lényeg az volt, hogy valamely a kultusz köréhez tartozó alkalomra szükséges képek éppen csak felismerhetően jelen legyenek ezen a modellen. Az egyik oldalán nyitott háromszög értelme az ismert kőkénydombi nagy, háromszögű kultuskép ábrázolása alapján világos: a föld-istennő legegyszerűbb jelképes ábrázolása. A kocsimodell mindkét hosszoldalán ennek a jelképnek alkalmazása csakis az eredeti kocsi tartalmára vonatkozhat, míg a modell elején látható szent liget nyilván azt a helyet jelzi, ahová az eredeti kocsi megy, a hátsó oldalon pedig azért ábrázolták az istennőt, hogy a halottat ölelve magához vegye.

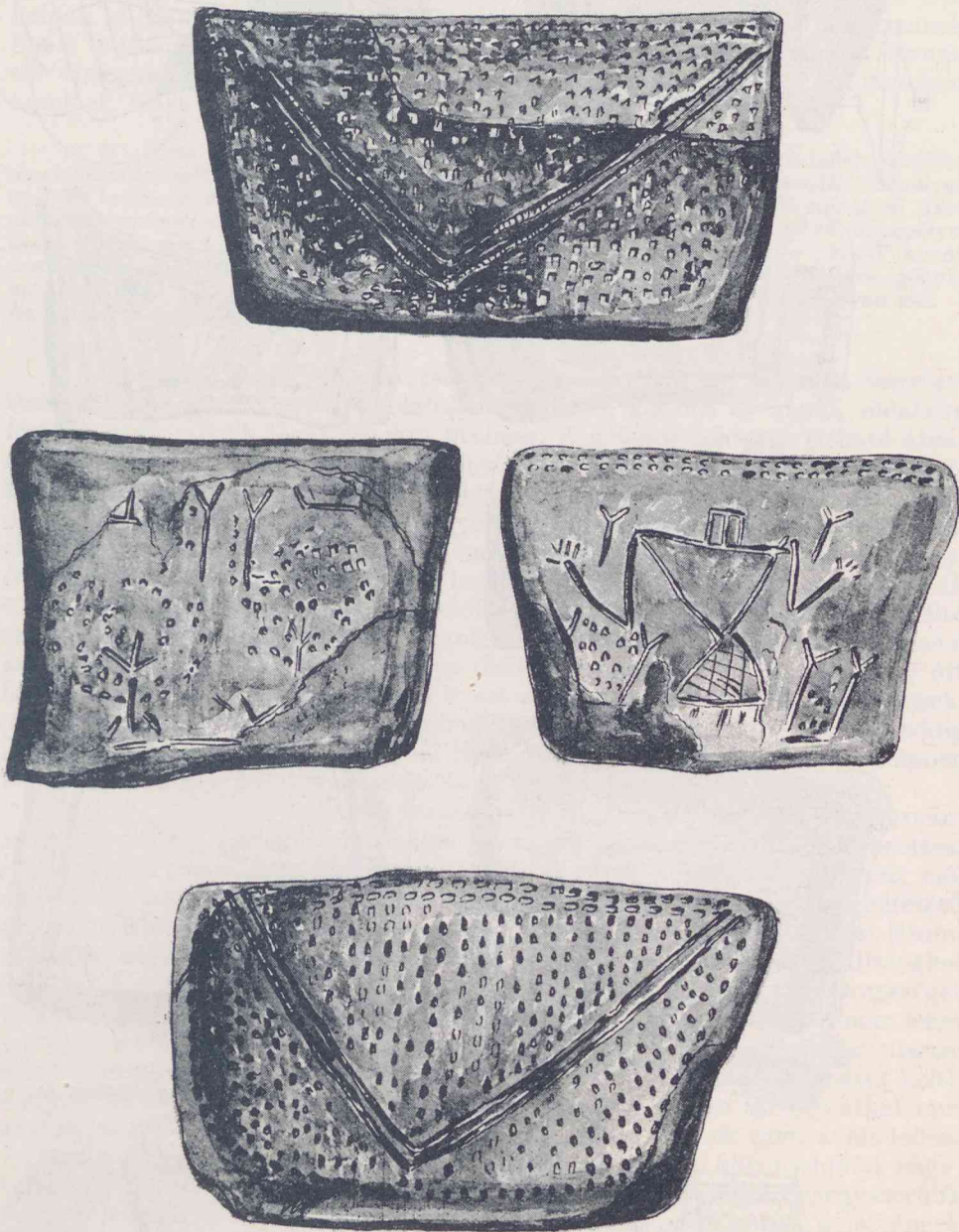

Wietenberg - Erdély.

Gyulavarsánd (Békés m.)

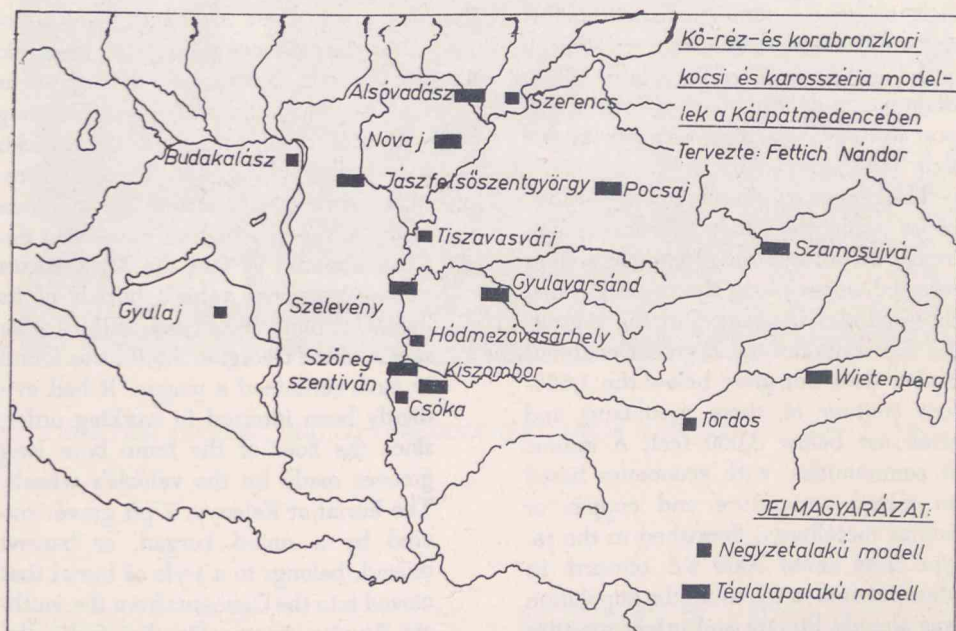

Gyulaj (Tolna m.)

Szelevény (Szolnok m.)

BANNER János 1942, 3. sk.; FETTICH Nándor 1945, 180, Abb. 10. C. TACITUS, a *Germania* 9.-ben részletesen szól a pogány germánok szent berkéről (*castum nemus*), hol a „Terra Mater” képmását őrzik. Csak a pap mehet be oda; ez megtudakolja, hogy az istennő a szentélyben jelen van, majd a tehének által szállított istennőt nagy tisztelettel követi útjában. Nyilván itt körmenetről van szó. Nagy ünnep ez, vigasságokkal, vendégeskedésekkel . . . A 43. fejezetben a Duna-menti népekről (köztük a szármatakról is) szólva újra megemlíti a szent berket (*antiquae religionis lucus*), melynek papja nő ruhát vesz fel. HEILER Fr. 1961, 38 és 128: a földanya (*Tellus Mater*) az indogermán világ legősibb és legfőbb istennője, „die Empfängerin der Toten als Unterweltsgöttin, die alles gebiert und nachdem es großgezogen, dessen Lebenskeime wieder in sich zurücknimmt”. A szent berek a legfontosabb szentély az ősnépeknél. A szent berek körülkerített erdő, ahová nem volt szabad akárkinek belépni. Magyarországon még az Árpád-korban is volt többféle „száz sírhalom berke” (*nemus centum cumuli vocatum*), amelynek még a közelében járni is félték: FEHÉR M. Jenő 1967, 38, 53.

A koci- és karosszéria-modellek abszolút koráról röviden a következőket mondhatom az itt nem részletezendő idevágó irodalom alapján. A neolitikus (helyesebben chalkolitikus) modelljeink ma már általánosan elfogadhatóan a késői chalkolitikumból, a III. évezred második feléből származtathatók. Az utolsó századokban föllép a péceli kultúra népe és 1900-ig i. e. uralkodó szerepet játszik Európa nagy részében. A budakalászi és gyepárosi sírletek e kultúra virágkorából származnak. A szelevényi karosszéria-modell és a nála valamivel fiatalabb gyulaji modell a bronzkor elején készült. A wietenbergi-hatvani típusú modellek már jól benn vannak a bronzkorban (BÓNA szerint: 1650–1600–1550).

Végül megemlítem, hogy ÅBERG Nils megfigyelését, mely szerint a kultúra folyamatossága tapasztalható a Kárpát-medencében a legrégebb keramikus kultúrától (bükki) kezdve bele a bronzkorba, a modellek mintakincsében tapasztalható folyamatosság is alátámasztja. E folyamatosság mögött nem a minták „művészeti” konzervativizmusa áll, hanem a rítus hasonlósága, illetőleg esetenként azonossága, korszakokon át.

FETTICH NÁNDOR

The recent discovery of ancient wagons.

by Stuart Piggott

The earliest examples of wheeled vehicles have all been found within a region no more than 1,200 miles across centered between Lake Van in eastern Asia Minor and Lake Urmia in northern Iran. Presumably the first wheeled vehicle originated somewhere within this region. The oldest evidence dates back to the final centuries of the fourth millennium B.C., indicating that wheeled transport came into existence somewhat more than 5,000 years ago.

The region within which wheeled vehicles made their first appearance embraces desert and open steppe as well as forested slopes along the mountain belt that includes the ranges of the Taurus, the Caucasus and the Zagros. Deciduous timber does not grow below the 1,000-foot contour of these mountains and often not below 3,000 feet. A mosaic of communities, with economies based on mixed agriculture and copper or bronze metallurgy, flourished in the region from about 3000 B.C. onward. In Mesopotamia to the south the population was already literate and urban societies were beginning to form. To the north the zone of farming communities probably merged gradually into the area occupied by the pastoralists of the steppe beyond the Caucasus. All three societies were ones in which wheeled transport would constitute a valuable technological addition to the existing economy.

Our earliest evidence for vehicles with wheels, as opposed to simple sledges that could be dragged overland, is provided by symbols in the pictographic script of Uruk, a Sumerian city in southern Mesopotamia. The Uruk pictographs represent man's earliest known writing; they

are believed to date from somewhat before 3000 B.C. Some Uruk signs depict a schematized profile view of a sledge; others show the sledge pictograph with two little disks added below it—an abbreviated symbol for a four-wheeled vehicle. Beginning about 2700 B.C. in Mesopotamia the evidence is no longer symbolic but concrete. By that time the Sumerians and their neighbors buried vehicles along with their dead; sometimes the vehicles even contained the dead. The vehicle remains often survive as nothing more than stains in the soil such as have been de-

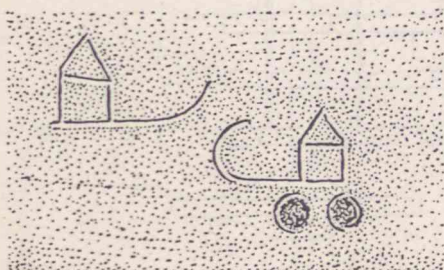
As a matter of fact the Kura-Araxes culture possesses vehicle burials of its own. One tomb at Zelenyy, in the Tsalka region of the Georgian S.S.R., was found to have contained a wagon. It had evidently been interred in working order, since the floor of the tomb bore long grooves made by the vehicle's wheels. The burial at Zelenyy, a pit grave covered by a round kurgan, or barrow mound, belongs to a style of burial that moved into the Caucasus from the southern Russian steppe. On the steppe the burials have given their name to the Pit Grave culture, which flourished during much of the third millennium B.C. Similar burials—including in two instances the remains of wagons—have been unearthed at Trialeti, another site in the Tsalka district.

Some 350 miles north of the Tsalka district, beyond the passes of the greater Caucasus range and well into the southern Russian steppe, Soviet archaeologists have unearthed several other buried carts and wagons. The sites are located in the Elista region of the Kalmyk Steppe, no more than a month's ox-

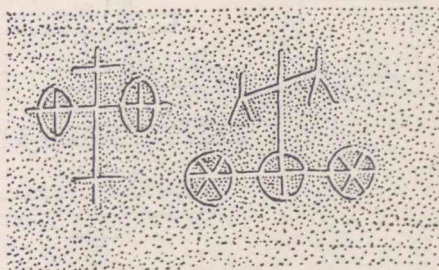

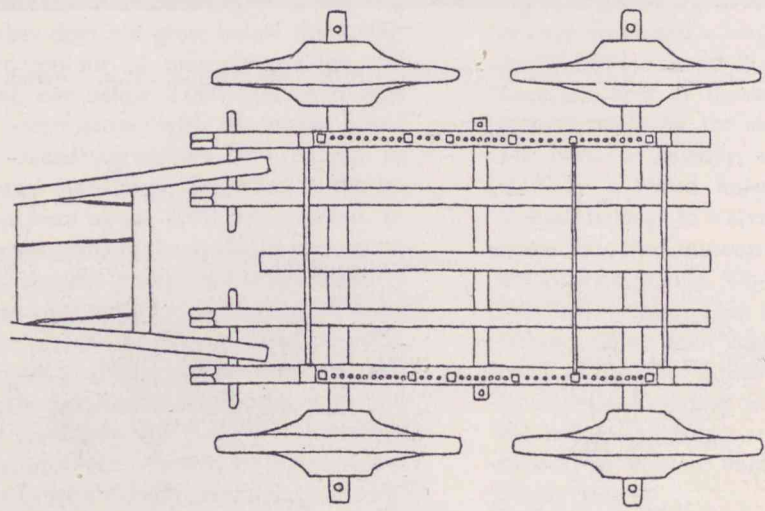
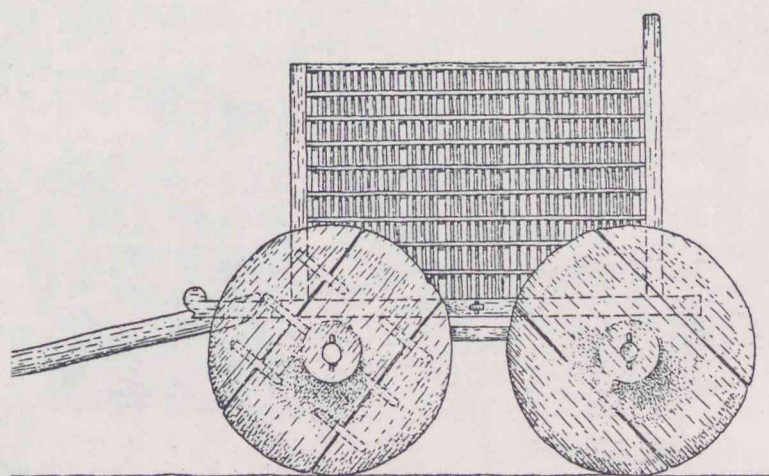
TEMETÉSI JELENET HALOTTASSZEKÉRREL URUK VÁROSÁBAN. . K.e. 3.ezred.

OLDEST PORTRAYAL of a vehicle with wheels is a Sumerian pictograph used shortly before 3000 B.C.

CHINESE PICTOGRAPHS for a chariot or cart, apparently with spoked wheels, are first seen in inscriptions of the Shang dynasty, somewhat later than 1500 B.C.

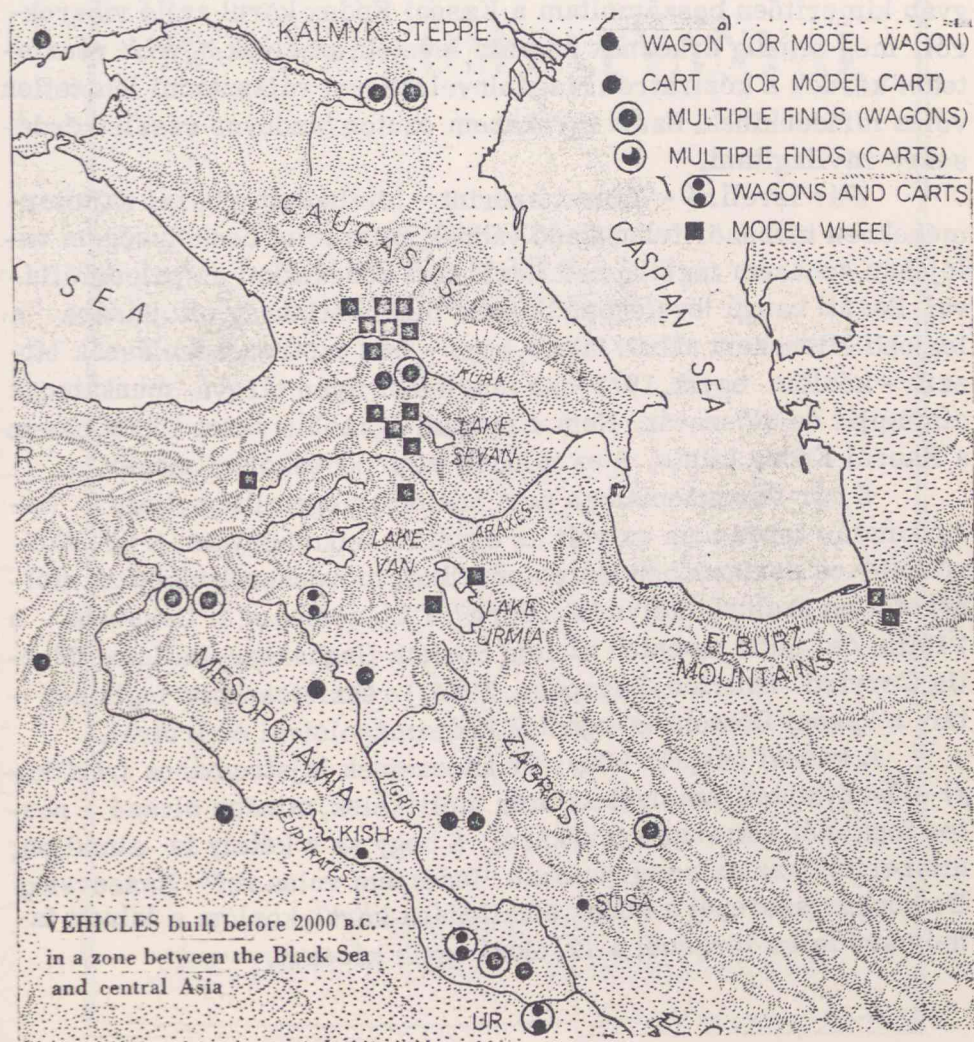
The wagons at Lake Sevan were complex and utilized mortise-and-tenon joining. Their draft poles, however, were apparently.

trek distant from Transcaucasia. The first Elista burials were found in 1947; others were located in 1962 and 1963. They belong to the final phase of the Pit Grave culture or to a culture that overlapped and succeeded it, and appear to be dated between 2400 and 2300 B.C.

In 1956 the initiation of a hydroelectric project at Lake Sevan in the Armenian S.S.R. lowered the lake's level by many feet. Near Lchasheh, as the level fell, a number of formerly submerged tombs were revealed; in them were found nearly a dozen carts and wagons.

The model wagon, equipped with disk wheels, was found in a cemetery of the copper-using Baden culture, located at Budakalasz, on the outskirts of Budapest. It has a stunted one-piece draft pole. Above the chassis the wagon's sides rake outward; their concave upper edges suggest a body made of matting, supported by four corner poles.

The Baden culture appears to have flourished in the period between 2700 and 2300 B.C.

VÁLASZ TÖBBEKNEK A KASSAI KÓDEX DOLGÁBAN.

FEHÉR MÁTYÁS

A Magyar Történelmi Szemle első számában ugyan kimerítően beszámoltam a Kassai Kódex körül zajló viharokról, még mindig érkeznek hozzám levelek, amelyek bővebb részleteket kérnek a kéziratról. Magánlevelezéssel választadni lehetetlen volna mindenkinek. Ezért igyekszem ezuton bizonyos részletkérdésekre rávilágítani.

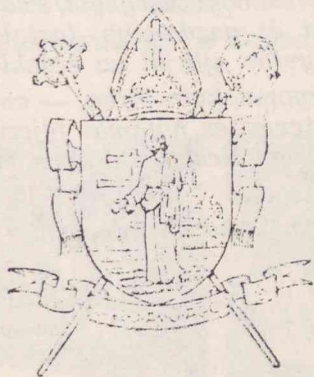
Pár levélíró - látszat szerint - hiteltadott a hazai sajtótermékekben többször felbukkanó vádnak, miszerint csekélységem valójában sohasem foglalkozott középkori kódexekkel és paleográfiaival. Baráti hangú levelekben bujkáló bizalmatlanság elfojtására a legjobb ellenszert abban látom, hogy - bár papirpocsékolásnak látszik - közlöm egyik, 1943-ban megjelent ilyen tárgyú munkának címlapját és előszavát. Nem a magam-igazolás vezet ebben, hanem a Kassai Kódex hitele. S ez minden papirpocsékolást megér...

S bár fénymásolatban nem közlöm, megemlítem, hogy a kódexkutatás terén nem ez volt az egyetlen tanulmányom. A következő 1944-es esztendőben Gerevich Tibor, művészettörténetünk utólérhetetlen szaktekintélye kérésére "I Domenicani di Cassovia e l'Italia del Quattrocento" címen (Societa Ungherese-Italiana "Matia Corvino" editrice, Budapest, 1944.) részletesebben foglalkoztam a kassai Domonkos-rendiek kódexmásolóival és íróival.

A kassai püspöki könyvtár kódexeinek lajstromához írt akkori előszavamból, amelyet szintén mellékelek, minden olvasó pontos fogalmat alkothat a munkáról. S hogy az a kétely is elmuljon, miszerint csak az emigrációban "fedeztem volna fel" Rassovszky Domonkos szerepét a kódex elkallódása körül, közlöm a jelzett tanulmány leíró részéből a 12. oldal egyik kódexét.

A KASSAI PÜSPÖKI KÖNYVTÁR
KÓDEXEI
ÉS ŐSNYOMTATVÁNYAI

ÖSSZEÁLLÍTOTTA:
P. FEHÉR MÁTYÁS O. P.
PÜSPÖKI KÖNYVTÁROS

KASSA, 1943

„SZENT ERZSÉBET” NYOMDA R. T., KASSAI ISTVÁN-UTCA 4

*

A kassai püspöki könyvtár kódex és ősnymtatvány katalógusát első ízben Récsei Viktor állította össze 1891-ben. A nyomtatásban megjelent és alig kapható katalógus új kiadását a kassai püspöki könyvtár átrendezése, gyarapodása és az előbbivel kapcsolatos felderítések tették időszerűvé.

A könyvtárban már Récsei rendezésekor is több ősnymtatvány maradt ki a katalógusból. Ezek az új katalógusba fel vannak véve. A megszállás idején ismeretlen módon tűnt el két kódex. Örvedetes anyaggyarapodást jelent a Kassa Belvárosi Plébánia könyvtárából átkerült ősnymtatványok száma. Ezeket a lappangó ősnymtatványokat eddig seholsem találtuk kimutatva. Az anyagváltozás mellett megemlítendő még egy ősnymtatványt értékelő, Récseitől eltérő szempont is, amennyiben az új katalógus az ősnymtatvány határvonalát 1526-ban állapítja meg, amelyet Récsei tíz évvel lépett túl.

Récsei tudományos felkészültséggel megírt könyvtártörténetét a papírkorlátozás miatt nem ismétlem, s nem közlöm külön a szerzők és külön a címek lajstromát. Ez a különválasztás a szerzők szerinti betűrendes kimutatásban feleslegessé vált. Az egyes mű leírása rövid. A tudományos szakszerűséget és a kutató számára való hozzáférhetőséget szolgálja.

Az új katalógus, mely Madarász István dr. megyéspüspök úr bizalmából és bőkezűségéből született, kisebb terjedelemben, tömörített és gazdagabb tartalommal tárja fel a kassai püspöki könyvtár ajtaját az érdeklődőknek.

Récsei Viktor nyomdokain járva, — emlékének ezúton is köszönetemet, tiszteletemet és hálámat fejezem ki — igyekeztem jelen munkámmal az *Ecclesia docens et docta* egyik kis műhelyét bemutatni.

Kassa, 1943 Szent András ünnepén.

P. FEHÉR MÁTYÁS O. P.
püspöki könyvtáros.

*

JACOBUS O. P.: SERMONES PRO DOMINICIS ET TOTIUS ANNI FESTIS. Hártyakódex 1454-ből negyedréteg alakban kéthasábos 248 levélen. 160 szentbeszédet tartalmaz. Szerzője a kassai dominikánusok perjele volt, mint azt egy újmisében tartott szentbeszédéből megállapíthatjuk. Szent Erzsébetről két szentbeszédet tartalmaz helyi vonatkozásokkal.

A 121. b. oldal után egy 6 levélnyi terjedelmű tárgymutatót iktatott közbe egy későbbi, de ugyancsak XV. századi kéz. Bejegyzés: »Sermones pro Dominicis et totius anni Festis Fratris Jacobi O. P.« — »Iste liber est Conventus fratrum Ordinis predicatorum Anno dni, 1454.« Egy másik helyen: »Iste liber est Conventus Cassoviensis in Hungaria ord. Predicatorum.« Még 1788-ban is a kassai domonkos könyvtár tulajdona volt és a jelek szerint a Domonkos Rend reformálásakor püspöki titkárrá lett régi tartományfőnök Rasovszky Domonkos adta a püspöki könyvtárnak. Az egészen újkori félvásznon kötésnél a margóból nagyon sokat elváltak és megcsonkították. Récsei jelzése: Codex 9.

*

Mint a M. T. Szemle első számában a "leletkörülmények" leírása után a "Kassai kódex holléte" fejezetcím első mondatában már megírtam: "Ez a legizgatóbb kérdés, amelyre épp úgy nem tudok választ adni, mint azok, akik ezt felteszik" (112 old.) Bár a lehetséges helyeket mind felsoroltam, de egyre nem gondoltam, amire az emigráció felé sziréndallamokat dúdoló "A magyar hírek Kincses Kalendárium" (van-e, ki e könyvet nem ismeri?) felhívta a figyelmet és pedig - sit venia verbo - Jancsó Miklós pályadíjnyertes filmcskéje a "Fényes szelek". Szavak helyett beszéljen a két "kulcs-jelenet". Talán így "selejtezték ki" a Kassai kódexet is?

Teréz felszólítja a tanárokat, hogy csak azok maradhassanak tovább, akik kivetkőznék. Ugyanakkor selejteztetni kezdi a kolostor könyvtárának gyűjteményét

Fenyegetik és megfélemlítik azokat a papnövéndékeket, akik védtek és rejtani próbálták azokat a társaikat, akik ellen az elfogatási parancs szólt

LEVÉLSZEKRÉNY :

Minden Olvasónknak és Munkatársunknak üzenjük: 1. Az Egyesült Államok postája egészen a közelmúltig nem állt a hivatása magaslatán. Szemlénk terjesztésével kapcsolatban hihetetlen késések és hanyagságok fordultak elő. Ez bizonyára a posta amúgy lelkiismeretes személyzetének silány és alacsony fizetésének tudható be. Remélhetőleg a lezajlott postássztrájk után megszavazott fizetésemelés szolgálati színvonalemelkedést von maga után. 2. Szerkesztőnk, aki az első telet tölti az USA-ban, másfel hónapig szövődményes influenza áldozataként nagyon elmaradt levelezésében és a könyvkidásában. Az illetékesek elnézését kérve, igyekszik rövidesen behozni a késedelmet.

*

Ezton is megköszönjük Berchtholdt Lászlónénak szives közreműködését a Szemle Kiadójának szimbólikus jegyzéséért, az Amerikai Magyar Könyvtár és Történelmi Társulat Elnökségének megbízásából. A Szemle fejlődése Szerkesztőbizottság létrehívását tette ajánlatossá, hogy a Kiadót felmentse felelőségteljes tisztsége alól, amelyet magyar ügyszöz méltóan képviselt.

*

Rajtunk keresztül is köszöntik a magyar nemzeti érzésű és öntudatú történelem művelőit és olvasóit a 25. éves jubileumát ünneplő THE UKRAINIAN QUARTERLY, valamint a rokonszenvező, 15 éves THE POLISH REVIEW, akik jóindulattal vegyes figyelemmel kísérik az immár FÉLÉVES HUNGARIAN HISTORICAL REVIEW megindulását...

*

Többek érdeklődésére jelezzük, hogy Sebestyén Gyula híres könyve: ROVÁS ÉS ROVÁSÍRÁS a legteljesebb ilyen tárgyú munka. Szakkönyv, de egyben élvezetes olvasmány is. Kapható az EVILAT PUBLISHING CORPORATION címen (500 East 77th Street, New York, N. Y. 10021.) Ára díszes kötésben: \$ 7. 90.

*

Juniusi számunk az ötvenéves TRIANONI SZÉGYEN-BÉKE részleteit fogja felidézni dokumentációs formában és ama reményben, hogy kb. 500 egyetemi könyvtárba a Szemlén keresztül sikerül Wilson elnök végzetes tévedéseit az amerikai közönség tájékoztatása céljából bejuttatni.

*

Lux. F. dr. Köszönettel vettük szakszerű felvételeit. A Margit-szigeti felirások védelmére egyébként már honfitársunk, v. Szakonyi I. Vajk, aki a rovásírásos eredményeket az U. S. A. magyar olvasói előtt ismertette, meg tett minden lehetőt. Szándékunk azonban az ügyet tovább is tárgyalni. Üdv.

*

Ismételten közöljük SOKAKKAL, hogy a Magyar Történelmi Szemle, mint neve is mondja, a történelmet választotta kutatási területül, és ezért NYELVÉSZETI tanulmányokat nem közlünk benne.

Hogy azonban sokak ösztönzésére teret adjunk a halmassá duzzadt, külföldi magyar nyelvészeti tanulmányoknak és nyelvészeinket se hanyagoljuk el, szándékunk egy magyar ilyen irányu lapot is önköltségi áron megindítani. Erre vonatkozó észrevételeiket az illetékesek, akiknek mint "melléklet"-már is megküldjük a MAGYAR NYELVŐRT, küldjék be elképzeléseiket a tervezett lapra vonatkozólag. Levelekre azonban csak akkor válaszolunk, ha válaszbélyeget kapunk, mert eddigi levelezésünk már is jelentős összeget igényel. TERVEZETÉRŐL - postaköltség megtérítésével - szívesen, INGYEN küldünk az érdeklődőknek.

*

TARTALOM

FEHÉR MÁTYÁS	Történészeink iránykeresése.	1
KMOSKO MIHÁLY	Al'Aufi a keleti népekről.	5
SURÁNYI ISTVÁN	Az ó-örmény Sat Enik.	23
VASI JENŐ	Két khorezmi ezüstpál	29
BENKŐ GYULA	Aragon Konstanza oroszánjai	35
TOKAY JÁNOS	Az oroszánsszivű szarvas	36
INCE DÁM O. F. M.	Influsso di Pelbarto O. F. M.	37
LESLIE DOMONKOS	Martinus de Ilkusz in Hungary.	45
SÁNDOR SZILASSY	The Hungarian revolutions	53
Transcaukazia pusztái.		69
A ravennai Vid mozaik.		71
A "magyar" név szír krónikában.		72
FEHÉR MÁTYÁS	Kassai Kodex: Exodus Fratrum..	73
SOMODY PÁL	Turkai Sámuel levele	77
Könyvszemle		80
Necrolog: Borhegyi István.		88
Lapszemle		89
K. K. KLEIN	Terra Syculorum terrae Sebus	90
FETTICH-PIGGOTT	Az óskori halottas kocsik	112
VÁLASZ a Kassai Kódex felől		122
Levélszekrény		126
TARTALOM		128

A TURUL KIADÓ KÖNYVESPOLCA:

MEGJELENT KÖNYVEK :

CSŐKE SÁNDOR: "A sumér ősnyelvtől az élő magyar nyelvig." 124 old. Kézirat helyett.

Ára: 3 dollár.

FEHÉR MÁTYÁS: "Galamb a Dunán..." 180 oldal.

Ára: 3 dollár

FEHÉR MÁTYÁS: "Táltosok és bakók." 220 oldal.

Ára: 3.50 dollár.

VÖNÖCKI S. JAKAB: "A magyar őshaza solymászmada -
rai." 112. oldal.

Ára: 3 dollár.

MÁJUSI KÖNYVEK:

FEHÉR MÁTYÁS: "A nyugati avarok birodalma."
250 oldal.

Ára: 4.50

FEHÉR MÁTYÁS: "Piroska, Szent László leánya."
128 oldal.

ÁRA: 3 dollár.

JÚNIUSI KÖNYVEK:

TORMA ZSÓFIA: "Sumér nyomok Erdélyben..."

Ára: 3.50 dollár

TÉLFFY-SURÁNYI: "Herodotos szkítái."

Ára: 3 dollár

ELŐKÉSZÜLETBEN :

KASSAI WALTER ANNA: "A magyar Felvidék középkori művészete."

v. SERÉNYI ISTVÁN: "Bekötöttem a New-York-i szabadságszobor szemét..."

